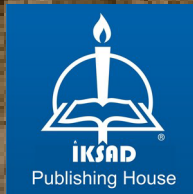

TARİH ARAŞTIRMALARI-I-

Editörler

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Semra ÇERKEZOĞLU

TARİH ARAŞTIRMALARI-I-

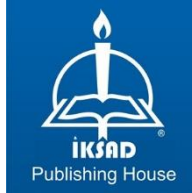
Editörler

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Semra ÇERKEZOĞLU

Ankara

2022

Copyright © 2022 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2022©

ISBN: 978-625-8405-90-3
Cover Design: İbrahim KAYA
March / 2022
Ankara / Turkey
Size = 16x24 cm

TARİH ARAŞTIRMALARI-I-

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Semra ÇERKEZOĞLU

YAZARLAR

Bölüm 1 : Doç. Dr. Taner YILDIRIM & Samet CENGİZ

Bölüm 2: Mustafa ASLAN

Bölüm 3: Dr. Enes ŞAHİN

Bölüm 4: Dr. Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU

Bölüm 5: Dr. Erhan TAŞ

Bölüm 6: Ali Alper DERECİK

Bölüm 7: Muhittin Kavık

Bölüm 8: İbrahim ÖZHAZAR

Bölüm 9: Dr. Selim SAYGIN

Editörün Notu

Bu kitapta yer alan bölümler sosyal bilimlerin tüm disiplinlerini içermektedir. Bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluğu yazarlara aittir

ÖN SÖZ

Zaman insanoğlu için en önemli kavramlarından biridir. E.H. Carr'ın belirttiği gibi geçmiş ile bugün arasında kesintisiz bir iletişim mevcuttur. Dolayısıyla insan ve toplumun geçmiş ve bugün arasında maddi, manevi bağı kaçınılmazdır. Geçmişin yorumu ile günün algılanması, gelecekte olabilecekler, birbiriyle örüntü halindedir. Bu açıdan her millet kendi tarihini ve tarihi çevresini tanımak zorundadır.

İlk sıralar tarih öğretimi, hükümdarların kendi idolojilerini halka benimsetme vasıtası olarak, aynı zamanda hükümdar adaylarının da eğitiminde bir disiplin aracı olarak kullanıldı. Daha sonraları klasik dillerin öğretiminde tarihten yararlanıldığı görülmektedir. 16. yüzyıldan itibaren dini metinlerin, tarihsel çerçevede daha iyi kavranabilmesi için tarih çalışmalarının kullanıldığı görülmektedir. Tarih çalışmaları, Descartes ve Bacon'un bilimde metodun altını çizmeleriyle güç buldu. Vico ve Montesquieu ile başlayan ilmi ilerleme tarih felsefesi kuramcılarının çalışmalarına yansdı ve tarih 19. yüzyıldan itibaren bilim dalları arasında yerini aldı.

Türkiye'de modern tarih çalışmalarının temeli, cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal Atatürk tarafından atıldı. Atatürk, *Türk Tarih Tezi* başlıklı çalışmasını hazırladı ve bu çalışmasının derinleştirilmesi, teoriden pratiğe geçirilmesi, Türk tarihi araştırmalarının metodolojik şekilde yapılması arzusuyla "Genel Türk Tarihi Kürsüsü" nü, İstanbul Darülfünunu'nda oluşturdu. Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi ve Mehmet Fuat Köprülü tarafından 20 Mayıs 1925 tarihinde Türkiye'ye davet edilen Zeki Veli Togan bu kuruluşun kürsü başkanı olarak seçildi. Daha sonra 1946 yılında Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümünde, Genel Türk Tarihi kürsüsü kuruldu. Bu kuruluşlar aracılığıyla birbirinden değerli tarih araştırmacıları yetişti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde modern tarihçiliğin doğuşuna katkı sağlandı.

İbn-i Haldun'a göre tarih;

"İnsanların ve kavimlerin hâl ve durumlarının nasıl değişmiş olduğunu, devlet sınırlarının nasıl genişlemiş, kuvvet ve kudretlerinin nasıl artmış bulunduğunu, ölüm ve yıkılma çağı gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildirir."

Tarih çalışmaları bize geçmiş ile günümüz arasında köprü oluşturarak, çağdaş dünya sorunlarını daha kolay yorumlayabilme özelliği kazandırır. Özellikle siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel, uluslararası siyasi olayların daha iyi kavranması açısından tarih çalışmaları ve tarih öğrenimi büyük önem arz etmektedir.

Tarih Araştırmaları -I- başlıklı kitabımızın yayınlanma aşamasında bizden emek ve desteklerini esirgemeyen Sayın yazarlarımıza, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanı Sayın Mustafa Latif Emek'e, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanışmanı Sayın Sefa Salih Bildirici ve Sayın İbrahim Kaya'ya teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Tarih yazmak tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa deęiŐmeyen hakikat insanlığı ŐaŐırtacak bir mahiyet alır.

M.Kemal ATATÜRK

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	1
İÇİNDEKİLER.....	5
BÖLÜM 1.....	7
MAKDİŞU LİMAN KENTİ'NİN ORTAÇAĞ'DA HİNT OKYANUSU TİCARETİ AÇISINDAN ÖNEMİ.....	7
Doç. Dr. Taner YILDIRIM	7
Samet CENGİZ	7
BÖLÜM 2.....	31
OSMANLI TASAVVUFİ YAPILARININ TERMİNOLOJİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: BEKTAŞİ TARİKATI ÖRNEĞİ	31
Mustafa ASLAN	31
BÖLÜM 3.....	61
“ŞİMDİKİ FESÂDİ NİZÂM-I CEDİD'DEN OLDUĞUNU FEHM EDERİM!": <i>HULÂSATÜ'L-KELÂM FÎ REDDİ'L- AVÂM'DA</i> ASRİLEŞMENİN MUHAFAZA VE MÜDAFAASI	61
Dr. Enes ŞAHİN	61
BÖLÜM 4.....	79
OSMANLI VAKIFLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	79
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali TÜRKMEÑOĞLU	79
BÖLÜM 5.....	107
1. TÜRK MEDENİ KANUNU'NUN KABUL EDİLMESİ (1926)..	107
Dr. Erhan TAŞ.....	107
BÖLÜM 6.....	141
KARABAĞ'DAKİ TÜRK VARLIĞI VE ERMENİLERİN TÜRKLERE UYGULADIĞI KATLIAMLAR VE ZORUNLU GÖÇLER.....	141
Ali Alper DERECİK	141

BÖLÜM 7	159
MODERN AZERBAJCAN TARİH DÜŞÜNCESİNDE, 2. DÜNYA SAVAŞI'NDA AZERBAJCAN'IN DURUMU	159
Muhittin KAVIK	159
BÖLÜM 8	185
XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE YAŞANAN DEĞİŞİMLERİN KAVRAMLARA YANSIMASI: SEMANTİK AÇIDAN VATAN KAVRAMI ÖRNEKLİĞİ*	185
Arş. Gör. İbrahim ÖZHAZAR	185
BÖLÜM 9	223
DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ GENEL SEÇİMLERİ: GAZİANTEP ÖRNEĞİ	223
Dr. Selim SAYGIN	223

BÖLÜM 1

MAKDİŞU LİMAN KENTİ'NİN ORTAÇAĞDA HİNT OKYANUSU TİCARETİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Doç. Dr. Taner YILDIRIM¹

Samet CENGİZ²

¹ Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü,
taneryildirim@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6532-2786

² Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Doktora
Öğrencisi, sametcngz23@gmail.com

GİRİŞ

Geleneksel Dünya ticaretine yön veren güzergâhlar ve bölgeler arası değişikliği yapılan mallar, uluslararası ticaret açısından oldukça önemlidir. Uluslararası ticaretin ilk dönemlerinden itibaren her bölge ihtiyacı olan malları kullanmış, fazlasını da kendisinde bulunmayan diğer bölgede ki mallarla değiş-tokuş etmiştir. Bu kapsamda Hint Okyanusu üzerinde gerçekleştirilen ticaretler sayesinde; Doğu Afrika, Arabistan, Güney Asya ve Güneydoğu Asya toplumları arasında güçlü bağlar tesis edilmiştir. Böylece ortaçağda Hint Okyanusu üzerinde yer alan liman şehirlerinin her biri, önemli birer ticaret merkezi haline gelmişlerdir. Nitekim Doğu Afrika topraklarında uluslararası kıymete haiz ticari ürünlerin dünya pazarlarına taşınma merkezlerinden biri olan Makdişu liman kenti, özellikle ortaçağda canlı bir ticari hareketliliğe sahip olmuştur. Uzakdoğu, Mısır ve Arap Yarımadası ile sıkı ticari ilişkiler geliştiren Makdişu, İslam fetihlerinin ardından Müslüman tüccarlar tarafından altın ticaretinin ana merkezlerinden biri olarak iskân edilip hızlı bir ivme yakalamış ve bu önemini on altıncı yüzyıla kadar devam ettirmiştir.

Antik dönemlerde Sarapion kenti olarak bilinen Makdişu; Fenike, Mısır, Yunanistan, Pers ve Roma İmparatorluğu'nu birbirine bağlayan geniş bir ticaret ağına sahipti. Hint Okyanusu üzerinden sağlanan bu geniş ticaret ağı, Doğu Afrika, Güney Arabistan, Basra Körfezi ve Hint Yarımadasındaki şehir devletlerini birbiriyle buluşturarak ticari ürünlerin değişimini mümkün kılmaktaydı. Örneğin Asya'dan gelen kumaş, porselen ve tuza karşılık Doğu Afrika'dan altın, fildişi, parfüm, egzotik ağaçlar ve köleler, ticari manada mübadele edilerek farklı liman şehirlerine götürülmekteydiler³. Doğu Afrika kıyılarına getirilen ticari emtialar, Hindistan, Çin ve Endonezya gibi uzak

³ Robert O. Collins, *A Short History Africa*, Markus Wiener Publishers, Princeton, 2010, s. 68-69.

bölgelere varacak yolculuklara çıkarılıyorlardı. Bu sayede Doğu Afrika kıyılarındaki liman şehirleri büyük bir gelişme kaydetti⁴.

Doğu Afrika'da önemli bir liman şehri olan ve günümüzde Somali Cumhuriyeti'nin baş şehri ve Benâdir eyaletinin merkezi olan Makdişu'nun⁵ kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bir rivayete göre Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde kurulmuş, diğer bir görüşe göre ise İran'ın Basra Körfezi bölgesinden gelen yedi kardeş tarafından 887 senesinde kurulmuştur. Ancak genel kabul edilen görüş; Abbasî ve Karmatiler arasında yaşanan şiddetli çatışmalara sahne olan Lahsa'dan gelen Araplarla İran'ın Şiraz ve Nişabur bölgesinden göç eden sakinleri tarafından kurulduğudur. Gerçek şudur ki Makdişu bölgesine onuncu yüzyıl da yerleşen Mukrî, Cid'atî, Akabî, İsmâîlî ve Afîfî gibi kabileler, şehrin idaresini ellerinde tutmayı başaran büyük bir idari mekanizma kurmuşlardır. Zaman içerisinde Makdişu da üstünlüğü eline geçiren Mukrî ailesi, Kahtâni olarak bilinen ulema sınıfını oluşturarak burayı yönetmeye başlamışlardır. On ikinci yüzyıla gelindiğinde Makdişu önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. On üçüncü yüzyılda Ebû Bekir b. Fahreddin'in sultanlığına şahitlik eden Makdişu liman kenti, bu yüzyılda inşa edilen Mescid-i Cum'a ve diğer

⁴ Charles Frazee-Hallie Kay Yopp, *Peoples and Places in World History*, California, 1990, s. 159-160.

⁵ Afrika kıtasının doğusunda Aden Körfezi ile Hint okyanusu arasında bulunan Somali, kuzeybatıda Cibuti, batıda Etiyopya, güneybatıda Kenya ile komşudur. Somalice'de resmi adı Jamhuuriyadda Dimugraadiga Soomadiya, Arapça da Cumhûriyyetu's-Sumâle'd-Dimukrâtiyye'dir. 637.657 kilometrekare yüz ölçüme sahip olan Somali'nin başkenti Makdişu'dur. Herceysâ, Bûrâv, Beledvîne, Benderkâsim, Baytabo, Berberâ ve Kismâyû en önemli şehirleri arasındadır. Bkz; Aydoğan Köksal, "Somali", *DİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 372; Ramazan Özey, *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul, 1999, s. 98; Ramazan Özey, *Afrika Coğrafyası*, İstanbul, 2016, s. 414; Enrico Cerulli, "Somali", *İA*, C. 10, İstanbul, 1964, s. 750-751.

büyük iki caminin kitabelerinde yer aldığına göre refah anlamında oldukça ileri bir düzeydeydi⁶.

İbn Batûta tarafından da bu liman kenti oldukça büyük ve zengin tüccarların şehri olarak tanımlanmaktadır⁷. Her gün yüzlerce deve kesen tüccarların yaşadığı muazzam bir şehir⁸ olarak ifade edilen Makdişu'yu, Ebü'l-Fida ise Zenci ve Habeş diyarından, halkı Müslüman olan bir şehir olarak zikretmektedir⁹. Bu liman şehri farklı dillerde farklı isimler ile anılmaktadır. Buna göre Somali yerel dilinde Muqdisho, Arapça kaynaklarda Makdeşû, İtalyanca'da Mogadiscio, Türkçe de ise Mogadişu/Magdişu veya Makdişu olarak isimlendirilmektedir¹⁰. Piri Reis ise burayı Muğtiş olarak adlandırmıştır¹¹.

İslam coğrafyacıları tarafından Bilâdu'l Zenc veya "Zenc"¹² bölgesi olarak zikredilen Doğu Afrika'dan ilk defa bahsedenler Antikçağ coğrafyacıları olmuştur. Coğrafyacılar, milattan sonra birinci yüzyıldan itibaren bu bölgeden Ortadoğu, Hindistan ve Uzak Doğuya boncuk ve kumaş karşılığında; altın, fildişi ve köle ticaretinin yapıldığını ifade etmişlerdir¹³.

⁶ Kavas, *a.g.m.*, s. 435; Enrico Cerulli, "Makdişu", s. 203-204; Ahmet Özel, "Afrika", *DİA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 436.

⁷ Muhammed Et-Tanci İbn Batûta, *İbni Batûta Seyahatnamesi (Tuhfetu'n-Nuzzâr Fi Garaibi'l-Emsâr)*, (Çev. Mümin Çevik), C. 1-2, İstanbul, 1993, s. 172.

⁸ Edward A. Alpers, *The Indian Ocean In World History*, Oxford University Press, New York, 2014, s. 51.

⁹ Ebü'l Fida, *Takvimü'l-Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, 2017, s. 151.

¹⁰ Ahmet Kavas, "Makdişu", *DİA*, C. 27, Ankara, 2003, s. 435; Enrico Cerulli, "Makdişu", *İA*, C. 7, İstanbul, 1955, s. 203-204.

¹¹ Bkz; Piri Reis, *Kitab-ı Bahriyye (Denizcilik Kitabı)*, (Çev. Yavus Senemoğlu), C. 1, İstanbul, 1973, s. 93.

¹² Aşırı susamış, uzun boylu, hızlı koşan anlamına gelen zenc kelimesi, Doğu Afrika'daki köleleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz; Mustafa Demirci, "Zenc", *DİA*, C. 44, İstanbul, 2013, s. 249.

¹³ Ahammed Ishach Chembirika Ebrahim, "Traditional Trade Route Of Indian Ocean: The Study About Indian Trade Route", *Academic Platform Journal of Islamic Research*, C. 4, S. 3, Volume:4, Sakarya, 2020, s.309.

Üçüncü yüzyıldan itibaren Etiyopya'daki¹⁴ Aksum Krallığının hâkimiyeti altına giren Doğu Afrika veya Somali ile Arapların ilk ticari ilişkileri İslam öncesi dönemde Aden Körfezi yoluyla sağlanmıştır. Bu bölge Miladî altıncı yüzyılda köle ve kahve ticareti açısından oldukça önemli bir merkez haline gelmiştir. Miladî sekizinci yüzyıldan itibaren ise İslamiyet'in, Somali'de yayılması ile birlikte burası İslam'ın Doğu Afrika'daki kalbi olmuştur. Onuncu yüzyılda Makdişu'yu iskân eden Müslüman tüccarlar, burada daha ziyade altın ticareti ile uğraşmışlardır. Müslümanlar Kilve adasını¹⁵ ele geçirdikten sonra, Makdişu'daki altın ticareti buraya kaydırılmış, Makdişu ise daha ziyade egzotik hayvanlar, fildişi¹⁶, köle ve amber¹⁷ ticaretinin yapıldığı bir liman kenti haline gelmiştir. On birinci yüzyıldan itibaren Hıristiyan Habeşlilerin saldırısına uğrayan bölge, on üçüncü yüzyıldan itibaren ise tüccar grupların lideri Ebû Bekir b. Fahreddin Makdişu'nun sultanlığına tanıklık etmiştir. On üçüncü yüzyıllarda adeta altın çağını yaşayan bu liman kenti, on altıncı yüzyılda Portekizlilerin saldırıları sonucu eski canlılığını kaybetmiştir¹⁸.

¹⁴ Eski adı Habeşistan olan Etiyopya doğuda Somali, kuzeyde Cibuti ve Eritre, batıda Sudan ve güneyden de Kenya ile çevrili büyük bir Afrika ülkesidir. Bkz; Davut Dursun, "Etiyopya", *DİA*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 488.

¹⁵ Tanzania Devleti'nin Hint Okyanusu sahilindeki adası ve önemli bir ticaret limanıdır. Bkz; Ahmet Kavas-Mustafa L. Bilge, "Kilve", *DİA*, C. 26, Ankara, 2002, s. 24-25.

¹⁶ Süsleme sanatında ve lüks eşya üretiminde kullanılan filin iki büyük dişidir Yazılı kaynaklarda fildişi Sudan, Etiyopya ve Hindistan'dan getirilmiştir. Bkz; Nebi Bozkurt, "Fildişi", *DİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 73.

¹⁷ En kaliteli amber Umman bölgesindedir. Hafif, beyaz veya yeşil ile sarıya benzer rengi vardır. En kaliteli "Mağribi", en kalitesizi "Mend" olarak adlandırılmıştır. Bkz; Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali Ed-Dımeşkî, *El-İşâre İlä Mehâsini't-Ticâre (Ticarete Giriş: Tacirler ve Ticari Mallar)*. (Çev. Muhammet Ali Koca), İstanbul, 2021, s. 50.

¹⁸ Ahmet Kavas, "Somali", *DİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 374; Özey, a.g.e, s. 414; Basil Davidson, *The Lost Cities of Africa, Little of Brown Company*, Boston, 1987, s. 208; Edward Bever, *Africa (International Government-Politics Series)*, Oryx Press, Phoenix, 1996, s. 165; Milo Kearney, *The Indian Ocean In World History*, United Kingdom, 2004, s. 83.

On dördüncü yüzyılda Makdişu'yu ziyaret eden İbn Batûta, şehrin Berberî¹⁹ olduğunu, Sultanı Ebû Bekir b. Ömer'in Makdişu dili konuştuğunu ve bunun yanı sıra Arapça bildiği ve bu şehrin canlı bir ticaret ağına sahip olduğu ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir²⁰.

Makdişu liman kenti, Yâkut el-Hamevî, İbn Mâcid, İdrîsî, İbn Said el-Mağribî, İbn Battûta ve Piri Reis gibi İslam coğrafyacıları tarafından da kendi dönemlerinin en büyük şehirlerden biri olarak ifade edilmektedir. Makdişu'nun Berberî asıllı olduğunu belirten Yâkut el-Hamevî ancak Mağrib'deki Berberilerden farklı olduğunu ve nüfusun tamamının göçmen olduğunu söylemektedir²¹. Ayrıca Makdişu ile ilgili verilen bilgilerde burada bol miktarda altın olduğu ve buraya uğrayan Portekiz gemilerinin altın, sırmalı kumaşlar, fildişi, abanoz²² ve amberi alıp götürdükleri bilgisi de aktarılmaktadır²³.

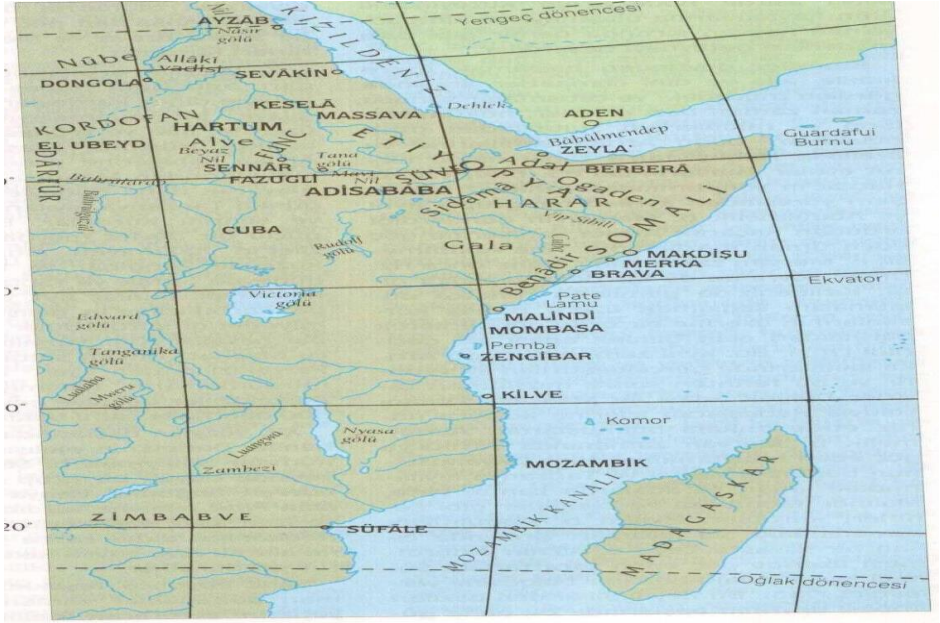
¹⁹ Eski tarihi dönemlerden itibaren Berka'dan Atlantik sahiline ve güneyde Nijer Nehri'ne kadar olan bölgede yaşayan kavime verilen addır. Bkz; Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 478.

²⁰ İbn Batuta, *a.g.e.*, s. 253 vd.

²¹ Ya'kut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, Beyrut, 2008, s. 201.

²² Siyah, siyaha yakın yeşil ve koyu kahverengi olan sert bir ağaç. Bkz; Sargon Erdem, "Abanoz", *DİA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 9.

²³ Kavas, *a.g.m.*, s. 435; Enrico Cerulli, "Makdişu", s. 204; Roland Oliver-Anthony Atmore, *Medieval Africa (1250-1800)*, United Kingdom, 2001, s. 197.

Harita: Ahmet Özel, “Afrika” *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 435.

1. Makdişu Liman Kentinin Hint Okyanusu Ticareti Açısından Önemi

Ortaçağ tüccarları, gerçekleştirdikleri ticâret sayesinde hiç şüphesiz coğrafyaları ve kültürleri çok iyi tanıdıklarından, bu süreçte Doğu Afrika’daki birçok bölgeyi de kendilerine ticarî merkez edinerek servetlerine servet kattılar. Doğu Afrika’ya yaptıkları yolculukları esnasında, eskiden kalma ticarî merkezleri ve yolları tekrar imar eden Müslüman tüccarlar, bunlara yenilerini ekleyerek, ticaretlerini daha da canlandırdılar²⁴. Afrika’nın en doğu ucunda yer alan Somali’ye yapılan ticari seferler neticesinde, Somali sahilindeki eski liman şehirleri yeniden canlandı. Örneğin milattan önce kurulan ve Yunanlı tüccarlar tarafından “Abunî” diye isimlendirilen liman şehri bunlardan biriydi. Tarçın, deri, fildişi gibi ürünleri almak üzere

²⁴ Thomas Arnold, *el-Da’vetü İla’l İslam (trc. Hasan İbrahim Hasan)*, Kahire, 1970, s. 378.

bugünkü Somali topraklarını ziyaret eden tacirler, zaman içinde bu bölgeyle kurdukları sıkı ticarî ilişkinin ardından buranın eski Yunanca adını değiştirerek “hafuni” veya “cefuni”²⁵ olarak isimlendirdiler²⁶. İşte bu sıkı ticari ilişkilerin neticesinde Siraf ve Şiraz tüccarlarının, Somali bölgesinde inşa ettikleri önemli ticarî merkezlerden biride Makdişu (Mogadişu) olmuştur²⁷. Makdişu limanı, özellikle ortaçağda Basra Körfezi ile Doğu Afrika arasındaki ticarî yolculukları düzenlemede önemli rol oynuyordu. Bu limanın güneyinde Zengibar (Kanblo-Tanzanya) toprakları içerisinde kurulan “Brava” şehri ise daha sonra Kilva/Kilve²⁸ diye bilinmiştir²⁹. Kilve, uzak mesafeli ticâret yapan Arap tüccarların, uygun rüzgârın olduğu her mevsimde uğradığı önemli limanlar arasında yer almaktaydı³⁰.

Doğu Afrika’ya yapılan ticarî seferler, bu bölgede yaşayan topluluklara büyük bir maddî destek ve güç sağladı. Öyle ki burada kurulan ticarî merkezler sayesinde bu durum daha da pekişerek uzun yıllar boyunca

²⁵ Mes’ûdî bugünkü Somali topraklarını “Cefuni” olarak zikretmektedir. Mes’ûdî, *a.g.e*, c. I, s. 107-108.

²⁶ George Fadlo Houranî; *el-Arab ve'l Milahe fi'l Muhtil Hind* (trc. Seyyid Yakup Bekr), Kahire, 1958, s. 233; Süleymân İbrahim Askerî, *et-Ticâre ve'l Milahe fi'l Halici'l-Arabî fi Asri'l Abbâsî*, Kuveyt, 1998, s. 184.

²⁷ Askerî, *a.g.e*, s. 184; Arnold, *a.g.e*, s. 378. Ayrıca bkz; Yusuf Kemal, *Vesâik Tarihiye ve Coğrafiye ve Ticariyye an Afrikiyatî-ş-Şarkîyye*, Kahire, 1977, s. 85.

²⁸ Onuncu yüzyılın ortalarında Şiraz hükümdarı, annesinin Habeş asıllı olması sebebiyle diğer kardeşleri tarafından aşağılayıcı bir muameleye maruz kalınca; aile ve tebaasından bir grupla birlikte Hürmüz adasından hareketle Afrika sahillerine yöneldi. Kendileri Şii olduklarından Makdişu limanı’na uğramayarak daha güneylere indiler ve bugünkü Tanzania kıyılarında bulunan Kilva şehrini kurdular. Burada zamanla güçlü bir devlet meydana getiren Şiraziler’in hâkimiyeti altındaki topraklar kuzeyde Zengibar ve Pempa adasına, güneyde Süfâle’ye kadar uzanmaktaydı. Bunlar XVI. yüzyılın başlarında Portekizliler’in gelişine kadar hâkimiyetlerini sürdürdüler. Kilva ve Zengibar havalisi, XVII. yüzyılın sonlarına doğru Maskat (Umman) sultanları tarafından Portekizliler’den geri alınarak tekrar Müslümanların hâkimiyetine sokuldu. Ahmet Özel, “Afrika”, *DLA*, c. I, s. 436.

²⁹ Mez, *a.g.e*, s. 575; Arnold, *a.g.e*, s. 377; Yusuf Kemal, *a.g.e*, s. 86-87.

³⁰ Curtin, Philip D. ; *Kültürler Arası Ticaret*,(trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008, s. 39.

kendisini muhafaza etti³¹. Nitekim Abbasî devletinin yıkılışından yaklaşık iki yüz yıl sonra Doğu Afrika'yı (Makdişu) ziyaret eden İbn Batuta; bölge yöneticilerinin ve halkının nezdinde ticâretin ne denli bir öneme sahip olduğunu bizlere güzel bir şekilde izah etmektedir. Ki bu durum Müslüman tüccarların o bölgelere gerçekleştirdiği ticarî seferlerin bir neticesiydi. Aden'den hareketle dört günlük deniz yolculuğunun ardından Berberilerin merkezi olan Zeylâ'ya, ardından ise onbeş gün sonra Zenc bölgesinin ilk şehri olan Makdişu³² şehrine varan İbn Batuta burayı ve halkını şöyle anlatmaktadır; *“Makdişu çok büyük bir şehirdir. Halkının çok devesi olup, her gün yüzlercesini boğazlarlar. Koyunları çoktur. Makdişu sakinleri zengin tüccardır. Orada şehre nisbetle imal olunan kumaşlar eşsiz olup Mısır ve sair ülkelere sevk edilir. Bu şehir halkının âdetince, ne zaman limana bir gemi gelirse, “sanbuk” denilen küçük kayıklar yanaşır. Her sanbukta ahaliden birtakım gençler bulunarak, her biri içinde yemek bulunan kapalı bir tabak getirip gemide olan tüccardan birine takdim ile, “Bu adam benim misafirimdir” der. Gemide bulunan tüccar bu misafir eden gencin evinden başka yere inemez. Bir tacir hane sahibinin evine inerse; ev sahibi tacirin yanında bulunan eşyayı satıp onun için başka eşya satın alır. Bir kimse bu tacirden kıymetinden aşığı bir şey satın alır veya misafirinin huzurunda olmaksızın ona bir şey satarsa böyle satış onlarca iyi karşılanmaz. Belde halkı bu şekilde davranarak kendilerine bu ticâretten menfaat (kâr) sağlıyorlardı”³³.*

Makdişu'dan ayrıldıktan sonra Basra Körfezi tüccarlarının kullandığı yolu izleyerek önce Bilad-ı Sevahil'e ve Bilad-ı Zence, oradan ise Makdişu'nun

³¹ Askerî, *a.g.e*, s. 188.

³² Zekerıyya b. Muhammed Kazvîni; Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrut, 1969, s. 62.

³³ İbn Batuta, *a.g.e*, s. 172. Ayrıca bkz; Ebü'l Fida, *a.g.e*, s. 152; Valery Hansen-Kenneth R. Curtish, *a.g.e*, 319-320; Roland Oliver-Anthony Atmore, *a.g.e*, s. 11; Jerry H. Bentley-Herb F Ziegler, *a.g.e*, s. 495.

güneyinde bulunan Kilve'ye hareket eden İbn Batuta, Kilve'de Doğu Afrika seyahatini noktalandırarak, Yemen (Aden) üzerinden Umman'a, oradan da Hürmüz'e dönmüştür³⁴. İbn Batuta'nın bu seyahati, tıpkı Abbasiler dönemindeki Körfez tüccarlarının Doğu Afrika'ya gerçekleştirdikleri ticarî seferlerin bir devamı niteliğinde olmuştur. Zira Doğu Afrika'nın yanı sıra Uzakdoğu'ya ve daha birçok bölgeye seyahat eden İbn Batuta, kendisinden önceki Müslüman tüccarların gezdiği bölgelerde bırakmış oldukları etkileri gözler önüne sererek, bir nevi ticâretin kültürel etkileşimde ne denli önemli olduğunu da açıkça göstermektedir³⁵.

Başta Makdişu olmak üzere, Zengibar, Mombassa³⁶, Zeyla', Beylul, Barbera, Merka, Bezava, Sevilin, Badı ve Dehlek gibi şehir ve limanlar üzerinden Hindistan, Mısır ve Arabistan'a köleler gönderiliyordu³⁷. Doğu Afrika veyahut bir başka tabirle siyahlar ülkesi, köle ikmâli bakımından çok uzun bir süre ilk sırada yer almıştır. Yukarı Nil yörelerinden getirilen Nubyalılar, orta Mısır'ın giriş kapısı Asvan'da toplanıyor ve burada hadım ediliyorlardı. Örneğin Miladî onuncu yüzyılda siyah cariyeler arasında en kıymetlisi sayılan güzel bir Nubyalı kızın fiyatı yaklaşık 300 dînardı³⁸. Özellikle Hristiyan manastırlarında bir araya gelen kölelere "barabra" deniyordu. Bu sözcük günümüze kadar ulaşmış ve "barbarin'ler" şekline dönüşmüştür. Bu köleler genellikle ev işlerinde çalıştırılıyordu. Habeşistanlılar Nil vadisinden getiriliyor ve Kızıldeniz limanlarından Mısır'a veya Arabistan'a gönderiliyordu. Barbera ülkesinin Somalilileri Zeyla' yolu ile Aden'e geliyor

³⁴ İbn Batuta, *a.g.e.*, s. 172 vd.

³⁵ Askerî, *a.g.e.*, s. 189.

³⁶ Doğu Afrika'da Kenya'da olan bu liman şehri, Emeviler döneminde kurulmuştur. Bkz; Ahmet Kavas, "Mombasa", *DİA*, C. 30, İstanbul, 2005, s. 269.

³⁷ Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz, Çöl Gemi ve Tacir*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 299. Ayrıca bkz; Habib el-Cünhâni, "İslamın İlk Asrında Dünya Ticâretinin Canlanmasında Umman'ın Rolü" (Çev. Abdulhalik Bakır, Orta Çağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler I), Ankara, 2008, s. 693-694.

³⁸ Mez, *a.g.e.*, s. 196.

ve büyük bir dağıtım pazarı olan Zâbid'e ulaşıyordu. Bu şehir sekizinci yüzyılda kuruldu. Afrika'nın doğu kıyılarında gelen Zenci'ler bir başka deyimle Bantu'lar yeni gelişmekte olan İslam dünyasının büyük Hind Okyanusu ticâretini besliyorlardı. Bantu'lar ya çeşitli hileler ile yakalanıyor³⁹ yahut çeşitli süs eşyası karşılığı iç bölgelerin küçük krallıklarından satın alınıyordu. Sokotra⁴⁰ ve Aden kıyılarında⁴¹ kurulmuş olan liman şehirlerinden geçerek daha sonra Kızıldeniz yolu ile Mısır'a yahut Basra Körfezi yolu ile Irak'a gönderiliyorlardı. Son köle kaynağı ise Batı Sudan'dı. Bu bölge, köle ve altın ticâreti yapan tüccar gurupları tarafından ele geçirilmiş bir köle yakalama alanıydı. Bu köleler Senagal Sarakoleleri (Takrur)⁴², Gana Soninkke'leri, Gao Songhai'leri ve Çat yakınlarındaki Kanem Sao'ları idi. Bu köleler, Nul Lamta ve Sicilmâse yolu ile sevk edilerek Fas ve İspanya'ya ulaşıyorlardı. İfrikiyye'ye gönderilenler Urgla ve Carid'den, Mısır ve bütün doğu Müslüman ülkelerine gönderilenler

³⁹Abdurrahman Abdülkerim Anî; *Devru'l Ummaniyyîn fi'l Milâhe ve't-Ticaretî'l İslamiyye Hatta Karnî'r-Rabi'il-Hicri*, Bağdat, 1981, s. 156-157.

⁴⁰Güney Arap sahilinin karşısında yer alan Sokotra, buhuru, Meryem çiçeği, öd ağacı ile ünlenmiştir. Halkı eski devirlerden itibaren Arap, Afrikalı ve Hint karışımından ibarettir. İnsanlar genelde mağara ve kaya evlerde yaşamaktaydı. Bkz; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l Kable'l-İslâm (İslam Öncesi Arap Tarihi)*, (Çev. Dursun Hazer-Fethullah Zengin), C. 1, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018, s. 168.

⁴¹Özellikle deniz yolculukları esnasında deniz korsanlarından korkan gemiler, Aden limanından Somali bölgesine ve Doğu Afrika kıyılarına sahiliden ilerliyorlardı. Özellikle bu bölgede yer alan Sokotra adası tam anlamıyla bir korsan yuvasıydı. Bu korsanlar Çin ve Hindistan'a giden Arap gemilerini görür görmez saldırıyor ve mallarına el koyarak bunları daha sonra Sokotra'da ki halka satıyorlardı. Bkz; Adam Mez, *a.g.e*, s. 576; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 40-41; Nebi Bozkurt, "Korsan", *DİA*, C. 26, Ankara, 2002, s. 211; Marco Polo, *Seyhatname*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul, 2019, s. 320.

⁴²Sudan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Takrur, Müslüman bir melik tarafından idare ediliyordu. Geniş bilgi için bkz; Kazvînî, *Âsâr*, s. 26.

ise Fizan, Trablusgarb ve Libya'dan geçiriliyorlardı⁴³. Dünya ticaretine yön veren güzergâhlar ve bölgeler arası değişikliği yapılan mallar uluslararası ticaret açısından oldukça önemlidir. Çin'den Atlas Okyanusuna, Rusya'nın kürk üreten bölgesinden Afrika içlerine kadar geniş coğrafyaya yayılan ticaret ağı tarihin ilk dönemlerinden itibaren bu bölgeler arasında yoğunlaşmıştır⁴⁴.

Doğu Afrika'ya gerçekleştirilen ticarî faaliyetler, Habeşistan'ın kuzeyinden, Madağaşkar⁴⁵ (Madağaskar) adasının güney kısımlarına kadar uzanmaktaydı. Bu durum, ticaret ehlinin Ortaçağ'da ne denli geniş bir ticarî hinterlanda sahip olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim Doğu Afrika ve Uzakdoğu arasındaki ticarî bağlantıyı gerçekleştiren ve bu bölgelere özgü ürünleri dünyanın çeşitli ülkelerine taşıyan tüccarlar, bu sayede hem dünya ticaretine yön vermişler, hem de doğuyu batıya bağlayan⁴⁶ bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Doğu Afrika taraflarına ticarî seferler düzenlemeden önce bu bölge yeterince bilinmiyor ve kendine özgü ürünleri ihraç edemiyordu. Ancak tüccarların ve denizcilerin gayreti, cesareti ve tecrübesi sayesinde Doğu Afrika'ya özgü ürünler dünya ticâret pazarlarına kazandırıldı. Öyle ki aynı dönemde tüccarlar, Çin ve Hindistan'daki ürünleri ise bu bölgelere taşımak için Hind Okyanusu'ndaki tehlikelere karşı mücadele veriyorlardı. Mes'ûdî, tüccarların Doğu Afrika'ya gerçekleştirdiği başarılı seferleri, onların Hint

⁴³ Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm* (trc. Nezh Tuncel), İstanbul, 1983, s. 183-184; Ebu Abdullah eş-Şerif İdrisî; *Nüzhetü'l-Müşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, c. 1, Kahire, 1994, s. 44, 53; Nâsır-ı Husrev; *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 61; Maurice Delafosse, "Sudan", *İA*, İstanbul, 1987, c. X, s. 772.

⁴⁴ Utku, *a.g.e.*, s. 224.

⁴⁵ Hint okyanusunda Doğu ve Güney Afrika ülkelerine yakın olan bir ada devletidir. İslâmın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar tarafından ticaret merkezi haline gelmiştir. Bkz; Davut Dursun, "Madagaskar", *DİA*, C. 27, Ankara, 2003, s. 298-299.

⁴⁶ Ahmet eş-Şâmî, "Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticarî Münasebetler Ve Bu Münasebetlerin Ortaçağ Medeniyetine Etkileri" (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 134 (Ekim 2001) s. 102.

Okyanusunun azgın sularında kazandığı tecrübeye bağlamaktadır. Zira O, “birçok denizde seyahat ettiğini (Çin, Rum, Hazar Denizi, Kızıldeniz ve Basra Körfezi), sayısız defa korku ve dehşet anları yaşadığını ancak Habeş Denizinden daha korkuncunu görmediğini” zikretmektedir⁴⁷. Mes’ûdî bu denizden bahsederken; “*Hind Okyanusu denilen fakat aynı zamanda Habeş Denizi olarak da bilinen bu denizin uzunluğu batıdan doğuya (Habeşistan’dan Hindistan ve Çin’in en son noktasına) kadar 8000 mil uzunlukta, 2700 mil (bazı yerlerde 1900 mil) genişliktedir. Burada Habeşistan topraklarından Berberilere kadar uzanan ve el-Halicu’l Berberi diye isimlendirilen bir başka körfez daha bulunmaktadır ki bu Körfezin uzunluğu ise 500 mil olup genişliği de 100 mil’dir.*” demektedir⁴⁸.

Ticarî yolculuklar öncesinde gidilecek olan bölgeleri iyi tanımak oldukça önemliydi. Özellikle Habeş Denizi’ne açılmak istendiğinde bu daha da bir önem arz ediyordu. Habeş Denizi hem Kızıldeniz ile hem de Berberi Körfezi’ne bakan Somali topraklarıyla coğrafi olarak bir bütündü. Ancak Berberi (Somali) Körfezi sakinleri ile Habeşistan sakinleri arasında bir fark vardı. Berberi Körfezi sakinleri “el-Zenc” olarak isimlendirilmekte ve gerek Uzakdoğu’dan gerekse Basra Körfezi’nden gelen gemiler, daha çok onlar ile ürün mübadelesinde (değiş-tokuş) bulunmak için buraya uğramaktaydılar. Güney ve Doğu Arap Yarımadası sakinlerinin neredeyse büyük bir bölümünün tekellerine geçmiş olan Doğu Afrika ticâreti için yapılan seyahatler, yaklaşık olarak iki ay sürmekteydi⁴⁹. Örneğin Umman’dan yola çıkan ticarî gemiler, Somali sahillerinde ilerleyerek Madağaşkar adasına gidiyor ve buradan da günümüzde Mozambik olarak bilinen Süfâle’ye

⁴⁷ Mez, *a.g.e.*, s. 575; Askerî, *a.g.e.*, s. 182-183.

⁴⁸ Ali b. Hüseyin el-Mes’ûdî, *Et-Tenbîh ve’l-İşrâf* (Dünya Coğrafyası ve Tarihi), (Çev. Mithar Eser), Ankara, 2020, s. 73.

⁴⁹ Cünhanî, *a.g.m.*, s. 692-694.

uğramaktaydılar⁵⁰. Ummanlı gemi sahipleri Somali (Berberi) Körfezi'nden Madağaşkar adasına yaptıkları yolculukları Zenc denizi üzerinden gerçekleştirmektedirler. Mes'ûdi bu konuda ise şunları kaydetmektedir: *“Ummanlı gemi sahipleri, bu körfezi (Berberi Körfezi'ni) katederek Zenci denizinde yer alan Kanblo (Zengibar) adasına giderler. Bu şehirde kâfir zenciler arasında Müslümanlar ve daha önce belirttiğimiz gemi sahibi Ummanlılar bulunmaktadır. Onlar, Berberi adıyla tanınan –Onlar burayı Berberî denizi olarak tanıtmaktadırlar- bu körfezle Cefunî (Somali) denilen ülkenin bizim belirttiğimiz uzaklıktan daha uzak bir mesafede olduğunu iddia etmektedirler... Ummanlılardan denize açılan o insanlar, Ezd kabilesine mensup Araplardan oluşmaktadır. Bu denizi Siraflılar da gemilerle aşarlar, ben de 304/916 yılında Umman ülkesinin Sincar şehrinden ve sonra da Kanblo adasından Umman şehrine kadar bu denizde gemiyle seyahat ettim...”*⁵¹.

Doğu Afrika'ya özgü ürünlerin taşınması ve pazarlanması, beraberinde Doğu Afrika sahillerinde yeni ticarî merkezlerin kurulmasını tetikledi. Bu merkezler, Afrika'nın iç kısımlarında kalan bölgelerle de irtibatı sağlayacak şekilde tanzim edilmişlerdi. Doğu Afrika sahiline kurulan Müslüman koloniler sayesinde, İslamiyet zamanla Afrika kıtasının geniş bölgelerine yayılma imkânı buldu. Kaynaklar, Doğu Afrika arasındaki ticarî ilişkileri destekleme konusunda, Ezdîlerin özel bir rol üstlendiklerini aktarmaktadırlar. Bu kabileye mensup tüccarlar ve denizciler, Siraflı ve Umman'dan yola çıktıkları gemileri ile; Zeylâ' (Berberi topluluklarının merkezi)⁵², Ayzâb, Sevakîn, Berber ve Zengibar'a (Kanblo) gidiyorlardı. Daha sonra güneye doğru giderek Madağaşkar adasına varıyorlardı. Buradan

⁵⁰ İdrisî, *a.g.e*, c. I, s. 46; Houranî, *a.g.e*, s. 231.

⁵¹ Mes'ûdî, *a.g.e*, c. I, s. 107-108, c. III, s. 6 vd. ; Cünhanî, *a.g.m*, s. 692-693.

⁵² İbn Batuta, *a.g.e*, s. 172.

Berberilerden almış oldukları amber, altın, fildişi ve köleler ile geri dönüyorlardı. Özellikle Doğu Afrika'dan getirilen bu köleler, ekonomik olarak ortaçağda büyük bir kıymete haizdi. Zira iktisadî faaliyetin bütün alanlarında temel üretici gücü bu köleler temsil ediyordu. Örneğin, tarım bölgelerinde, maden ocaklarında, ticaret kervanlarının bekçiliğinde, yapı sektörü ve bayındırlık merkezlerinde kurulan endüstrilerde, ev işlerinde, orduda ve özellikle de özel koruma birliklerinde bu köleler işçi olarak çalıştırılmaktaydılar⁵³.

Hint Okyanusu ticaretinde mevsimsel rüzgârlar oldukça önemliydi. Bu okyanus üzerinde seyri sefer düzenleyecek olanların, denizcilik ve mevsim rüzgârları ile ilgili tecrübelerinin olması elzemdi. 21 Mart'tan itibaren yüz günlük bir süre bu okyanus için en uygun seferlerin yapıldığı dönemdi⁵⁴. Daha öncede ifade ettiğimiz üzere Mes'ûdî'nin denizlerin dünyasında en büyüğü, en değerli olanı ve en tehlikeli olarak nitelendirdiği Habeş denizi (Hint Okyanusu) kendine has değerli mücevherleri, güzel kokuları ve ilaçlarıyla oldukça önemli bir denizdi⁵⁵. Bu deniz ile alakalı İbn Rüsteh, Hint Okyanusunu Habeşistan'dan Hindistan sınırına kadar olan bir bölge olduğunu, bu okyanusta seyahat eden bir denizcinin Aden'den hareket edip ilk durağının Berber denilen ve Sudan'a bitişik olan bir ada olduğunu ve burada zencilerin yaşadığını ifade etmektedir⁵⁶.

Basra'dan hareketle Umman'a, oradan Fırac'a, takiben Arap Yarımadası'nın güney sahillerinden Yemen'in Şihr bölgesindeki Mehre'ye ve Yemen'in en

⁵³ Cünhanî, *a.g.m.*, s. 693-694.

⁵⁴ Faruk Bal, *Arap Yarımadası'nda Ticaret (Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi)*, İstanbul, 2015, s. 157.

⁵⁵ Mes'ûdî, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁶ Ahmed b. Ömer İbn Rüsteh, *El-A'lâku'n-Nefise* (Dünya Coğrafyası), (Çev. Ali Fuat Eker), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 103-107.

büyük liman şehri Aden'in⁵⁷ Ebyen limanına uzanan Doğu Afrika güzergâhı, ticari açıdan en yoğun yerlerden biriydi. Bu bölgeye yapılan ticari faaliyetler Habeşistan'dan Madağaskar adasının güneyine kadar uzanmaktaydı. Doğu Afrika, kendine has ürünleri ile tanınmaktaydı. Öyle ki Batı Afrikalılar ile bakır, çelik, tuz ve cama karşılık altın ve köle ticareti yapılmıştır. Doğu Afrika kıyılarına başarılı seyahatler gerçekleştiren Arap tüccarlar⁵⁸, Arap Yarımadası ile Doğu Afrika sahilleri arasındaki bu ticareti deniz yoluyla yapmaktaydılar. Aden'den çıkan bir gemi Somali bölgesindeki Zeyla'dan on beş gün sonra Makdişu'ya oradan Kilve'ye ve daha sonra Sofala'ya ulaşırdı⁵⁹.

İslam'ın Doğu Afrika kıyılarına yayılması sekizinci yüzyıla dayanmaktadır. Basra Körfezi'nden gelen maceracı Arap tüccarlar, ticaret ortağı aramak için Makdişu gibi limanlardan Zengibar'a kadar gitmişlerdir⁶⁰. Daha sonraki süreçte Müslüman tüccarlar, Afrika içlerine kadar ulaşıp Asya ve Afrika arasındaki ticari bağı kuvvetlendiren önemli bir misyon yüklenmişlerdir⁶¹. Makdişu, Zengibar ve Kilve gibi limanlar dokuzuncu yüzyıldan itibaren Hint Okyanusundaki önemli ticari limanlar haline gelmişlerdir⁶². Afrika'ya gelen Müslüman tüccarların ilgisini buradaki altın madeni çekmiş ve buradan aldıkları altın ve demir gibi kıymetli madenleri Uzak Doğu'ya taşımışlardır⁶³. Dokuzuncu yüzyılda ticari açıdan önem kazanan Makdişu ve Kilve gibi limanlarda yapılan arkeolojik kazılarda, büyük depolar ve gümrük

⁵⁷ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 59.

⁵⁸ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2014, s. 575.

⁵⁹ Bal, *a.g.e.*, s. 154-155.

⁶⁰ Edward A. Alpers, *a.g.e.*, s. 49.

⁶¹ Nihal Şahin Utku, "Müslüman Tüccarın Rolü", Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, Yayın no: 13, Konya, 2019, s. 316.

⁶² K. N. Chaudhuri, *Trade and Civilisation In The Indian Ocean (An Economic History From The Rise Of İslam To 1750)*, United Kingdom, 2002, s. 44.

⁶³ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 575.

binalarının varlığına rastlanmıştır⁶⁴. Doğu Afrika da bulunan bu liman kentleri, Hint Okyanusu üzerinde yapılan Basra, Hindistan ve Çin arasındaki ticarete önemli bir paya sahip olmuşlardır.

Somali bölgesinin İslamiyet'i kabulünün ardından, Afrika'nın iç kesimleriyle olan ticari ilişkileri daha da canlılık kazandı. Özellikle Makdişu liman kenti, Mısır pazarına ihraç edilecek olan pamuklu ürünler ve deve tüyü kumaşlar için bir üretim merkezi haline geldi. Ayrıca köle, fildişi, altın, aromatik baharatlar ve egzotik hayvanlar gibi farklı ürünler bu limanın diğer ihraç emtiaları arasında yer alıyordu. Buna karşılık İran, Hindistan ve Çin'den getirilen çanak çömlek, cam ve tekstil ürünleri ise bu liman şehrinin başta ithal ettiği ürünler arasında gelmekteydi. Bütün bu karşılıklı alışverişini yapılan ürünler, Doğu Afrika kıyılarına büyük bir zenginlik getirmiştir⁶⁵. Daha ziyade altın ve demir gibi değerli madenler Doğu Afrika'dan ihraç edilen emtiaların en başında yer almaktaydı⁶⁶.

Makdişu'nun da içinde yer aldığı Doğu Afrika'daki Somali toprakları, Basra Körfezi'nden gelen tüccarların uğradıkları ilk limanlardan biri olmuştur. Müslüman tüccarların buraya gelmesi, ticari açıdan eski limanlara canlılık kazandırmış ve Doğu Afrika kıyılarındaki Müslüman yerleşimlerin sayısını on üçüncü yüzyıla gelindiğinde oldukça arttırmıştır. Somali topraklarına daha ziyade tarçın, fildişi ve deri ürünleri almak üzere gelen Arap tüccarlar⁶⁷

⁶⁴ K. N. Chaudhuri, *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁵ Roland Oliver- J. D. Fage, *A Short History Africa, Penguin Books* (Sixth Edition), London, 1988, s. 82; Andrew Phillips-J. C. Sharman, *International Order in Diversity (War, Trade and Rule in the Indian Ocean)*, United Kingdom, 2015, s. 58; Pedro Machado, *Ocean of Trade (South Asian Merchants, Africa and the Indian Ocean, c. 1750–1850)*, United Kingdom, 2014, s. 124; Milo Kearney, *a.g.e.*, s. 70; Jerry H. Bentley-Herb F Ziegler, *Traditions and Encounters*, (Volume:1), Published by Mc Graw Hill, New York, 2006, s. 493.

⁶⁶ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi, (A History of the Arab Peoples)*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, 2013, s. 152.

⁶⁷ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 575.

buna karşılık bu bölgeye Çin porseleni, halı, ipek, parfüm, inci ve cam boncuk gibi ürünleri satmaktaydılar⁶⁸. On üçüncü yüzyılda özellikle fildişi ticareti Makdişu'da yoğunluk kazanmıştır. Buradan alınarak yola çıkarılan fildişi ürünler, Çin'in en uzak bölgelerine kadar taşınmaktaydı⁶⁹. Makdişu'daki bu ticarete değinen Marco Polo ise; *“Bu halklar geçimlerini ticaret ve zanaattan sağlar ve burada çok sayıda fil yaşamasından dolayı sonsuz sayıda fildişi satarlar; burada ve Zenzibar adasında elde edilen fildişi sayısına inanmak zordur. Burada en çok yenen şey deve etidir. Ormanlarda bol miktarda sandal ağacı vardır ve bundan dolayı fiyatı düşüktür. Bol miktarda gri amber vardır. Bu adaya çeşitli eyaletlerden, altın işlemeli kumaşlar, ipekli kumaşlar gibi çeşit çeşit ticari mallar getiren çok sayıda gemi gelir; bu mallar adanın tüccarlarına satılır veya başka mallarla takas edilir ve herkes bu işten büyük kazanç sağlar”* demektedir⁷⁰.

Ortaçağda ticaretin devamı için büyük bir ehemmiyete haiz olan gemilerin, yapım ve onarımı için aynı zamanda önemli bir tersane olan Makdişu'yu⁷¹ on beşinci yüzyılda ziyaret eden Çinli Amiral Zheng He ise; deniz kıyısında az yağış alan çorak arazili ancak ticareti gelişmiş bir şehir olarak tasvir etmektedir⁷².

⁶⁸ Milo Kearney, *a.g.e.*, s. 64.

⁶⁹ Milo Kearney, *a.g.e.*, s. 91; Adam Mez, *a.g.e.*, s. 502. Ayrıca bkz; Michael Pearson, *Trade, Circulation, and Flow In The Indian Ocean World*, United Kingdom, 2015, s. 181.

⁷⁰ Marco Polo, *a.g.e.*, s. 321-322.

⁷¹ Pedro Machado, *a.g.e.*, s. 83.

⁷² Wang Jienan, *Zheng He'nin Batı Okyanuslarına Seyahat*, (Çev. Erdem Ergen), İstanbul, 2016, s. 44. Ayrıca bkz; Valery Hansen-Kenneth R. Curtish, *a.g.e.*, 319-320; Basil Davidson, *a.g.e.*, s. 189; Milo Kearney, *a.g.e.*, s. 96.

SONUÇ

Hint Okyanusunda; Güney Asya, Basra Körfezi ve Kızıldeniz ticaret ağının devamı niteliğinde sayılan ve kendine özgü doğal ürünlerine sahip olmak isteyen tüketiciler için oldukça cazip bir coğrafya olan Doğu Afrika, ticaretin önemli mihenk taşlarından birisi olmuştur. Doğu Afrika'nın ticarî anlamda en önemli bölgesi; Afrika boynuzu diye tabir edilen ve günümüzde Etiyopya (Habeşistan), Somali, Eritre ve Cibuti gibi ülkeleri kapsayan coğrafyaydı. Bugün Somali toprakları içerisinde yer alan ve Doğu Afrika'nın en önemli liman kentlerinden biri olan Makdişu, ortaçağda tüccarların uğrak yerlerinden biri olarak farklı türde birçok ticari ürünün yüklenilip boşaltıldığı bir liman kentiydi. Bu yüzden denilebilir ki Makdişu, Uzakdoğu devletlerinden gelen ticâret mallarının, dünyanın çeşitli ülkelerine sevkiyatı için bir depolama ve ihraç merkezi olmuştur. Bu bakımdan Makdişu kendi devrinde, Mısır, Arap Yarımadası, Basra Körfezi ve Uzakdoğu arasında büyük bir antrepoydu. Kuruluşundan hemen sonra yerel kaynaklarından ötürü önemli bir ticaret merkezi haline gelen Makdişu, ortaçağlarda canlı bir ticari hareketliliğe sahip olmuş ve bu gelişimini toplumun refah seviyesine de yansıtmıştır. Zira bol miktarda altın ve demir gibi kaynakların burada varlığı, içinde yaşayan halkın zenginliğini arttırırken, dışarıdan ise ziyaretçilerin akınına uğramasına zemin hazırlamıştır. Şehrin zenginliği ve kaynaklarının bolluğu, belirli dönemlerde bu liman kentinin birçok kez saldırıya uğrayarak elindeki kaynakların sömürülmesine ve eski önemini yitirmesine neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- A. ALPERS, Edward; *The Indian Ocean In World History*, Oxford University Press, New York, 2014.
- ÂNÎ, Abdurrahman Abdulkerim; *Devru'l Ummaniyîn fi'l Milâhe ve't-Ticaretî'l İslamiyye Hatta Karnî'r-Rabi'il-Hicrî*, Bağdat, 1981.
- ARNOLD, Thomas; *el-Da'vetû İla'l İslam (trc. Hasan İbrahim Hasan)*, Kahire, 1970.
- ASKERÎ, Süleymân İbrahim; *et-Ticâre ve'l Milahe fi'l Halici'l-Arabî fi Asri'l Abbasî*, Kuveyt, 1998.
- BAL, Faruk; *Arap Yarımadası'nda Ticaret (Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi)*, Beka Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- BEVER, Edward; *Africa (International Government-Politics Series)*, Oryx Press, Phoenix, 1996.
- BOZKURT, Nebi; "Fildişi", *DİA*, C. 13, İstanbul, 1996.
- BOZKURT, Nebi; "Korsan", *DİA*, C. 26, Ankara, 2002.
- CEVAD ALİ, *el-Mufasssal Fî Târîhi'l Kable'l-İslâm (İslam Öncesi Arap Tarihi)*, (Çev. Dursun Hazer-Fethullah Zengin), C. 1, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018.
- CHAUDHURÎ, K. N.; *Trade and Civilisation In The Indian Ocean (An Economic History From The Rise Of İslam To 1750)*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2002.
- CURTIN, Philip D. ; *Kültürler Arası Ticaret*,(trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008.
- DAVİDSON, Basil; *The Lost Cities of Africa, Little of Brown Company*, Boston, 1987.
- DELAFOSSSE, Maurice; "Sudan", *İA*, c. X, İstanbul, 1988.
- DEMİRCİ, Mustafa; "Zenc", *DİA*, C. 44, İstanbul, 2013.
- DHOW, <https://tr.wikidea.ru/wiki/Dhow>, (12.03.2022)
- DURDUN, Davut; "Madagaskar", *DİA*, C. 27, Ankara, 2003.
- DURDUN, Davut; "Berberâ", *DİA*, C. 5, İstanbul, 1992.

- EBRAHİM, Ahammed Ishac Chembirika; “*Traditional Trade Route Of Indian Ocean: The Study About Indian Trade Route*”, Academic Platform Journal of Islamic Research, C. 4, Sa. 3, Volume: 4, Sakarya, 2020.
- EBÜ’L FİDA, *Takvimü’l-Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.
- ED-DİMEŞKÎ, Ebu’l-Fazl Ca’fer b. Ali; *El-İşâre İlä Mehâsini’t-Ticâre (Ticarete Giriş: Tacirler ve Ticari Mallar)*, (Çev. Muhammet Ali Koca), Albaraka Yayınları, İstanbul, 2021.
- EL-CÜNHÂNÎ, Habib; “İslâmın İlk Asrında Dünya Ticâretinin Canlanmasında Umman’ın Rolü” (çev. Abdulhalik Bakır, *Orta çağ Tarihi Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*), Ankara, 2008.
- ENRİCO CERULLÎ; “Somali”, *İA*, C. 10, İstanbul, 1964.
- ENRİCO CERULLÎ; “Makdişu”, *İA*, C. 7, İstanbul, 1955.
- ERDEM, Sargon; “Abanoz”, *DİA*, C. 1, İstanbul, 1988.
- FRAZE, Charles-Hallie Kay Yopp; *Peoples and Places in World History*, Delos Publications, California, 1990.
- HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût (626/1229); *el-Mucemü’l-Büldân*, c. I-VI, Beyrut, 2008.
- HEYD, W.; *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.
- HOURANÎ, Albert; *Arap Halkları Tarihi, (A History of the Arab Peoples)*, (Çev. Yavuz Alogan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- HOURANÎ, George Fadlo; *el-Arab ve’l Milahe fi’l Muhitil Hind* (trc. Seyyid Yakup Bekr), Kahire, 1958.
- HUSREV, Nâsır-ı; *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994.
- H. BENTLEY, Jerry-Herb F Ziegler; *Traditions and Encounters*, (Volume:1), Published by Mc Graw Hill, New York, 2006.
- İBN BATÛTA, Muhammed Et-Tancı; *İbni Batûta Seyahatnamesi (Tuhfetu’n-Nuzzâr Fi Garaibi’l-Emsâr)*, (Çev. Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, C. 1-2, İstanbul, 1993.

- İBN HURDÂZBÎH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- İBN RÜSTEH, *El-A'lâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*, (Çev. Ali Fuat Eker), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.
- İDRÎSÎ, Ebu Abdullah eş-Şerif; *Nüzhetü'l-Müşâtâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Kahire, 1994.
- JİENAN, Wang; *Zheng He'nin Batı Okyanuslarına Seyahat*, (Çev. Erdem Ergen), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.
- KAVAS, Ahmet; "Makdişu", *DİA*, C. 27, Ankara, 2003.
- KAVAS, Ahmet; "Mombasa", *DİA*, C. 30, İstanbul, 2005.
- KAVAS, Ahmet; "Somali", *DİA*, C. 37, İstanbul, 2009.
- KAVAS, Ahmet-Mustafa L. Bilge; "Kilve", *DİA*, C. 26, Ankara, 2002.
- KAZVÎNÎ, Zekeriyya b. Muhammed; *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969.
- KEARNEY, Milo; *The Indian Ocean In World History*, Routledge Press, (Taylor & Francis Group), United Kingdom, 2004.
- KEMAL, Yusuf; *Vesaik Tarihiye ve Coğrafiye ve Ticarîyye an Afrikiyatî'ş-Şarkîyye*, Kahire, 1977.
- KÖKSAL, Aydoğan; "Somali", *DİA*, C. 37, İstanbul, 2009.
- LOMBARD, Maurice; *İlk Zafer Yıllarında İslâm* (trc. Nezih Tuncel), İstanbul, 1983.
- MACHADO, Pedro; *Ocean of Trade (South Asian Merchants, Africa and the Indian Ocean, c. 1750–1850)*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2014.
- MARCO POLO, *Seyhatname*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- MES'ÛDÎ, Ali B. Hüseyin; *Et-Tenbîh ve'l-İşrâf (Dünya Coğrafyası ve Tarihi)*, (Çev. Mithar Eser), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020
- MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslamın Rönesansı*, (Çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
- MOGADIŞU, <https://stringfixer.com/tr/Mogadishu> (10.02.2022)
- O. COLLİNS, Robert; *A Short History Africa*, Markus Wiener Publishers, Princeton, 2010.
- OLİVER, Roland-Anthony Atmore; *Medieval Africa (1250-1800)*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2001.

- OLİVER, Roland - J. D. Fage; *A Short History Africa, Penguin Books (Sixth Edition)*, London, 1988.
- ORHONLU, Cengiz; “XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerin’de Osmanlılar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 12, Sa. 16, İstanbul, 1961.
- ÖZEL, Ahmet; “Afrika”, *DİA*, C. 1, İstanbul, 1988.
- ÖZEY, Ramazan; *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul, 1999.
- ÖZEY, Ramazan; *Afrika Coğrafyası*, Aktif Yayınları, İstanbul, 2016.
- PHİLLİPS, Andrew-J. C. Sharman, *International Order in Diversity (War, Trade and Rule in the Indian Ocean)*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2015.
- PİRİ REİS, *Kitab-ı Bahriyye (Denizcilik Kitabı)*, (Çev. Yavus Senemoğlu), Tercüman Yayınları, C. 1, İstanbul, 1973.
- eş-ŞÂMÎ, Ahmet; “Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticarî Münasebetler Ve Bu Münasebetlerin Ortaçağ Medeniyetine Etkileri” (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 134 (Ekim 2001) s. 101-124.
- UTKU, Nihal Şahin; *Kızıldeniz, Çöl Gemi ve Tacir*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.
- UTKU, Nihal Şahin; “Müslüman Tüccarın Rolü”, Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, Yayın no: 13, Konya, 2019.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; “Berberîler”, *DİA*, C. 5, İstanbul, 1992.

BÖLÜM 2

OSMANLI TASAVVUFİ YAPILARININ TERMİNOLOJİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: BEKTAŞİ TARİKATI ÖRNEĞİ¹

Mustafa ASLAN²

¹ Bu çalışma yayınlanmamış XIX. Yüzyıl'daki Balkan Bektaşî tekkeleri konulu doktora tezinden üretilmiştir

² Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora öğrencisi, aslnmstf88@yahoo.com²

GİRİŞ

İslam coğrafyasının büyümesiyle birlikte tasavvufi gelişmeler de zamanla ortaya çıkmaya başladı. Tasavvufi ekollerin yayılmasına binaen ise başlangıçta sufilerin toplandığı yapılar bir şeyhin evi iken zamanla bu yerlere sığmayan tarikat mensupları için özel yapılar ihtiyacı doğmuştu.³ Bu ihtiyaç üzere bu dönemlerde tasavvufi yapılar oluşturulmaya başlanmıştır. Başlarında şeyh olan ve aynı tasavvufi görüşleri paylaşan bu yapıların tam olarak ne zaman ve nerede kurulduğu bilinmemektedir. Ancak ilk sufi ünvanını kullanan Kufeli Ebu Haşim Osman b. Şerik'in (M.VIII) Remle'de ilk zaviyeyi kurduğu kabul edilmektedir.⁴ Türklerin İslam coğrafyasında artan nüfuslarıyla birlikte tasavvufi hareketlerde IX.Yüzyıldan itibaren paralel olarak gelişmeye devam ediyordu. Selçuklular dönemine denk gelen bu asırlar Kadiriye, Mevleviye, Ekberiyeye, Rifaiye gibi büyük tarikatların da kurulduğu dönemlerdir. Başka bir söyleyişle bu büyük tarikatların kurucuları bu dönemlerde yaşamışlardır. Yukarıda zikrettiğimiz tarikatların etkisiyle tasavvufi hareketler hız kazanarak, İslam coğrafyasının her bölgesine yayılmışlardır. Hatta Endülüs medeniyetinin çöküşü, Selçuklu Devleti'nin iç karışıklıkları ve Haçlı seferleri, tasavvufi hareketleri durduramamış, aksine daha da alevlenmesine neden olmuştur.⁵

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte yine tasavvufi tarikatlar onunla paralel olarak gelişmelerine devam etmişlerdir. Devletin fetihlerle genişlemesi ve dönemin giderek güçlenen bir yapısı olması hasebiyle farklı İslam coğrafyalarından dervişlerinde toplandığı bir merkez olmaya

³ SCHİMMELE, Annemarie, İslamın Mistik Boyutları, Çev. Ergun Kocabıyık, Alfa yay., 2018, s.311.

⁴ OCAK, Ahmet Y.- S. FARUKİ, "Zaviye", İslam Ansiklopedisi, C.13, İstanbul, MEB, 1986(1.bs), s.468.

⁵ Mustafa KARA, Tekkeler ve Zaviyeler, Dergah yay., 2013, İstanbul, s.66-67.

başlamıştı. Bu derviş grupları sadece Sünni-İslami gruplar ile sınırlı kalmamış aynı zamanda farklı gruplara da fırsat doğurmuştu. Bu gruplar; Osmanlı Devleti daha kuruluş aşamasındayken doğudan kaçıp gelen muhalif dini gruplardır. Devletin bunlara kucak açmasıyla bu bölgede farklı tasavvufi faaliyetlerinde gelişmesine neden olmuştur. Öyle ki bu grupların içerisinde çıkarak, zamanla diğer gayri Sünni grupları da bünyesine katarak büyük bir tarikat haline gelen Bektaşilik, Osmanlı'nın Balkanlarda hoşgörü yüzü olmuştur. Hoşgörü yüzünün yanında savaşçı dervişler olarak da bilinen Bektaşiler, aynı zamanda Osmanlı'nın fetih politikasında büyük katkılar sağlamışlardır. Osmanlı Devleti de yapılan bu katkılar nedeniyle Bektaşi dervişlerine zengin vakıflar vererek, yeni fethedilen bölgelerde tarikat yapılarını kurmalarını desteklemişlerdir. Ek olarak yeni kurulan Yeniçeri ordusunun manevi temsilciliğini de Bektaşilere teslim ettiler.

Devletin bu gibi tarikatlara verdiği destekle -ki bu dönem Osmanlı Devleti'nin de kurumsallaşma sürecidir- tarikatlar, devlet ile paralel olarak nüfuz alanlarını genişletmişlerdir. Bu minvalde söz konusu tasavvufi kurumlar kurumsallaşmayla beraber hem gündelik hayatta hem de devlet içinde yer almaya başlamışlardı. Örneğin, Bektaşiler halk içinde etkin oldukları kadar ordu içinde de etkinlerdi. Bir başka tarikat olan Ekberiyeye tarikatı ise Osmanlı ilk dönemlerinde medreselerde söz sahibi olmuşlardı.⁶ Tursun Fakih, Şeyh Edebalı gibi önemli sufilerde devlet işlerinde nüfuzları söz konusuydu.⁷

Devlet ve toplum içinde bu şekilde varlıklarını gösteren tekkeler devlet kayıtlarında da kaydedilmeye başlanmıştı. Ancak bu yapıların Osmanlı bürokrasisinde kullanımları nedeniyle kavram karışıklığına neden

⁶ Mustafa KARA, Tekkeler ve Zaviyeler, s.127.

⁷ Halil İNALCIK, Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet, İş Bankası yay., İstanbul, 2016, s.39.

olmaktaydı. Şöyle ki; aynı adlı kurum Osmanlı memurlarının tuttıkları kayıtlarda farklı farklı kavramlarla ifade edilebiliyordu. Bu çalışmada öncelikle bu yapıların isimlerinin kavramsal olarak tartışılarak, kavramlar hakkında farklı görüşler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Sonra da bu kavramların o dönemde pratikteki kullanımları örneklendirilerek, devlet bürokrasisindeki kavram kargaşalığı da gösterilmeye çalışılacaktır.

Kavramsal Olarak Tekke, Zaviye, Dergâh, Hankah ve Âsitane

Şemseddin Sami, “**Tekke**”nin sözlük anlamı olarak Farsça “dayanma, istinad” anlamlarına gelmekte olduğunu, terim olarak ise “bir şeyhin taht-ı riyaset ve idaresinde dervişan taifesinin istinad ettikleri ve zikir ve mukabele ve çile ile uğraştıkları daire-i mahsusa, hangâh, dergâh, zaviye” diyerek, “tekye” şeklinde geçmektedir. Ayrıca “tekyegah” diye de ifade edilen tekke, sufilerin toplandıkları ve ibadet yaptıkları yapıya verilen isimlerden biridir.⁸ Redhouse’da ise “derviş tapınağı”⁹ olarak yazılmaktadır. İbrahim Mustafa ise “El Mucemül Vasit”, adlı Arapça sözlüğünde “Tekiyye” şeklinde yazmış ve kelimenin Türkçe olduğunu belirtmiştir.¹⁰

Yukarıdaki tanımlarda görüleceği üzere, dervişlerin zikir ve ibadet mekânı olan tekkelerin aslında ibadet yerleri olmalarının ötesinde bir eğitim kurumu, sosyal tesis, sosyalleşme ortamı, fikir kulübü gibi çok daha geniş manada kullanıldığını söylemek mümkündür. Türkiye ve Balkan coğrafyasında Türk- İslam kültürünün yayılmaya başlamasıyla, bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında görev alan tarikatların, dinsel ve toplumsal hayatta önemli işlevleri yerine getirmek için ikâmet ettikleri bu yapılara tekke ile birlikte hânkah, dergâh, asitâne, zaviye gibi farklı isimler verilmiştir. Genelde aynı

⁸ SAMİ, Ş., Kamus-i Türki, İkdâm Matbaası Dersaadet 1317, s.432.

⁹ REDHOUSE, James W., A Turkish and English Lexicon, Constantinople, 1890, pp.585.

¹⁰ MUSTAFA, İbrahim, El Mucemül Vasit, Kahire, 1960, Kahire Arap Dil Kurumu, s.86.

anlama geldiği düşünölen ve daha çok tekke olarak telaffuz edilen hânkah, dergâh, asitâne, zaviye gibi yapıların işlevleri ve farklılıkları tam olarak açığa çıkarılmamıştır. Ancak aralarında hem işlevsel hem de fiziki farklılıklar olduğunu belirten görüşler de bulunmaktadır.

Nitekim Ö.Lütfü Barkan ve Abdölbaki Gölpınarlı tekke kavramını fiziksel olarak ele almışlar ve zaviyenin tekkenin küçüğü olduğunu öne sürmüşlerdir.¹¹ Ayrıca Barkan, dergâh ve tekke kavramlarının da aynı anlama geldiğini ifade etmiştir.¹² Cebecioğlu ise tekkenin küçük olanlarına “zaviye”, büyüklerine “hangâh” veya “dergâh”, merkez niteliğinde olanlarına ise “asitâne” dendiğini belirtmektedir.¹³ Petersen’a göre “dergâh” olarak da bilinen tekke, dervişlerin ibadethaneleri olmakla birlikte, çoğu zaman bir camiye veya türbeyi bünyesinde bulduran (özelikle Türk mimarisinde) kompleks yapılar olarak tanımlamaktadır.¹⁴ Konu üzerinde çalışan bir diğere bilim insanı K. Kreiser de tekke, zaviye ve hankah kavramları arasında bir fark görmemektedir.¹⁵ N. Clayer da, Kreiser gibi tekke kelimesinin etimolojisini incelerken benzer bir tanımlama ile “tekiyye veya “tekye” olarak belirtmiş, Arapça “takiyya” kelimesinden türetildiğini ve “dayanmak, destek almak” anlamlarına geldiğini belirttikten sonra “bir tarikata bağılı sufilerin bir şeyhin önderliğinde toplanarak, ritüelleri yerine

¹¹ BARKAN, Ömer Lütfü, “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, Ankara, Vakıflar Dergisi, 1942, S.II, s.299, GÖLPINARLI, Abdölbaki, 100 Soruda Tasavvuf, (1.bs. 1969), İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1985(2.bs.), s.17.

¹² BARKAN, Ömer Lütfü, “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, Ankara, Vakıflar Dergisi, 1942, S.II, s.299

¹³ CEBECİOĞLU, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, 2009, Ağaç yay. s.269.

¹⁴ PETERSEN, Andrew, Dictionary of Islamic Architecture, London, Routledge, 1966, pp.279.

¹⁵ KREISER, Klaus, “Tekke ve Dervişlik”, İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi, Yıl:9, S.22, 2008, s.341.

getirdikleri mekanlar” olarak tanımlamıştır.¹⁶ M. Kara ise, tekke kavramının etimolojisini tartıştıktan sonra “dergâh, hangâh, ribat ve âsitâne” söylenen yapılarla tekkenin eş anlamlı olduğunu savunmaktadır.¹⁷

A. Güner bu kavramlar arasında bir fark olmadığını farklı adlandırmanın ise sadece dönemden kaynaklandığını öne sürmüştür.¹⁸ Kendisi de bir tarikata bağlı olan Celalettin Ulusoy(Bektaşî Tarikatı), Cebecioğlu gibi “hangâh” ve “dergâh”ı tekke ile aynı anlamda kullanırken, “nazargâh” ve “zaviye”yi bunlardan ayırmıştır. Ulusoy’a göre “nazargâh” bir din büyüğünün, bir pirin işareti veya himmeti sonucu meydana gelen “ziyaretgâh ya da tekke” diye ifade etmiştir. Zaviyeleri ise; “tekkelere bağlı şube, küçük tekke” olarak tanımlamıştır.¹⁹ A. Schimmel “İslam’ın Mistik Boyutları” adlı eserinde tekkelerin, tarikata intisab edenlerin sayısı arttıkça tasavvufi faaliyetlerin merkezi olan üstadın evinin yeterli gelmediğinden dolayı ortaya çıktığını belirttikten sonra, isimlendirmedeki farklılıklarının coğrafi ve kültürel etkenlerden kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre bu yapılara Müslüman dünyasının doğusunda “hankâh” denilirken, şeyhin yalnız başına kaldığı daha küçük birimlerine “zaviye”, Türkler’in ise tekke şeklinde

¹⁶ CLAYER, Nathalie, “Tekke”, Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Leiden, Brill, 2000, pp.415.

¹⁷ KARA, Mustafa, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, Dergâh yay., 2014(14.Bs.), s.60. Kara’nın Diyanet İslam Ansiklopedisinde ki tekke maddesinde kelimenin kökeni hakkında kesin bir bilgi olmadığını söylemiştir. Kelimenin yapısı “oturmak, yaslanmak” anlamındaki “vekee” kökünden geldiğini ve ayrıca Arapça’da “asa, dayanak” anlamındaki “tükee” kelimesi olmasına rağmen klasik Arapça sözlüklerde tekye kelimesinin olmaması bu kelimenin kökeninin Arapça olduğu görüşünü zayıf düşürmektedir. Kara’nın aktardığına göre, Muhammed Adnani tekke kelimesinin Arapça’dan alınıp “tekye” biçiminde Türkçeleştiğini belirtmiştir. Bu kelimenin aslının Farsça “post” anlamındaki tekke olduğu da ileri sürülmektedir. Ama Farsça metinlerde “tekke” kelimesi yerine “dergâh” veya “hankâh” kelimeleri kullanılmaktadır. Arapça gramerine göre “tekaya” şeklinde çoğullaştırılan tekke kelimesi Osmanlı Türkçesi’ne XV.yüzyıldan sonra girmiş olmalıdır.

¹⁸ GÜNER, Ahmet, “Tekke”, Tarikatlar Ansiklopedisi, Milliyet, 1991, s.401.

¹⁹ ULUSOY, A. Celalettin, Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi Yolu, HacıBektaş, 1986(2.Bs.), s.294-309.

adlandırdığını belirtmektedir.²⁰ J. K. Birge 1937 yılında kaleme aldığı “The Bektashi Order of Dervishes” adlı eserinde, diğerlerinde farklı olarak tekke için “meyhane” kelimesinin de kullanıldığını iddia etmektedir.²¹ Baha Tanman ise tekke ve dergâh sözcüklerinin Osmanlı topraklarında bütün tarikat yapısını ifade etmek için kullanıldığını tekke kavramının ise özellikle tarikat yapısını karşıladığını,²² ayrıca “Gülşenihane”, “Kadirhane”, “Kalenderhane” ve “Mevlevihane” gibi yapıların belirli bir tarikata ya da zümreye aidiyeti gösterdiğini, “âsitâne ve zaviye” kavramlarının ise yapıların tarikat içindeki statülerini belirlediğini ileri sürmektedir. Tarikat merkezi olan âsitâneler, genellikle tarikatın kurucularının türbelerini bulundurduğundan “pir evi, pir makamı, huzur-u pir” sıfatlarını da taşıdığını, zaviyelerin ise âsitânelere bağlı tarikat tesisleri olduğunu eklemiştir.²³ L.Mikov’da Tanman ile aynı görüşü söyledikten sonra heterodoks Müslümanlar için türbe tabirinin bazen tekke ile aynı anlamda kullanıldığını eklemektedir.²⁴ Doğan’ın tezinde tekke, tarikatın örgüt merkezi niteliğinde, dervişlerin geçici veya sürekli olarak yaşadığı, tarikatın ekolünü yeni adaylara öğrettiği, kendi dini ritüellerini gerçekleştirdiği yapılar olarak belirtmiştir.²⁵

Tekke kelimesinin Türkçe’den geldiği hakkında bir takım farklı görüşlerde mevcuttur. Buna göre tekeye kelimesinin Arapça “itteke’e” sözcüğüne

²⁰ SCHİMMEL, Annemarie, İslamın Mistik Boyutları, s.311.

²¹ BİRGE, J.Kingsley, The Bektashi Order of Dervishes(1.Bs. 1937), London, 1994(2. Bs.), Luzac Oriental, pp.14- 268.

²² TANMAN, M. Baha- Sevgi PARLAK, “Tekke”, T.D.V.İ.A., C.40, İstanbul, TDV, 2011, s.371.

²³ TANMAN, M., “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları / Tekkeler”, Türkler, C.12, Ankara, YTY, 2002, s.232.

²⁴ MİKOV, Lyubomir, Bulgaristan’da Alevi – Bektaşî Kültürü, Çev.Orhan Salih, İstanbul, Kitapyayınevi, 2008, s.31.

²⁵ DOĞAN, A. Işık, Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1977, s.55.

dayandırılmasının Arapça dil gramerine uygun olmadığıdır. Böyle olsaydı, itteke'e fiilin türetildiğinde "tükeyye" veya "tikeyye" şeklinde teleffuz edilmesi gerekmektedir. Diğer yandan Firuzabadi ve el-Hazreci'nin temel kaynaklarından sayılan sözlüklerinde bu kelimeye rastlanmamaktadır. O dönemde yazılan temel sözlüklerin hiçbirinde tekye kelimesine rastlanmaması daha sonradan Arapça'ya başka bir dilden geçtiğini düşündürmektedir. Ayrıca tekye kelimesinin kullanım alanı ve dönemi olarak Türk kültürünün hâkim olduğu coğrafyada olması kelimenin Arapça'dan geldiği görüşünü zayıflatmaktadır. Yine bazı Arapça sözlüklerden olan el-Ma'rife sözlüğünde tekye sözcüğünün belirsiz, ancak hanekah ve zaviyeye benzer Türkçe bir kelime olduğunu söylemektedir. Daha öncede söz ettiğimiz gibi el-mu'cem el-Vasit sözlüğünde ise "tekye: sufilerin ribatı. Türkçedir" denilmektedir. Dolayısıyla tekye kelimesi lafzı ve anlamı yönüyle Türkçe olan "tike" üzerinde durulmaktadır. Anlam yönünden bir şeyin parçası, azıcık, lokma anlamlarına gelen sözcük özellikle Türkmenlerde çok kullanıldığı görülmekte, tekkelerin de camilerin ve medreselerin bir parçası olduğu düşünülür ise Arapça ittek'e kelimesine göre tike kelimesi daha yakın gözükmetedir.²⁶ Anlam yönünden de tekkelerde lokma dağıtılan yerler olması özellikle Bektaşî-Alevî dini ritüellerinde "lokma" önemli bir yere sahiptir.

Zaviye; Şemseddin Sami Kamus-ı Türkî adlı sözlüğünde zaviyenin, "köşe, bucak" manalarına geldiğini ve "bir zahidin ibadetle meşgul olmak üzere çekildiği تنها, hane veya kulübe", "küçük tekye ve hanekah" şeklinde ifade etmektedir.²⁷ Redhouse'a göre zaviyenin kelime anlamı; bir evin köşesi, oda ve yapı olarak, terim anlamı olarak ise "keşişlerin (din adamlarının) hücresi,

²⁶ LÜTFİOĞLU, Avni, "Tekye" Kelimesinin Dil Kökenine Bir Bakış, Türkman Kültürü, S.2-3, Bağdat, 2021, 97-102.

²⁷ SAMÎ, Ş., Kamus-i Türki, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s.680. MUSTAFA, İbrahim, El Mucemül Vasit, Kahire, 1960, Kahire Arap Dil Kurumu, s.408.

derviş tapınağı” anlamına gelmektedir.²⁸ Pakalın ise, daha çok şehir ve kasabaların ıssız yerlerinde bulunan zaviyelerin tekkenin küçüğü olduğunu, mecazi anlamda da “dünya, alem” yerine kullanıldığını yazmaktadır.²⁹ Yine Brill’in İslam Ansiklopedisinde “köşe, kuytu” anlamlarına gelen zaviyenin, terim olarak orjinalin de Hristiyan keşişlerin hücresi, İslami bağlamda ise “küçük bir cami, dua odası” olarak geçmektedir.³⁰ Ahmet Yaşar Ocak ve S. Faruki, Arapça “toplamak, menetmek” anlamlarına gelen “zuy” kökünden türeyen “zaviye”nin sözlük anlamını verdikten sonra, herhangi bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin etrafında topluca yaşadıkları, yolcuların misafir edildiği, şehir merkezlerinde ya da yol kenarlarında konumlanmış bina veya bina topluluklarını ifade edildiğini söylemektedirler.³¹ Zaviyenin genel bir anlamı ifade ettiğini söyleyen Barkan da, bir tekke, bir konak yeri ve yahut bir kervansaray anlamlarına gelebileceğini belirtmiştir. Yapısal anlamının dışında ise, zaviyenin ıssız ve boş yerlerde Orta Asyalı göçebeler tarafından kurulan bir nevi Türk manastırları olarak tanımlamıştır. Zaviyenin biraz büyüğüne ise “imaret” demiştir.³² Karamustafa, bunlardan farklı olarak hankâhları yabancı sufilerin kaldığı “hanlık tekkeleri” olarak yazarken, zaviyeleri sade ve kişisel tarikat yapıları diye açıklamıştır.³³

²⁸ REDHOUSE, James W., A Turkish and English Lexicon, Constantinople, 1890, pp.1002.

²⁹ PAKALIN, M. Zeki, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3, s.648.

³⁰ “Zâwiya”, The Encyclopaedia Of Islam (New Edition), Vol.XI (Fasc. 187-188), Leiden, 2002, pp.466.

³¹ OCAK, Ahmet Y.- S. FARUKİ, “Zaviye”, İslam Ansiklopedisi, C.13, İstanbul, MEB, 1986(1.bs), s.468.

³² BARKAN, Ömer Lütfü, ‘İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler’, S.II, Ankara, Vakıflar Dergisi, 1942, s.298.

³³ KARAMUSTAFA, Ahmet T., Tanrının Kuraltanımsız Kulları, Çev.Ruşen SEZER, İstanbul, YKY, 2008(2.Bs.), s.107.

Arnakis ise zaviyelerin sadece tarikat yapıları olmadığını, birer kültür ve dini merkez olarak da kullanıldığını yazmaktadır.³⁴

Osmanlı dönemindeki birçok belgelerde, risalelerde ve yazılı eserlerde dergâh, zâviye ve tekke aynı anlamda birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir.³⁵ Sözcük anlamları farklı olan bu kelimelerin Osmanlı Türkçesi'nde kullanışları aynıdır. Örneğin dergâh kavramına bakacak olursak: **Dergâh**; Kamus-i Türki'de, "Farsça "der(kapu)" ve "gâh(yer, makam)" sözcüklerinden ortaya çıkmıştır. Kelimenin anlamı; Kapu yeri, kapu önü, derbar, büyüklerin merci' umumi olan kapuları: dergâh-ı ali kapuçukdarları, tekke, hanekâh" şeklinde yazmaktadır³⁶. Rehhouse dergâhı, "kapı yeri, veranda, kralın mahkemesi ve dua yapılan yerler" olarak tanımlamaktadır³⁷. Brill'in İslam Ansiklopedesinin "dargah" maddesinde Hindistan'da "pirin türbesi" anlamına geldiği,³⁸ Farsça "kapı" demek olan bu kelime terim olarak, tarikat mensubu şeyhlerle dervişlerin ikametgâhı için kullanılan bir kavram olduğunu belirtmektedir Dergah-ı Mevlana gibi.³⁹ Farsça sığınılacak yer, makam, tekke anlamlarına gelen dergâh, dervişlerin ikamet ettikleri büyük tekkelere denir. Saygıyı arttırmak için "dergâh-ı şerif"

³⁴ ARNAKİS,G.G., "Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire Akhis, Bektashi Dervishes and Craftsmen", Journal of Near Eastern Studies, Vol. 12, Chicago, No. 4., 1953, pp.238.

³⁵ Mahmud CELALEDDİN, "Osmanlı Tarihinde Dergâh", Dergâh, No:36, İkinci sene, Üçüncü Cild, 5 Teşrinievvel 1338, s.183. "...İlk Osmanlı padişahları zahid ve takva ile meyal olub, dindar bir hayat sürerlerdi onlar konuştuğu, buluştuğunu, gördüğü, işitdiği bütün şeyhlere, dervişlere, geniş arazi, vasi çiftlikler, müteadid değirmenler veriyorlardı. Sultan Orhan "Eğriğöz" de "Mahmud şeyh'e mescid ve zaviye imaret etmek için" arazi vermiş. "padişah ve halkın tekyelere karşı gösterdiği bu rağbet ile dergâhlar artık yeni bir alem olmağa başlamış..."

³⁶ SAMİ, Ş., Kamus-i Türki, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317, s.606.

³⁷ REDHOUSE, James W., A Turkish and English Lexicon, Constantinople, 1890, pp.897.

³⁸ "Dargâh", The Encyclopaedia Of Islam (New Edition), Vol.II, Leiden, 1991, pp.141.

³⁹ PAKALIN, M. Zeki, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3, s.426.

de denilmektedir.⁴⁰ Gölpınarlı yukarıdaki görüşleri söyledikten sonra bir dergâhta, o yolu kuran veya öyle kabul edilen pir yatıyorsa, o dergâha “kapı eşiği” manasına gelen ve terim bakımından “en büyük dergâh” anlamını ifade eden “âstan ve âstâne” demektedir. Herhangi bir tarikatça derecesi o kadar yüksek değilse, “dergâh” diye anıldığını belirtmektedir.⁴¹

Hangâh; Farsça “hân”kervansaray, ev, mâbed, sultan anlamlarına gelip, han “sofra, eyvan ve hane, ev, oda” gibi kelimelerin sonuna yer bildiren “gah, geh” eklenerek türetilmiştir. Farsça edebi ve tarihi literatürde “hângâh, hânegâh, hân-câh, hânkah, hângeh” gibi türlü şekillerde geçen sözcük “hânkâh” olarak Arapçalaştırılmış ve bu şekliyle kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Hânkâh kelimesinin manası ise misafirlere, gariplere ve sufilere ücretsiz olarak yemek ve yer verilen bir misafirhanedir. Bu yerlerde gelenlere yemek yanında ahlaki talim ve terbiye, halvet, sema’ vb. gibi ilaveler yapılmasıyla tasavvufî yapılara dönüşen yerler olmuştur.⁴²

Asitâne; N. Sakaoglu, asitânenin Farsça bir sözcük olan “âsitan/âstan, kapı, kapı eşiği, giriş, başlangıç, savaş yeri, dergâh, hükümdar sarayı, yer, makam, başkent, evliya kabri vb çok geniş bir anlam zenginliğine sahip olduğunu söylemiştir.⁴³ E.Cebecioğlu ve Gölpınarlı asitâne için tarikat büyüğünün kaldığı veya türbesinin bulunduğu büyük tekkeler için kullanılan bir kavram

⁴⁰ CEBECİOĞLU, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, 2009, Ağaç yay.s.60.

⁴¹ GÖLPINARLI, Abdülbaki, Mevlevî Âdâb ve Erkânı, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1963, s.13.

⁴² KEYANİ, Muhsin, Hankahlar Tarihi, Çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut, İstanbul(1.Bs. 1990), 2013, Büyüyen Ay yay., s.77-78. CHABBI, J., “Khânkâh” The Encyclopaedia Of Islam (New Edition), Vol.IV, Leiden, 1997, pp.1025.

⁴³ SAKAOĞLU, Necdet, “Âsitane”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, 1993, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, s.344.

olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁴ Gölpınarlı buna ek olarak asitâneler için dergâh kavramının da kullanıldığını söylemiştir.⁴⁵ Tanman'da aynı görüşleri savunduktan sonra, Türkçe'de "âstâne" veya "âsitâne" şeklinde söylendiğini eklemiştir. Tanman'a göre asitâne, XVI.yy'dan sonra tüm tarikatlar tarafından kullanımı yaygınlaşmıştır. Âsitâne için "Pir evi, makam-ı pir, huzur-ı pir, âsitâne-i pir" gibi isimlerde verilmektedir. Türkiye'de en önemli asitaneler; Kırşehir Hacıbektaş'ta Hacı Bektaş-ı Veli (Bektaşîyye), Konya'da Mevlana (Mevlevîyye), Ankara'da Hacı Bayram-ı Veli (Bayramîyye), İznik'te Eşrefoğlu Rumi (Kadirîyye-Eşrefîyye) ve Kastamonu'da Şaban Veli (Halvetîyye-Şabaniyye) asitâneleridir.

Ayrıca İstanbul, hilafet ve saltanat merkezi olduğu için her tarikatın bir asitanesi burada mevcuttur. Bunlardan bazıları; Merdivenköy'de Şahkulu Sultan (Bektaşîyye), Kocamustafapaşa'da Sümbül Sinan (Halvetîyye-Sümbüliyye), Kasımpaşa'da Hasan Hüsameddin Uşşaki(Halvetîyye-Uşşakîyye), Üsküdar Doğancılar'da Aziz Mahmud Hüdayi (Celvetîyye), Tophane'de İsmail Rumi (Kadirîyye-Rumiyye), Karagümrük'te Nüreddin Cerrahi (Halvetîyye Cerrahiyye), Koska'da Abdüsselam (Sa'diyye Abdüsselamiyye) ve Kasımpaşa'da Ebürrıza (Bedeviyye) asitaneleridir.⁴⁶

Tekke ve buna benzer yapılar hakkında belli başlı görüşler yukarıdaki gibidir. Görüldüğü üzere kavramların sözlük anlamları farklı olsa da, tasavvufi anlamda hepsi hemen hemen aynı anlamda kullanılmıştır. Sadece bazı tekke yapıları bulunduğu tarikatın içerisindeki konumu ve fiziki yapısına göre birbirinden ayrılmıştır. Ayrıca bu kavramların kullanımında

⁴⁴ CEBECİOĞLU, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, 2009, Ağaç yay.s.24, GÖLPINARLI, Abdülbaki, Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, (1. Bs 1977)2017, İnkılap Kitabevi, s.27-28.

⁴⁵ GÖLPINARLI, Abdülbaki, Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, s.27.

⁴⁶ TANMAN, M. Baha, "Asitane", T.D.V.İ.A., C.3, İstanbul, TDV, 1991, s.486.

coğrafi ve kültürel unsurlar da etkili olmuştur. Türklerin yoğun yaşadığı özellikle Türkiye ve Balkanlar gibi bölgelerde “zaviye ve tekke” terimleri daha çok tercih edilmişken, Arapça konuşulan bölgelerde ise “ribat ve khanaqah” kullanılmıştır.

Kavramların Pratikte Kullanımı (Bektaşî Tekkeleri Özelinde)

Devletin bu kavramları kullanımına bakacak olursak;

Osmanlı Devleti'nin tekke ile ilgili tuttuğu kayıtlarda çoğu zaman kavramların farklılıklarına dikkat edilmediğini görmekteyiz. Arşiv kayıtlarındaki çeşitli fonlarda bazen aynı tarihli iki farklı belgede iki farklı şekilde adlandırıldığını göze çarpmaktadır. Örneğin 1310 tarihli Edirne Vilayet Salnamesinde Edirne' deki tekkeleri anlatırken “Edirne'de bulunan tekaya ve zevaya”⁴⁷ diye belirtilmiş ve bunun altında tekkelerin isimleri yazılırken hepsinin sonuna dergâh tabiri getirilmiştir. Yine Antalya'nın Elmalı kazasında Teke köyündeki Abdal Musa Tekkesinin bugün ayakta kalmış olan türbenin giriş kısmındaki kitabede “hangâh, dergâh ve asitâne” tanımlarının aynı anda kullanıldığı görülmektedir.⁴⁸ Ayrıca Osmanlı belgelerinde tekkelerin devlet için temel fonksiyonlarını vurgulayan “ayende ve ravende”⁴⁹ tabiri hem tekkelerle hem de zaviyelerle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu örneklerin hepsini buraya aktarmak çok zaman alacağından, biz sadece bazı Bektaşî tekkelerinin farklı yazılışlarına değineceğiz.

⁴⁷ Salname-i Vilayet-i Edirne, Edirne Vilayet Matbaası, H.1310, s.192. ...Tarikatı Ali Kadiriyyeden Ömer Baba Dergâhı...Tarikat-ı Ali Gülşeniden Himmet Baba Dergâhı...

⁴⁸ DOĞAN, A. Işık, Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1977, s.80-81. “...Layık değildi seddi bu âl-i dergâhın..., ...Bu *hânkah*-ı nüh kıbab oldukça daim ya ilah..., ...Füyuz-u Hakika menba *âsitân*-ı âşıkândır bu...”

⁴⁹ BOA, A.{DVNSMHHM.d.. 80-284, AE.SABH.I., 350-24540. Ayende ve ravende, gelip giden yolcu anlamında kullanılmıştır.

Bugün Yunanistan sınırları dahilinde, Dimetoka kazasında bulunan Mürsel Baba⁵⁰ Tekkesi farklı belgelerde farklı tasavvuf yapıları ile anılmıştır. Örneğin; H.02.02.1209-H.17.12.1269 tarihli belgelerde⁵¹ Mürsel Baba Zaviyesi olarak geçmektedir. Yine H.20.01.1270-H.07.02.1270-H.13.01.1273 yıllarında da⁵² zaviye terimi kullanılmaya devam edilmiştir. H.06.02.1270 tarihinde⁵³ ise yukarıda aktardığımız belgelerdeki gibi aynı tarih olmasına rağmen zaviye yerine “Mürsel Baba Hangâhı” şeklinde geçmektedir. Tarikat literatüründe hangâhlar merkez tekkeler için kullanıldığı ifade edilse de, belgede “hangâh” terimi de kullanılmaktadır. Bu belgeden iki yıl sonra H.01.11.1272- H.07.11.1284 tarihlerinde⁵⁴ tekrar “zaviye” olarak geçtiğini görmekteyiz. Ama H.20.12.1285 tarihli bir belgede⁵⁵ ise “Mürsel Baba Hazretleri Dergâhı” diye ifade edildiğini görüyoruz. Yine “dergâh” kavramı literatürde büyük tekkeler ve tarikat merkezi olan tekkeler için kullanılmaktadır. Bu belgeler dışında, 1310 tarihli Edirne Vilayeti Salnâmesi’nde “Mürsel Baba Tekkesi” diye kaydedilmiştir.⁵⁶

⁵⁰ SÜREYYA, Mehmed, Sicil-i Osmani , C.1, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul, TVYY, 1996, s.1217.

⁵¹ BOA, CEV, 86-4286, H.02.02.1209. Dimetoka'da Tarik-i Bektaşîye'den Mürsel Baba Zaviyesi Vakfı'nın tevliyet ve zaviyedar cihetleri için zayıden berat itası. A. JMKT.NZD., 90-68, H.17.12.1269.

⁵² BOA, A. JMKT.NZD.,96-24, H.20.01.1270. BOA, MVL, 144-5. dair arzuhal. (18. Adi). A. JMKT.MHM., 96-91, H.13.01.1273.

⁵³ BOA, A. JMKT.UM.. 146-26, H.06.02.1270.

⁵⁴ BOA, A. JMKT.UM.. 242-40, H.01.11.272. MVL, 559-45, H.07.11.1284.

⁵⁵ BOA, ŞD., 92-4, H.20.12.1285.

⁵⁶ Salname-i Vilayet-i Edirne, Edirne Vilayet Matbaası, H.1310, s.340. Dimetokada mevcut üç tekyeden Mürsel Baba Dergâhı postnişini Tarikat-ı Ali Nakşibendiye'den ve Müslahaddin ve Sofu Şahin Baba tekyeleri postnişinleri Tarikat-ı Ali Uşşakiyeden'dir Bunlarında bir güne evkafı yoktur.

Machiel Kiel, “Dimetoka” T.D.V.İ.A., C.9, İstanbul, TDV, 1994, s.308. Machiel Kiel, Edirne vilayet salnamesinde Bektaşî Tarikatı'ndan olan Mürsel Baba Tekkesinin Nakşibendi tarikatından gösterilmesinin nedeni 1826 yılında Bektaşîliğin yasaklanmasından dolayı bazı Bektaşîlerin kendilerini Nakşibendi olarak göstermesinden dolayı kaynaklanmakta olduğunu söylemektedir.

“Tekke” kavramı ise genel bir tabir olarak kullanılmakla beraber, orta büyüklükteki tekkeler içinde kullanıldığını söylemek mümkündür.

Bulgaristan sınırları dahilinde Uzuncaabad-ı Hasköy nahiyesinde bulunan Osman Baba Tekkesi için farklı tarihli belgelerde “tekke, zaviye ve dergâh” terimleri kullanıldığını görmekteyiz. Arşivde karşılaştığımız H.09.03.1115 tarihli bir belge de “Osman Baba Tekkesi”⁵⁷ şeklinde yazılmıştır. H.22.10.1132- H.29.05.1134-H.17.09.1230 tarihli belgelerde⁵⁸ ise “zaviye” şeklinde yazılırken, H.28.07.1325 tarihinde⁵⁹ ise “dergâh” şeklinde yazıldığına rastlamaktayız. Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde ise “Osman Baba tekke-i azim” olarak geçmektedir.⁶⁰ Yine Bulgaristan dahilinde eski adıyla Tekke köy, şimdi Batova‘da bulunan Akyazılı İbrahim Baba Sultan Tekkesi için yukarıdakilere benzer şekilde “tekke, zaviye ve dergâh” terimlerinin kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin; H.29.12.1112- H.01.05.1119-H.27.10.1124 yıllarındaki belgelerde⁶¹ “Akyazılı Tekkesi” olarak kaydedildiğini görüyoruz. H.1192 tarihli belgeye⁶² geldiğimizde bu sefer “tekke” yerine “Akyazılı Baba Zaviyesi” denilerek hem tasavvufî mekân değişmiş hem de “baba” yazılarak, tekkenin adının değiştiğini görmekteyiz. H.1275-H.1277 yıllarında⁶³ ise “dergâh” ifadesi kullanılmıştır. H.1309 tarihli belgeye⁶⁴ baktığımızda tekrar “tekke” tabiri kullanılmıştır. Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde ise Akyazılı Baba’nın tasavvufî

⁵⁷ BOA AE.SMST.II., 71-7595, H.09.03.1115.

⁵⁸ BOA, C.EV., 374-18966, C.EV., 513-25928, C.EV., 448-22669.

⁵⁹ BOA, HR.SFR.04., 708-31.

⁶⁰ Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tab’ı: Ahmed Cevdet, Üçüncü Cild, Dersaadet, Akdem Matbaası, 1314, s.422.

⁶¹ BOA, AE.SMST.II., 45-4411, AE.SAMD.III, 69-6923, İE.EV.,38-4339.

⁶² BOA, AE.SABH.I.. 195-13062.

⁶³ BOA, A.}MKT.UM.. 332-43, A.}MKT.MHM., 216-19.

⁶⁴ BOA, HR.SFR.04.. 290-65.

mekanları için “âsitâne ve tekke” terimleri kullanılmıştır.⁶⁵ Bulgaristan’dan devam edecek olursak yine Bulgaristan sınırları içinde kalan Hezargrad şehri dahilinde kalan Demir Baba Tekkesi⁶⁶ için daha çok “tekke ve zaviye” terimleri kullanıldığı göze çarpmaktadır. H.10.06.1086 tarihli bir belgede⁶⁷ “zaviye” tabiri kullanılırken, H.26.05.1128-H.29.12.1211-H-29-12-1261 tarihli belgelerde⁶⁸ ise “tekke” terimi kullanılmaktadır. Yine H.3 02.1329 tarihli belgede⁶⁹ “zaviye” terimi kullanılırken, aynı yıla ait H.10.03.1329 yılına ait bir belgede⁷⁰ ise tekrar “tekke” terimi kullanılmaktadır. Son olarak H.18.09.1329 tarihli belgede⁷¹ yine “tekke” şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Bulgaristan(Niğbolu) sınırları içerisinde kalan başka bir Bektaşî tekkesi de Ali Koç Baba Tekkesi’dir. Diğer tekkelerde gördüğümüz gibi Ali Koç Baba Tekkesi içinde “tekke, zaviye ve dergâh” gibi kavramlar kullanılmıştır. H.29.10.1211 tarihli bir belgede “Ali Koç Baba Tekkesi”⁷² şeklinde geçerken bundan dört yıl sonraki bir belgede⁷³ “dergâh” tabiri tercih edilmiştir. H.1226 ve H.1247 tarihli belgelerde⁷⁴ ise “zaviye” şeklinde

⁶⁵ “...Der-sitâyiş-i âsitâne-i Akyazılı Sultân...s.349., Der-sitâyiş-i tekke-i Akyazılı Sultân...s.350., ...Niçe bin böyle keşf u kerâmetlerden sonra Akyazılı Murâd Hân-ı Sâni asrında dâr-ı bâkiye irthâl edüp mezkûr Arslan Beğ azîz-i kestanesi altında defn ederek üzerine bir kubbe-i pür-envârı mukâbelesine bir âsitâne inşâ etdirmiş ki rib’ meskunda bi-nazîrdır.”s.350. Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Dervîş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tab’ı: Ahmed Cevdet, Üçüncü Cild, Dersaadet, Akdem Matbaası, 1314.

⁶⁶ TANMAN, M. Baha, “Demir Baba Tekkesi”, T.D.V.İ.A., C.9, İstanbul, TDV, 1994, s.150. Bulgaristan’ın Deliorman bölgesinde bulunan ve Rumeli Bektaşîliği’nin önemli merkezlerinden biri olan tekke.

⁶⁷ BOA, İE.EV., 12-1438.

⁶⁸ BOA, C.ML., 171-7212, AE.SSLM.III, 377-21550, ML.VRD.TMT.d., 119.

⁶⁹ BOA, HR.SFR.04, 710-11.

⁷⁰ BOA, HR.SFR.04. 710-15.

⁷¹ BOA, HR.SFR.04. 710-44. Vakıflar: Tahir Efendizade Abdülhafur’un Hezargrad’daki Demir Baba Tekkesi’nin zaviyedarlığı ile ilgili hukukunun korunması talebi.

⁷² BOA, C.EV. 401-20343

⁷³ BOA, C.EV. 60-2971

⁷⁴ BOA, C.EV.,117-5805, MAD.d., 9774

geçmektedir. Musa Baba Tekkesi, yine Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Rusçuk şehrindedir. Tekke için “zaviye, tekke ve dergâh” terimleri kullanılmıştır. H.25.09.1092-H.13.05.1199 tarihleri arasındaki belgelerde⁷⁵ “zaviye” şeklinde yazılırken, M.04.10.1924 tarihli iki ayrı belgede⁷⁶ ise birinde “tekke” diğerinde “dergâh” olarak yazıldığı gözümüze çarpmaktadır.

Selanik’in Cuma-i Atik kazasındaki Hamza Baba Tekkesi, H.25.05.1282 tarihli bir belge de⁷⁷ hem “dergâh” hem de “tekke” olarak geçmektedir, burada aynı belge içerisinde bile farklı tanımlar yapıldığı gerçekten bu kavramların manalarına dikkat edilmediğini veya aynı manaya geldiği düşünülerek farklarına dikkat edilmediğini kanıtlamaktadır. Evliya Çelebi’ye baktığımızda ise bölgeyi ziyaretinde Hamza Baba Tekkesi olarak yazdığını görmekteyiz.⁷⁸ Yine bir başka Bektaşî tekkesi olan Mümin Baba Tekkesi, Eskizağra kazasına bağlı Ahid Evren köyünde bulunuyordu. H.1145’le H.1244 yılları arasındaki belgelerde⁷⁹ “zaviye” tabiri kullanılırken, H.1244 yılında “tekke” olarak kaydedilmiştir.⁸⁰ Yine H.1266 ile H.1288 tarihli belgelerde⁸¹ “zaviye” tabirinin yanında “vakıf” kelimesinin de eklendiği sıkça görülmektedir. Arşivde tespit ettiğimiz son belge de ise yine “tekke”

⁷⁵ BOA, İE.EV.. 21-2469, BOA, C.EV. 194-9660, AE.SMHD.I., 200-15820, C.EV. 353-17908, AE.SABH.I. 289-19441, C.EV. 328-16657, C.EV. 656-33061, C.EV. 74-3660.

⁷⁶ BCA, 130-16-13-2, 381-155-13, BCA, 130-16-13-2, 376-117-7.

⁷⁷ BOA, MVL. 483-83. Selanik Cuma-i Atik’de Hamza Baba Dergâhı Şeyhi Sadık Efendi’nin vefatı vukuunda, mezkur tekkeye defnine müsaade olunmasına dair damadı Rıfat Efendi’nin arzuhali

⁷⁸ Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tab’ı: Ahmed Cevdet, Üçüncü Cild, Dersaadet, Akdem Matbaası, 1314, s.423.

⁷⁹ BOA, C.EV. 610-30764, AE.SABH.I.. 136-9176, C.EV. 131-6533, C.EV.70-3468, C.EV. 91-4523, EV.BRT. 94-36, C.EV. 123-6132, C.TZ. 145-7219, C.EV. 284-144.

⁸⁰ BOA, C.EV.431-21839.

⁸¹ BOA, C.EV.91-4523, C.EV.273-13931, C.EV.147-7332, C.EV.596-30085, C.EV.70-3468, EV.d.20900, EV.d.20906, EV.d.21978.

şeklinde kaydedildiğine rastlamaktayız.⁸² Evliya Çelebi ise tekkeyi Eskizağra ziyaretgâhları arasında sayarken, “Abdülmümin Baba Tekkesi” olarak yazmıştır.⁸³ Hasköy’e bağlı Cisri Mustafa paşa kazasında bulunan Hızır Dede tekkesi tespit edebildiğimiz H.1277-H.1283 tarihli belgelerde sadece zaviye olarak anılmaktadır. Ayrıca bulunduğu civarda karye olarak da anıldığını görmekteyiz.⁸⁴ Evliya Çelebi ‘ye baktığımızda ise aynı yapının “tekke ve tekkegâh” olarak geçtiğini belirttikten sonra tekkenin o güne kadar olan tarihçesini anlatmıştır.⁸⁵

Hızır Baba adı Bektaşî tekkelerinde çokça karşılaşılan bir isimdir. Arşiv belgelerinde Balkanlarda altı ayrı yerde Hızır Baba adıyla tekkeler bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; Bulgaristan sınırları dahilinde kalan Köstendil’e bağlı Dubniçe’de, ikincisi Türkiye-Yunanistan ve Bulgaristan sınırındaki Cisri Mustafa Paşa kazasında, üçüncüsü Ruscuk’ta, dördüncüsü Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Harmanlı’da, beşincisi Selanik’te ve altıncısı Sakız’da bulunmaktaydı. Bu tekkeler içinde “zaviye, tekke ve dergâh” tanımlamaları kullanılmıştır. H.1086 ile H.1255 tarihli belgelerde⁸⁶

⁸² BOA, MAD.d.20938.

⁸³ Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tab’ı: Ahmed Cevdet, Üçüncü Cild, Dersaadet, Akdem Matbaası, 1314, s.381. Ziyaretgah-ı Eskizağra: küçük hamam önünde Tohum Baba, bağlar içinde Durhan Baba, Doğan Dede, Karaca Ahmed Dede, Dabağhane mahallesindedir. Şehrin yarım saat garbında Ahid Evran Karyesinde Abdülmümin Baba.

⁸⁴ BOA, EV.d.10252, EV.d.16462, EV.d.16760, C.EV.620-31268, ML.VRD.TMT.d.5317, MVL.1029-48.

⁸⁵ Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tab’ı: Ahmed Cevdet, Üçüncü Cild, Dersaadet, Akdem Matbaası, 1314, s.449-450. Avsaf-ı tekiyeyi dervişan-ı Zişan cümleden mukaddem gülbeyi ahzan-ı seyahan-ı ber ve bi har tekye-i hazret-i Hızır Dede hünkar, kefere zamanında dahi tekyegah hazret-i Hızır idi. Badehu Hacı Bektaş Veli izniyle Sefer Şah Dede ve Hızır Dede gelub, bu asitanede meks eylediklerinde mamur oldu. Hala Hızırlık ismiyle müsemma meşhur ufak bir asitane-i Bektaşîyan’dır.

⁸⁶ BOA, C.EV.132-6594, C.EV.250-12595, AE.SMST.III, 54-3968, C.EV.555-28003, C.EV.467-23636, C.EV.620-31268.

zaviye terimi kullanılırken, H.1260 tarihli bir belgede⁸⁷ ise Selanik'teki Hızır Baba için “tekke” ifadesi kullanılmıştır. Rusçuk'ta ki Hızır Baba, H.1282 yılında yine “zaviye” olarak geçerken, H.1313 ve M.1924 tarihli belgelerde⁸⁸ Selanik'te bulunan tekke için “dergâh” şeklinde geçmektedir. H.1323 tarihli belgede⁸⁹ Koçana 'daki Hızır Baba Tekkesi için “dergâh” ifadesi kullanılmıştır. Yunanistan'a bağlı Sakız adası ile ilgili H.1315 ve H.1319 tarihli arşiv belgelerinde Hızır Baba yer ismi olarak geçmektedir.⁹⁰ Cabi Tarihinde ise Sakız'da harap bir halde Hızır Baba'ya ait bir türbe ve tekmeden söz etmektedir. Bu türbe ve tekkenin sadaret kethudası Mustafa Efendi tarafından onarıldığını yazmaktadır.⁹¹

Yunanistan'daki önemli Bektaşî merkezlerinden biri olan Teselya'daki Durbalı Tekkesi'nde, çoğu Bektaşî tekkesinin aksine “zaviye” ifadesinin kullanılmadığını görüyoruz. Zaviye yerine “tekke ve dergâh” ifadeleri kullanılmıştır. Elimizdeki belgelerin çoğu ise 1850'li yıllar sonrasına dayanmaktadır. Örneğin H. 1275 tarihli belgede⁹² “tekke” ifadesi kullanılırken, H.1280 tarihli belgede⁹³ ise “dergâh” tabiri kullanılmıştır. R.1321 tarihinde⁹⁴ tekrar “tekke” terimi kullanılırken, H.1323 yılına ait bir

⁸⁷ BOA, C.EV.386-19582.

⁸⁸ BOA, DH.MKT.392-52, Chm.130-16-13-2, 376 -117-19.

⁸⁹ BOA, TFR.I.ŞKT.72-7128. Koçana Hızır Baba Dergâhı Mütevellisi Hasan'ın, Dergâh Karakolu'nda ikame edilen askerlerin çoğatılmasına dair telgrafı.

⁹⁰ BOA, Y.MTV.155-5, DH.MKT.2505-2.

⁹¹ Cabi Ömer Efendi, Cabi Tarihi, C.I, Haz. M.Ali Beyhan, Ankara, TTK, 2003, s.511. Sadr-ı sâbık Memiş Paşa hazretleri, Sakız'da merfu'u'l-vezâre ikâmet üzere iken, ecel-i mev'udesiyle azim-i gülşen-sarayı 'ukba olduğu istima' ve Sakız'da, mak'ad-ı Hızır Baba hazretlerinin türbe ve tekyeleri harap olmuş olmağla, bundan akdemce Rikâb-ı humâyun'da Kethuda-yi Sadr-ı âli Mustafa Efendi, Sakız'a cülus-ı Sultan Mahmud Han'da nefy olmuş olmağla, hasbeten lillâh ve meccânen, evliyâullah tekye ve türbe-i şerifini tecdid ve ihyâ etmekle, Hızır Baba Dergâhı'nda defn ve mu'anven kallâvili taş vaz olunup tarihi: fi 11 C. 1224.

⁹² BOA, A.}MKT.UM. 355-48.

⁹³ BOA, İ.MVL. 495-22391.

⁹⁴ BOA, ZB. 45-73.

belge⁹⁵ hariç aynı tarihli diğer belgelerde⁹⁶ “tekke” ifadesi geçmektedir. H.1324, H.1325 ve H.1326 tarihli belgelerin⁹⁷ hepsinde yine “tekke” terimi kullanılmaktadır. H.1327 tarihli bir belgede⁹⁸ tekrar “dergâh” ifadesi kullanılırken, M.1906, M.1908 VE M.1909 tarihli belgelerde⁹⁹ bir belge¹⁰⁰ haricinde yine “tekke” terimi şeklinde yazıldığını görüyoruz.

Bir başka önemli Bektaşî tekkelerinden biri olan Kıdemli/Kademli Baba tarikat yapısını incelediğimizde; Evliya Çelebi, Kıdemli Baba’yı Yeni Zağra’da önemli Bektaşî ziyaretgâhlarından saydıktan sonra bu yapıyı “tekke” olarak tanımlamıştır. Ayrıca Kıdemli Baba Tekkesinin bölümlerini anlatırken, “âsitane” ve “imaret” kavramlarını tekkenin bölümlerinden biri olarak yazdığını görüyoruz. “Çelebi Sultan Mehmed Han azizin fevt haberini işidince Edirne’den ılgar ile adem gönderub üzerine bir kubbe’i pür-i nur bina itdirir. Ayrıca bir âsitane, bir imaret, kiler ve mescid, meydan yapıdırub yedi pare karye vakf ider...”¹⁰¹ Diğer arşiv belgelerine başvurduğumuzda yapının “zaviye ve tekke” olarak geçtiğini görmekteyiz. H.1080 tarihli bir belgede¹⁰² “zaviye”, H.1086’da “tekke”, H.1143, H.1195 ve H.1273 tarihli

⁹⁵ BOA, BEO 2755-206563.

⁹⁶ BOA, BEO 2581-193542, BEO 2613-195936, BEO 2665-199801, BEO 2658-199276.

⁹⁷ BOA, BEO 2802-210122, BEO 3027-226960(H.23.02.1325), BEO 3348-251061(H.03.06.1326).

⁹⁸ BOA, ŞD.439-49.

⁹⁹ BOA, HR.İD.2039-54, HR.İD.2039-58, HR.İD..2039-58, HR.İD.2039-59.

¹⁰⁰ BOA, HR.İD.2039-56.

¹⁰¹ Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tab’ı: Ahmed Cevdet, Üçüncü Cild, Dersaadet, Akdem Matbaası, 1314, s.377-378. “Ziyaretgah Kademli Baba Sultan izin hoca Ahmed Yeseviyle Ruma gelmiş fağfur diyarı hakinde Kozak kavmi memluklarından bir çaker-i hakister efkende, arif billah-ı merd dal agah imiş... Hacı Bektaş Veli’den cihaz-ı fakrı kabul iderek bu kuh-ı bülendi me’men edinüb bir seccade’i tâ’at olub yedi senede anlardan nice büyük canlar izin aldı. ...”

¹⁰² BOA, İE.EV.13-1546.

belgelerde¹⁰³ tekrar “zaviye” olarak geçmektedir. Bir başka tarikat yapısı olan Hüseyin Baba tekkesi ise bugün Bulgaristan dahilindeki Hezargrad’ta bulunuyordu. Hüseyin Baba Tekkesi içinde diğer Bektaşî tekkelerinin çoğunda görüldüğü gibi “tekke, zaviye” tabirlerinin kullanıldığı göze çarpmaktadır. “Tekke” ifadesi H.1128, H.1261, H.1293, H.1314, H.1315 ve H.1316 tarihli belgelerde¹⁰⁴ kullanılmış, “zaviye” tanımı ise H.1284, H.1308 ve H.1314 yıllarına ait belgelerde¹⁰⁵ kullanıldığı gözümüze çarpmaktadır.

Sarı Saltık ismi, Balkanlar başta olmak üzere birçok yerde türbe ve tekke olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biz Balkanlar’daki tekkelerinin örneklerini vermeye çalışacağız. Bu tekke için de zaviye ve dergâh terimleri kullanılmakla beraber, diğer Bektaşî tekkelerinde karşılaşmadığımız iki terim daha kullanılmıştır. Bunlar “manastır” ve “keşişhane”dir. Örnekleyecek olursak; H.967, H.991 ve H.1115’li yıllarda belgelerde¹⁰⁶ “zaviye” ifadesini görmekteyiz. H.1268 yılına ait bir belgede¹⁰⁷ ise “manastır” tabiri karşımıza çıkmaktadır. Bundan dört yıl sonraki bir belgede (H.04.05.1272)¹⁰⁸ “dergâh” şeklinde yazıldığı görülmektedir. Bundan sonraki H.1311 ile H.1329 tarih arasındaki belgelerde¹⁰⁹ ise sadece “keşişhane ve manastır” ifadeleri kullanılmaktadır. XVI. ve XVII. Yüzyılları arasındaki olayları konu alan Selâniki Mustafa Efendi¹¹⁰ ve Evliya Çelebi’nin eserlerine başvurduğumuzda, Sarı Saltık için “tekke ve asitâne” ifadelerinin kullanıldığını görüyoruz.

¹⁰³ BOA, İE.EV.12-1400, AE.SMHD.I..100-7066, AE.SABH.I..195-13041, MAD.d.13032.

¹⁰⁴ BOA, C..ML.171-7212, C..DH..162-8071, HR.SFR.04..499-58.

¹⁰⁵ BOA, MVL.1035-100, A.}MTZ.(04)42-45.

¹⁰⁶ BOA, A.{DVNSMHM.d.3-418, A.{DVNSMHM.d.51-226, AE.SMST.II.104-11323.

¹⁰⁷ BOA, A.}MKT.MVL.49-52.

¹⁰⁸ BOA, A.}MKT.UM..220-90.

¹⁰⁹ BOA, HR.TH.321-56, DH.MKT.202-6, DH.MKT.571-28, DH.ŞFR.354-50.

¹¹⁰ Selâniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selâniki, Haz. Mehmet İpşirli, C.II, Ankara, TTK, 1999, s.628.

Örneğin; “Menakıb-ı ve sebab-i inşayı tekve-i Keliğra Sultan yani Sarı Saltık Bu âsitane-i saâdetin sebab-i inşası oldur ki bizzat Hacı Mehmed Bektaş Veli (Yesevi) şehrinde terki bürkan hoca Ahmed Yeseviden cihaz-ı fakr-ı kabul idup diyar-ı Rumda sahib-i seccade olmağa izin almış ve üçyüz yetmiş fikarasıyla bu Keliğra Sultan serçeşme-i fikara olduğu halde Rumda Orhan Gaziye gelub sığınmışdı. Bursa fethinden sonra Hacı Bektaş Keliğra Sultanı yetmiş kadar fikarasıyla Moskov, Leh, Çek, Dobruca diyarlarına gönderub Rum erenlerinden olmağa izin vermişdi...¹¹¹

Bektaşilerin bu terimleri nasıl kullandığına baktığımızda; Hacı Bektaş Veli'nin Vilayetnamesi'nde “tekke, zaviye ve asitâne” ifadelerinin geçtiğini görüyoruz. Ve bu kavramların şu mısralarda geçen ifadelerden farklılıklarına dikkat edildiğini görmekteyiz. Şu satırlara bakacak olursak:

“Şimdi âna Kaya tekkesi dinür

Müştehirdür Kırşehri'nde bilinür

Kırşehri'nde ol Bektâşihânedür

Kaya tekkesi bir âsitanedür”¹¹²

Aynı bölümde tarikatın ismi de “Bektâşihâne” denilerek fizikileştirilmiştir. Yine H.1201 yılında Hacı Bektaş-ı Veli asitanesinde şeyh olan Abdüllatif Efendi arzında¹¹³ seccadenişin bulunduğu tekkeye âsitane derken, diğer Bektaşî tekkeleri için “nazargâh, tekaya, zevaya, asitâne ve dergâh”

¹¹¹ Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tab'ı: Ahmed Cevdet, İkinci Cild, Dersaadet, Akdem Matbaası, 1314, s.131-133.

¹¹² NOYAN, Bedri, Hacı Bektaş Veli Manzum Vilâyetnamesi, Ankara, Can yay, 1996, s.276.

¹¹³ BOA, C.EV. 137-06-848. “...nazar-gah ve tekaya ve hanekah ve zevayeleri şürut-ı vakıf üzere asitane-i aliyelerinde..., ...aziz-i müşarünileyhinin asitanesine gelmek ve usret ve bahane ederek..., ...dergâh-ı fukara ve mesakin-i dervişan ve tekaya ve zevaya...”

ifadelerini kullanmıştır. Şeyh bu tekke yapılarını ayrı ayrı yazmış olması bunların arasında belirli farkların olması gerektiğini düşündürmektedir. Ve bu tekke yapılarındaki dervişlerin, babaların ve abdalların Hacı Bektaş Veli Asitanesine bağlı olduğunu buradan berat almaları gerektiğini belirterek, bize “asitâne” kavramının tüm bu tekke yapılarının merkezi olduğunu göstermektedir. Diğer tekke yapılarının arasında “asitâne” kavramının da kullanılması bazı büyük Bektaşî tekkelerini ifade etmek için kullanıldığını düşünüyoruz. Çünkü asitâne kavramı merkez tekke dışında büyük tekkeleri ve İstanbul’daki asitâneyi ifade etmek için de kullanılmaktadır.

Sonuç olarak bu kavramlarla ilgili birçok kaynakta tarikata ait bu yapılar arasında farklılıklar olduğu söylenilmektedir. Ama tekkelerle ilgili yapılan bu tanımlar terminolojiyle sınırlı kalmaktadır. Tarikat yaşamında ve bununla ilgili dönem kayıtlarında böyle bir sınıflandırmaya dikkat edilmediği görülmektedir. Belgelerde ağırlıklı olarak “zaviye, dergâh ve tekke” kullanılmıştır. Buna ek olarak yine belgelerde ve diğer kronik eserlerde Bektaşî tekkeler için “keşişhane, manastır, asitâne, hangâh ve ziyaretgâh” tabirlerinin de kullanıldığını görmekteyiz. Bu durum biraz da Osmanlı’nın devlet bürokrasisi yapısındaki kaosun toplumsal ve inançsal alanlara da yansması gibi gözükmektedir. Bundan dolayı da tabir ve kavramlar arasındaki farklar zamanla ortadan kalkmış, birçok farklı kavram tek kelime ile ifade edilmiştir. Bu tutum tekkelerin kapatıldığı yıl olan 1925 yılına kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, A.}MKT.MHM. 96-91, A.}MKT.MHM. 216-19

BOA, A.}MKT.UM.146-26, A.}MKT.UM.242-40, A.}MKT.UM.332-43,
A.}MKT.UM. 355-48

BOA, A.{DVNSMHM.d.. 80-284, A.{DVNSMHM.d.3-418, A.{DVNSMHM.d.51-
226

BOA, AE.SABH.I.350-24540, AE.SABH.I.195-13062, AE.SABH.I.289-19441,
AE.SABH.I.136-9176

BOA, AE.SMHD.I. 200-15820

BOA, AE.SAMD.III. 69-6923

BOA, AE.SMHD.I.100-7066, AE.SABH.I..195-13041

BOA, AE.SMST.II. 71-7595, AE.SMST.II. 45-4411, AE.SMST.II.104-11323

BOA, AE.SMST.III. 54-3968

BOA, AE.SSLM.III. 377-21550

BOA, A.}MKT.MVL.49-52

BOA, A.}MKT.UM.220-90

BOA, A.}MTZ.(04)42-45

BOA, BEO 2755-206563, BOA, BEO 2581-193542, BEO 2613-195936, BEO
2665-199801, BEO 2658-199276.BOA, BEO 2802-210122, BEO 3027-
226960(H.23.02.1325), BEO 3348-251061(H.03.06.1326)

BOA, C.DH.162-8071

BOA, C.EV. 86-4286, C.EV. 374-18966, C.EV. 513-25928, C.EV. 448-22669,
C.EV. 401-20343, C.EV. 60-2971, C.EV.117-5805, C.EV. 194-9660, C.EV.
353-17908, C.EV. 328-16657, C.EV. 656-33061, C.EV. 74-3660, C.EV. 610-
30764, C.EV. 131-6533, C.EV.70-3468, C.EV. 91-4523, C.EV. 123-6132,
C.EV. 284-144, C.EV.431-21839, C.EV.91-4523, C.EV.273-13931,
C.EV.147-7332, C.EV.596-30085, C.EV.70-3468, C.EV.620-31268,
C.EV.555-28003, C.EV.467-23636, C.EV.132-6594, C.EV.250-12595,
C.EV. 137-06-848

BOA, C.ML. 171-7212, C.ML.171-7212

BOA, C.TZ. 145-7219

BOA, DH.MKT.202-6, DH.MKT.571-28, DH.MKT.2505-2

BOA, DH.ŞFR.354-50

BOA, EV.BRT. 94-36, EV.d.20906, EV.d.21978, EV.d.10252, EV.d.16462,
EV.d.16760

BOA, HR.İD.2039-54, HR.İD.2039-58, HR.İD..2039-58, HR.İD.2039-59,
HR.İD.2039-56

BOA, HR.SFR.04., 708-31. HR.SFR.04, 710-11, BOA, HR.SFR.04. 710-15,
HR.SFR.04. 710-44, HR.SFR.04. 290-65, HR.SFR.04.499-58

BOA, HR.TH.321-56

BOA, İE.EV.38-4339, İE.EV. 12-1438, İE.EV. 21-2469, İE.EV.13-1546, İE.EV.12-
1400

BOA, İ.MVL. 495-22391

BOA, MAD.d. 9774, MAD.d.20938, MAD.d.13032.

BOA, MKT.NZD. 90-68, MKT.NZD.96-24

BOA, ML.VRD.TMT.d. 11964, ML.VRD.TMT.d.5317

BOA, MVL.144-5. dair arzuhal. (18. Adi)., MVL. 559-45, MVL. 483-83,
MVL.1029-48, MVL.1035-100

BOA, ŞD. 92-4, ŞD.439-49

BOA, TFR.I.ŞKT.72-7128

BOA, Y.MTV.155-5

BOA, ZB. 45-73

BCA, 130-16-13-2, 381-155-13, BCA, 130-16-13-2, 376-117-19

BCA, 130-16-13-2, 376-117-7

Salname-i Vilayet-i Edirne, Edirne Vilayet Matbaası, H.1310, s.192.

Telif Eserler

ARNAKİS, G.G.(1953). “Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire Akhis,
Bektashi Dervishes and Craftsmen”, Journal of Near Eastern Studies, Vol.
12, Chicago, No. 4., pp.238.

- BARKAN, Ömer Lütfü. (1942). “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, Ankara, Vakıflar Dergisi, S.II, ss.299,
- BİRGE, J.Kingsley. (1994). The Bektashi Order of Dervishes(1.Bs. 1937), London, 1994(2. Bs.), Luzac Oriental, pp.14- 268.
- Cabi Ömer Efendi. (2003). Cabi Tarihi, C.I, Haz. M.Ali Beyhan, Ankara, TTK, 2003, ss.511.
- CEBECİOĞLU, Ethem. (2009). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ağaç yay. ss.269.
- CHABBI, J. “Khânkâh” (1997). The Encyclopaedia Of Islam (New Edition), Vol.IV, Leiden, pp.1025.
- CLAYER, Nathalie. (2000). “Tekke”, Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Leiden, Brill, pp.415.
- Dargâh”, The Encyclopaedia Of Islam (New Edition), Vol.II, Leiden, 1991, pp.141.
- DOĞAN, A. Işık. (1977). Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, ss.55.
- Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn-i Derviş. (1314). Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tab’ı: Ahmed Cevdet, Üçüncü Cild, Dersaadet, Akdem Matbaası, ss.422.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (1985). 100 Soruda Tasavvuf, (1.bs. 1969), İstanbul, Gerçek Yayınevi, (2.bs.), ss.17.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (1963). Mevlevi Âdâb ve Erkânı, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, ss.13.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki. (2017). Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, (1. Bs 1977), İnkılap Kitabevi, ss.27-28.
- GÜNER, Ahmet. (1991). “Tekke”, Tarikatlar Ansiklopedisi, Milliyet, ss.401.
- İNALCIK, Halil. (2016). Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet, İş Bankası yay., İstanbul, ss.39.
- KARAMUSTAFA, Ahmet T. (2008). Tanrının Kuraltanımsız Kulları, Çev.Ruşen SEZER, İstanbul, YKY, (2.Bs.), ss.107.
- KARA, Mustafa. (2013). Tekkeler ve Zaviyeler, Dergah yay., İstanbul, ss.66-67.

- KARA, Mustafa. (2014). Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, Dergâh yay., (14.Bs.), ss.60
- KEYANİ, Muhsin. (2013). Hankahlar Tarihi, Çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut, İstanbul(1.Bs. 1990), Büyüyen Ay yay., ss.77-78.
- KİEL, Machiel. (1994). “Dimetoka” T.D.V.İ.A., C.9, İstanbul, TDV, ss.308.
- KREISER, Klaus. (2008). “Tekke ve Dervişlik”, İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi, Yıl:9, S.22, ss.341.
- LÜTFİOĞLU, Avni. (2021). “Tekye” Kelimesinin Dil Kökenine Bir Bakış, Türkman Kültürü, S.2-3, Bağdat, ss.97-102.
- Mahmud CELALEDDİN. (1338). “Osmanlı Tarihinde Dergâh”, Dergâh, No:36, İkinci sene, Üçüncü Cild, ss.183.
- MİKOV, Lyubomir. (2008). Bulgaristan’da Alevi – Bektaşî Kültürü, Çev.Orhan Salih, İstanbul, Kitapyayınevi, ss.31.
- MUSTAFA, İbrahim, El Mucemül Vasit. (1960). Kahire, Kahire Arap Dil Kurumu, ss.86.
- NOYAN, Bedri. (1996). Hacı Bektaş Veli Manzum Vilâyetnamesi, Ankara, Can yay, ss.276.
- OCAK Ahmet Y.- S. FARUKİ. (1986). “Zaviye”, *İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul, MEB, (1.bs), ss.468.
- PAKALIN, M. Zeki. (1993). Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3, MEB, Ankara, ss.648.
- PETERSEN, Andrew. (1966). Dictionary of Islamic Architecture, London, Routledge, pp.279.
- REDHOUSE, James W. (1890). A Turkish and English Lexicon, Constantinople, pp.585.
- SAMİ, Ş. (1317). Kamus-i Türki, İkdâm Matbaası Dersaadet, ss.432.
- Selâniki Mustafa Efendi. (1999). Tarih-i Selâniki, Haz. Mehmet İpşirli, C.II, Ankara, TTK, 1999, ss.628.
- SCHİMMEL, Annemarie. (2018). İslâmın Mistik Boyutları, Çev. Ergun Kocabıyık, Alfa yay., ss.311.

- SÜREYYA, Mehmed. (1996). Sicil-i Osmani , C.1, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul, TVYY, ss.1217.
- TANMAN, M. Baha- Sevgi PARLAK. (2011). “Tekke”, T.D.V.İ.A., C.40, İstanbul, TDV, ss.371.
- TANMAN, M. (2002). “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları / Tekkeler”, Türkler, C.12, Ankara, YTY, ss.232.
- TANMAN, M. Baha. (1991). “Asitane”, T.D.V.İ.A., C.3, İstanbul, TDV, ss.486.
- TANMAN, M. Baha. (1994). “Demir Baba Tekkesi”, T.D.V.İ.A., C.9, İstanbul, TDV, ss.150.
- ULUSOY, A. Celalettin. (1986). Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi Yolu, HacıBektaş, (2.Bs.), ss.294-309.
- “Zâwiya”, The Encyclopaedia Of Islam (New Edition), Vol.XI (Fasc. 187-188), Leiden, 2002, pp.466.

BÖLÜM 3

“ŞİMDİKİ FESÂDİ NİZÂM-I CEDİD'DEN OLDUĞUNU FEHM EDERİM!": *HULÂSATÜ'L-KELÂM FÎ REDDİ'L- AVÂM'DA* ASRÎLEŞMENİN MUHAFAZA VE MÜDAFAASI¹

Dr. Enes ŞAHİN²

¹ Bu çalışma 11-13 Kasım 2021 tarihleri arasında Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından gerçekleştirilen “Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi: Krizler, Belirsizlikler, Arayışlar” serlevhalı etkinlikte sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Arş. Gör. , Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kütahya, Türkiye. enes.sahin@dpu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5974-240X

GİRİŞ

Türk tarih tecrübesinde iki büyük kırılmanın olduğu malumdur. İslamlaşma devri ile birlikte kadim devirlerden itibaren teşekkül ettirdikleri dünya görüşü ve yaşam pratiklerini İslam ile mezcederek kemâl haline vasil olmanın imkânını bulan Türkler, modernleşme devri ile dünyanın aldığı yeni hale bir cevap üretme gayreti içerisinde dahil olmak mecburiyetinde kalır. Devlet ve milletlerin bir halden başka bir hale intikal ettiği bu tip devirler bazen hükümranlığın imkânını tesis edecek potansiyelleri inşa ettiği gibi bazen de buhran hallerine sebebiyet verir. Eski ile yeni arasındaki gerilim bu dönemlerin muharrik unsuru olur. Eski halin muhafazasını bir varoluş meselesi olarak telakki edenlerle yeniye intikali ikbalin inşası için bir zaruret olarak idrak edenler arasında ortaya çıkan bu gerilim düşünce dünyalarını da doğrudan etkiler. Yeniye tenkit ile eskiye husumet, eskiyi muhafaza ile yeniye müdafaa arasında ortaya koyulan zihniyet savaşları bazı durumlarda düşünce dünyalarının velût bir müellife dönüştüğü dönemleri de yanında getirir. Düşünceye hareket veren arayışların eser telif etmenin de membar olduğu bir mütearife olduğuna göre şunu söylemek mümkündür ki bu tip devirlerin eserlerine intikal etmek devri anlamının da imkânını başka hiçbir şeye ihtiyaç bırakmayacak bir biçimde sağlar.

Türk asrîleşmesinin temellerinin askerî tecrübe üzerine inşa edildiği malumdur. Osmanlı askerî teşkilatının kuvvetinin yerini zaafa bıraktığı fikrinin hâkim bir kabul haline gelmesiyle ordunun yenilenmesi, asrın ihtiyaçları doğrultusunda yeni askerî kültür ve kurumların edinilmesi bir zaruret olarak telakki edilir. Bu meyanda asrîleşme öncelikli olarak orduda başlar, III. Selim devrinde kurulan Nizâm-ı Cedîd orduları Türk modernleşmesinin ilk nüvesi olarak değerlendirilebilir. (Sunar, 2010:497-507; Zürcher, 2013:44; Berkes, 2014:91; Karal, 1988:29-30; Öğreten,

2014:50-53) Yahya Kemal'in bu husustaki tespitleri meseleyi idrak etmeyi kolaylaştırır:

“Bizde teceddüd hareketi, Onsekizinci Asır'da, eski Osmanlı silâhlarının yeni Rus ve Avusturya silâhlarına karşı artık müdâfaaya kaadir olamayışından doğmuştu. Cedlerimiz vaktiyle 82 Seferi dedikleri ve dedikleri zaman fecî' hâtıralarıyla bir anda bunaldıkları 1768-1774 Harbi'nde yeniçeri Ocağı'nın rezâletlerini, nazîrsiz bir nesirle tasvîr eden Koca Sekbanbaşı, o devirde devletin hayırlı adamlarının nasıl düşündüğünü en güzel vesika olarak anlatmıştır. Lâkin işte o hâlis adamın kafasında da bizim noksanımız, ordumuzun köhneleşmesinden, artık bir işe yaramamasından ibaretti. O ve onun gibiler zannediyorlardı ki bu noksanımız olmasa Nizâm-ı Cedîd usûlünde ordular edinirsek bütün mesele halledilir. Maamâfih bu noktaya balmumu koyunuz: Demek ki Osmanlı ülkesinde yeni bir fikir doğmuştu. Bu fikir varlığımızı düşmana karşı korumak kaygısından geliyordu. Ancak bu fikir nerede duracaktı? Onu henüz kestirenler çokluk değildiler. Bu fikir içinde esaslı bir mânâ da şu idi: Bizde teceddüd fikri ve şu ve bu ecnebi têsîriyle değil, şu ve bu edebiyâtın têsîriyle değil, yâhud da müteceddid olmak sevdâsına düşmüş bir hükümdârın sevkıyla değil... yalnız ve yalnız düşman karşısında aczimizi tecrübe etmiş ve gözüyle görmüş olanların fikri idi.” (Yahya Kemal, 1975:113-114).

Nizâm-ı Cedîd'in temsil ettiği asrîleşme pratikleri aynı zamanda toplum ve fikir hayatında eski ile yeni arasındaki gerilimin, değişim ve dönüşüm çaba ve hareketinin de tecessüm etmiş hali olarak idrak edilir. Bu devirde asrîleşme adeta ete kemiğe bürünür Nizâm-ı Cedîd olarak görülür. Türk düşüncesinde de bu gerilim neticelerini verir. Bir yandan gelenek adına yeniliğin mücessem hali olarak Nizâm-ı Cedîd tenkit edilirken diğer yandan asrîleşme namına eski halin mümessili Yeniçeri Ocağı mahkûm edilir.

Asrîleşme müdafileri hal-i pürmelâl olarak gördükleri vaziyetin müsebbibini Yeniçeri Ocağı olarak tespit eder. Gelenek adına dil ve kalem oynatanlar ise Nizâm-ı Cedîd'i Osmanlı hayat pratiklerinin alenen yerle bir edilmesi olarak gösterir. Bunun neticesi olarak ise geniş bir asrîleşme devri düşüncesi ortaya çıkar. Asrîleşmeyi tenkit edenler kadar tahkim edenler de bir literatür tesis eder dense yeridir. Eski düzenin muhipleri onu muhafaza etmenin imkânını yeniye itiraz etmekte bulur. Yeni düzenin muhtesipleri ise bu itirazları yok hükmüne intikal ettirmenin yollarını arar. Yeni ile eskinin anlam, mahiyet ve keyfiyetinin birer devlet, siyaset ve şahsiyet meselesi olarak yeniden teşekkül ettirildiği bu devrin eserleri, devri idrak etmenin esrarını da bünyesinde muhafaza eder. Bu devirde eski yahut yeniye dair eser telif etmek aynı zamanda devlet ve milletin intikal edeceği istikamet olarak siyaset etrafında fikir beyan etmek manasına gelir. İçinde bulunulan halin imkân ve zaafı eserler vasıtası ile tespit ve tetkik edilmeye çalışılır. Bir mesele olarak asrîleşmenin bir zaruret olup olmamasından hangi istikamette gerçekleştirileceğine kadar modernleşmeye dair her meselenin siyaseti bu eserler vasıtası ile gerçekleştirilir. Eser telif etmenin başlı başına bir siyaset olduğu hükmü devri tetkik edenler tarafından kolaylıkla idrak edilir. Kaleme alınan her eser böylece hem devlet hem de şahsiyet siyasetinin bir unsuru olarak ete kemiğe bürünür. Modernleşme tarihi tetkikleri, bu eserlerden bağımsız bir şekilde gerçekleştirilmesi halinde her halükârda eksik kalır. Devrin zihniyet dünyasını idrak etmenin pek çok yolu mevcut ise de bunun en başında eserlere intikalin yer aldığı erbabınca bilinir. Bu literatür ciddiyle ele alındığında kendisi etrafında yapılacak tetkikleri hak eder bir vaziyet gösterdiğini her sayfasında yeniden ispat eder.

Türk Düşüncesi'nde Asrîleşmenin Müdafası Literatürü olarak adlandırmanın yanlış olmayacağını bu eserler devrin zihniyet dünyanın iki cephesini de aşikâr eder. Paranın tuğra tarafı olan geleneğin muhafızları

şifâhî kültür unsurlarını işlevselleştirerek efkâr-ı umumiyyeyi yeni olana karşı hareketlendirmenin yollarını tesis etme gayreti gösterirken paranın yazı tarafı olan teceddüt hareketlerinin müdafileri kitabî kültür çerçevesinde telif ettikleri eserler ile milletin idrakini şekillendirmenin imkânlarını yoklar. Bu istikamette kaleme alınan pek çok eser arasında Yeniçeriliğin kaldırılması hususunda telif edilen Es'ad Efendi'nin meşhur *Üss-i Zafer* (2005) serlevhali eseri, yine aynı müellifin Cezayirli İbnü'l Annâbî'nin *es-Sa'yü'l-Mahmûd fî Nizâmi'l-Cünûd* eserine şerhler ilave ederek gerçekleştirdiği ve *El-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd* adı ile neşrettiği tercümesi (Dilbaz, 2014), Şirvânlı Fatih Efendi'nin *Gülzâr-ı Fütûhât*'ı (2001), Mehmed Dâniş Bey'in *Netîcetü'l-Vekâyî*'i (Mutlu, 1994) ve Mehmed Nazif Bey'in *Emâre-i Zafer*'i (Erdoğan, 2009) ilk akla gelenler olarak sıralanabilir.

Ekseriyetle II. Mahmud devri ve Yeniçeri Ocağı'nın ilgasını merkeze alan bu eserlerin yanında literatürün daha erken dönem bir örneği olan ve Nizâm-ı Cedîd'i müdafaa etme gayreti doğrultusunda kaleme alınan *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm* bu anlamda hususî bir niteliğe sahip olur. *Koca Sekbancibaşı Risâlesi* adıyla meşhur olan eserin müellifinin kimliği üzerine yapılan ilmî çalışmalar oldukça tartışmalı bir mahiyettedir. Ali Birinci eserin Yeniçeri Ağası Tokatlı Mustafa Ağa tarafından telif edildiğini söyler (Birinci, 1999). Kemal Beydilli ise bu tespit karşısında “Sayın Birinci'nin bu çalışmasının ilmî bir değeri yoktur ve keenlemyekün yok hükmündedir.” (Beydilli, 2000:65) gibi oldukça ağır tenkitler barındıran bir makale yayınlarak Birinci'nin müellife yönelik tespitinin doğru olmadığını söyler. Beydilli'ye göre “...risalenin, Nizâm-ı cedîd'i müdafaa sadedinde kaleme aldırılmış anonim karakterli bir eser olarak ele alınması...” (Beydilli, 2000:64) gerekir. Beydilli'nin makalesinin neşrinin beş yıl ardından Es'ad Efendi'nin *Üss-i Zafer*'inin yayınlanması ise *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm* müellifinin kimliği probleminin çözülmesine vesile olur. Beydilli

yayınladığı yeni bir makale ile (Beydilli, 2005) Es'ad Efendi'nin eserinde *Koca Sebancıbaşı Risâlesi*'nin müellif bilgisini verdiği ve bu esere atflar yaptığını tespit eder. Buna göre *Koca Sebancıbaşı Risâlesi* namıyla meşhur *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm* serlevhalı eserin müellifi müverrih Ahmed Vâsîf Efendi ve eserin gerçek adı da *Muhassenât-ı Asker-i Cedîd* olarak ortaya koyulur (Beydilli, 2005:221-224).

Nizâm-ı Cedîd'e yönelik tenkitlerin ele alındığı ve asrîleşme hamlelerinin müdafaa edildiği bu eser devrin zihniyet dünyasına intikal hususunda önem arz eder. Bilhassa kendisinden sonra kaleme alınan eserler noktasında bir girizgahı ifade ettiği söylenebilecek eser bu meyanda hususî bir dikkati hak eder. Eserin müellifinin kimliği gibi hususlar teknik manada mühim olsa da eserin devrin zihniyet dünyasının idraki noktasında tetkiki vücup teşkil eder dense yeridir. Bu istikamette söylem analizi yönteminin kullanılacağı çalışma devrin zihniyet dünyasındaki gerilimleri *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm* çerçevesinde tetkik etmeyi amaçlamaktadır.

1. “Mes’ele-i Tahâretlerinden Bî-Haber” : Nizâm-ı Cedîd Münekkitlerinin Tenkidi

Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm müellifi esere Nizâm-ı Cedîd muarızlarını tenkit ederek giriş yapar. Bu tenkidin yapısı münekkitlerin itirazlarından önce şahsiyetlerine yönelik olarak gerçekleşir. Bir kıyas-ı batıl olan ve şahsiyet karalama safatası olarak adlandırılan usul ile itiraz değil fakat itirazı ortaya koyan unsurların şahsiyeti üzerinden argümanın yok edilmesi amaçlanır. Bahsi geçen eserlerin asrîleşme hamlelerini muhafazası için efkâr-ı umumiyyeye hitap eder bir şekilde kaleme alınması bu durumu tabii hale getirir. İlmî itirazların toplumun alekserinin zihniyetinde bir karşılık bulmayacağı fikri bu itirazların yapısının değiştirilmesine sebep olur. Bunun neticesi olarak ortaya çıkan tenkitlerin ise tahfif ve tahkire varan bir

mahiyette olduğunu söylemek mümkündür. Eserden yapılacak bir iktibas bu durumu açıkça ortaya koymaya kâfi gelir:

“Gerek vakt-i merkumda ve alelhusus bu zamânede ekser-i nâs küfrânü’l-ni’ melikte hemân benî İsrâil taifesine muâdil olmuşlardır. ...İşbu esnâda ise evliyâ-yı umûrun merhametleri ve ba’zı mülâhazaları hasebiyle bir kimesneye siyâset olunmadığından, ciğeri bir akçe etmez ve hazarda ve seferde dîne ve devlete yaramaz, sanki hemân dünya boş kalmasın için yaratılmış gibi bir alay hîz-i nâ-temiz meyhâne ve kârhâne ve kahvehânelerde Devlet-i Aliyye’yi fasl u mezemmetle emsâl-i sabıkalarına fâik ve râcih olmuşlardır. Bu mâkule derbeder müdebbirler eğerçi zâhirde müselmân olup, ancak mes’ele-i taharetlerinden bî-haber manav ve bakkal ve kayıkçı ve balıkçı ve hammal ve emsâlleri mâkuleleri devlet umuruna ağız açtukları için niçelerinin te’dîbi ve belki nizâm-ı âlem için siyâsetleri lâzımeden ise dahi hasbe’l-iktizâ tecâhül ve tegâfûl olunmaktadır.” (Koca Sekbancıbaşı Risâlesi, 2017:88).

Buradaki eleştirinin fikriyattan ziyade şahsiyeti merkeze aldığı açıktır. Bu manada bu tenkitlerin ilmî bir temel üzerine inşa edildiğini de söylemek kolay olmaz. Fakat mesele eserin telif edilme gayesi ve muhatabı olarak değerlendirilen unsurlar etrafında daha geniş bir biçimde değerlendirildiğinde tenkidin bu niteliğinin bir zaruret olarak ortaya çıktığı görülür. Nizâm-ı Cedîd’e yöneltilen saldırıların ilimden behresi olmayan, lafûgüzaftan öte bir kıymeti ifade etmeyen mahiyeti bunun karşısında ortaya koyulan söylemlerin ağırlığını da doğrudan belirler. Misliyle mukabelenin adaletin bir parçası olduğu hatırlandığında bu durum gayet tabii hale gelir. Bir tarafta “Ben dünyânın eski fesâdını ne bilirem? Şimdiki fesâdı Nizâm-ı Cedîd’den olduğunu fehm ederim!” (Koca Sekbancıbaşı Risâlesi, 2017:92) diyenler varken diğer tarafta bu sözlerin sahiplerinin “...zâhirde müselmân olup, ancak mes’ele-i taharetlerinden bî-haber” (Koca Sekbancıbaşı Risâlesi,

2017:88) olarak tahfif ve tahkir edilmesi de sürecin neticesi olarak kendisini gösterir. Her şeyin misliyle mukadder olduğu böylece bir kez daha ortaya çıkar.

Hulâsatü'l-Kelâm tenkitlerini tabii olarak bununla sınırlamaz. Tarihî tecrübeye sığınp hâl-i pürmelâli maziyi vesile kılarak âsâr-ı muhteşem olarak sunma gayreti gösteren ve Nizâm-ı Cedîd'i Yeniçeri Ocağı'nın bulunduğu halden hareketle değil de mazisi üzerinden bir heva ve heves olarak göstermek isteyenlerin karşısında durur. Muzaffer olmayı adeta bir seciye haline getiren ecdadı kendisine bir kalkan yaparak eline kılıç dahi almadan cihangir olma davası güdenleri ayyuka çıkarır. Nizâm-ı Cedîd'i maziden hareketle sorgulayanların söylemleri eserde şöyle hülâsa edilir:

“Bu asker-i cedîd acaba neye lâzımdır? Âl-i Osman askeri dünyâyı kılıç ile feth ettikleri vakitte Nizâm-ı Cedîd askeri yoktu. Hemân düşmen zuhûrunda kılıca el urup bir yürüyüşte düşmen-i dîn vilâyetlerinin altını üstüne getiririz, bunlara hâcet yoktur. Hemân bize düşmeni gösterebilirler, dalkılıç olur düşmen ordusuna dalarız, hârab ederiz ve kralın tâcını, tahtını başına geçirip Kızıl Elma'ya dek gideriz!” (Koca Sekbancibaşı Risâlesi, 2017:112).

Görülebileceği üzere bu söylemler hali mazi ile müsâvî görür. Eskinin kemâlatı etrafında kendisine bir mana yükleyenlerin şahsında bu kemâlatı bulmak ise zannedildiği kadar kolay olmaz. Geleneğin bir parçası olduğunu iddia edenlerde geleneğin hiç değilse zerresinin bulunması bir zarureti ifade eder. Vaziyet böyle olmadığında ise geleneğin adı anılır fakat o geleneği var eden hususiyetler bir hatıra olarak kalır. Kudemayı bir kalkan yaparak kendisine alan açanlar onların ancak gölgesine saklanır. Kızıl Elma'ya gitmeyi vaat edenlere *Şimdi zamanıdır!* dendiğinde Kızıl Elma bir tarafa boğazın öte yanına geçene bile rastlamak muhal olur. Devlete hizmet etmeden ondan menfaat temin etmeye gayret edenler düşmana karşı göstermedikleri taarruzu

hakikati izhar edenlere karşı göstermekten imtina etmez. *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm* müellifi bu durumu şöyle ifade eder:

“...otuz iki türlü alış verişle alışmış olan şehbâzlarımız bıyık ve sakal falına varıp, eğer top ve tüfenk ta'lîmi için başları bağlanmış olsa artık esnaflıktan haberleri olmayıp ta'lîm ile meşgûl olacaklarını ve hûsusâ ocağın eski kurtları üç mâhda bir defa eşek torbasıyla akçe kaldıramayıp, “Hizmitsiz ulûfe yemek olamaz!” deyu sıkıya gireceklerini fikr edip hemân vecle-i ûlâda: “Bizler bu mâkule nesneyi edemeyiz, elimizden gelmez ve edecek olsak dahi elimiz yakışmaz!” deyu muannidâne kat'ice cevap...” (Koca Sekbancıbaşı Risâlesi, 2017:108) verirler.

Bu ifadelerde açıkça görülebileceği üzere *Koca Sekbancıbaşı Risâlesi* müellifine göre Nizâm-ı Cedîd muterizlerinin esas gayesi geleneği muhafaza değil geleceği garanti altına almak olarak görülebilir. Onlar için endişenin sebebi din ve devletin ibkası değil kendi menfaatlerinin icrası olur. Şahsının ikbalini devletin ikbaline raptetmeyenler şahsî menfaati devlet meselesi olarak adlandırır. Devleti öne çıkarırken kendilerinden başka kimsenin ikbalinden endişe etmez.

Bu istikamette *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm*'da asrîleşme hamlelerini muhafaza için eskiyi muhafaza ile yeniye müdafaa arasındaki gerilim her iki tarafın aynı müellif tarafından konuşturulması ile gösterilir. Tenkitler şahsiyetten zihniyete intikal edecek şekilde hitap edilen anasırın zihninde yer bulacak tarzda teşekkül ettirilir.

2. “Zâbitler Askere Söz Söyleseler Herkes Bildiği Gibice Eder”: Yeniçeri Ocağı'nın Mazi ve Hal Mukayesesi yahut Yeniçeri Ocağı Olarak Nizâm-ı Cedîd

Asrîleşmenin muhafazası ve müdafaası literatüründe üzerinde sıklıkla ve ısrarla durulan meselelerden biri eski düzenin düştüğü hal olur. Yeni olanın

kuvveti eski olanın zaafi üzerinden inşa edilir. Modernleşmenin bir zaruret olduğu fikri geleneksel yapıların yozlaşması üzerinden ispatlanmaya çalışılır. Eski ile hesaplaşarak yeniye öne çıkarmak asrîleşmenin uzun uzadıya bir izahından daha kolay görüldüğünden olsa gerek, modernleşmeye alan açmak için yapılan her hamle kendi meselelerinden önce geleneği hasım olarak beller ve kavgasını onunla verir. *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm*'da bu tip bir yöntemin tesis edildiği görülür. Yeniçeri Ocağı övülerek mahkûm edilir, Nizâm-ı Cedîd'in imkânı Yeniçeri Ocağı'nın imhasından devşirilir. Müellifin meseleyi intikal ettirdiği yer esas mevzunun kânun-u kadîm ile Nizâm-ı Cedîd arasında bir tercih yapmak olmadığı fakat içinde bulunulan halin zaruretlerinin yeni bir hali icap ettirdiği fikrine düğümlenir. Buna göre kimsenin derdi Yeniçeri Ocağı ile kavga etmek, onun yerine yeni kurumlar ihdas etmek değildir. Herkesçe hedeflenen gaye Yeniçeri Ocağı'nı orduların şehinşahı olduğu, mütekâmil haline irca ettirmek olarak tespit edilir. Fakat eski düzeni tagayyür ve fesat içine sokarak yalnızca şahsi ikbal ve menfaatlerini arayıp buna devlet ve milletin imkânlarını alet edenler onlara gösterilen yolu takip etmez bilakis bu yola husumet güder. Hâl böyle olunca da istikbali felaha erdirmenin çaresi ancak kurtuluş çabalarının önünde adeta bir bent gibi duranları tasfiye ederek yerine yeni kurumlar ihdas etmekte bulunur. Eser Yeniçeri Ocağı'nın kadim devirlerdeki hasletlerini şöyle hülâsa eder:

“...seferlerde şeci'âne ve dilîrâne cenglerle kal'alar ve vilâyetler teshîr ve küffârın burnunu yere sürtmek ve bu cihetle pâdişâh-ı âl-i câhın nâm ü şânını ve nâmus-ı saltânatını vikâyet etmek âdetleri idi. Ve pâdişâhın ve bil-cümle ehl-i imânın duâlarına mazhariyetle cümle halk-ı âlem bunları el üstünde tutup, cümle nâsdan ziyâde i'tibârları müzdâd olmuştu. Bu vech ile mu'teber tâife olduklarından meçhûlü'n-neseb Frenk ve Rum ve Ermeni ve Yehud'dan dönmeleri ...ve sâir ne idüğü belirsizleri içlerine

komadıklarından, mert oğlu mert olmalarıyla, bunlardan hırsız ve edesiz ve yankesici ve sâir fenâ töhmetle müttehem olanları içlerine komamakla düşmen-i dîni bu ocaklar askeriyle korkuturlar...” (Koca Sekbancıbaşı Risâlesi, 2017:134).

Bu minvalde asrifleşme devrini var eden problem temelde Avrupa’da ortaya çıkan değişim ve dönüşüm üzerinden değil bu mütekâmil ordunun düşman casuslarının fitneleri doğrultusunda zaman içinde kemâl halini bir zevâl haline bırakması etrafında izah edilir. Buradan hareketle şunu söylemek mümkün hale gelir ki asrifleşme müdafilerinin Nizâm-ı Cedîd ile vasıl olmayı arzu ettikleri gaye esasen Yeniçeri Ocağı’nın Nizâm-ı Cedîd adı ile ihyası olarak gösterilir. Kavga, Yeniçeri Ocağı’nın özü ile değil şekli ile verilir. Aslı mahiyeti benimsenir fakat keyfiyeti reddedilir. Esere intikal edildiğinde de Yeniçeri Ocağı ile Nizâm-ı Cedîd arasında gerçekleştirilen mukayese bu unsurlar arasındaki farkın derece değil fakat kademe farkı olarak söylemselleştirildiğini aşıkâr kılar:

“...asâkir-i atîk esvâbı yek-hey’et üzere değildir. Kıyâfetleri muhtelif olduğundan bunun mazarratı oldur ki, ceng esnâsında eğer firâr eden olsa ...hemân firâr edenler bir mahalle varır, kendilerini bildirmemek mümkün oluyor. Lâkin asker-i cedîdin cümlesi kıyâfet-i mahsûsa üzere olduğundan, kendi sıralarından bir adım ayrılırsalar hemân yüzük taşı gibi meydanda ma’lûm oladüşer ve bölüğünden bir âdem noksan olduğu dakıkada hemân ma’lûm olup ararlar ve bulurlar. ... asâkir-i atîk düşmen-i dîn karşısında namaz safi gibi saf saf durmayıp ...bit pazarında olan zihâm gibi karmakarışık dururlar. Canı isteyen tüfengini bir kerre ve kimi iki kerre ...doldurup atar. ...zâbitler, askere söz söyleseleler, kimi işitip kimi işitmez, herkes bildiği gibice eder. ...Ammâ bu asker-i cedîd namaz safi gibi saf saf olup önde bulunan saftan başka arada olan saflar dahi kezâlik saf saf dururlar ...ne noksan ne zâid olur. Hemân kurulmuş dolab saati gibi

iktizâsına göre döner dururlar. ...Be-her-hal cümlesi birbirlerine muvâfakaten hâzır dururlar.” (Koca Sekbancıbaşı Risâlesi, 2017:150-154).

Bu mukayese bir zihniyet tarihi metni olarak ele alındığında övgüler dizilen Yeniçeri Ocağı'nın kadim halinin en hususî nitelikleri olan disiplin ve talim ile askerlik vazifesinden başka bir varlık amacı tanımamanın artık Nizâm-ı Cedîd'in evsafi olarak değerlendirildiği görülür. Böylece Yeniçeri Ocağı Nizâm-ı Cedîd olarak yeniden yapılandırılmış olur. *Hulâsatü'l-Kelâm* müellifinin ifadesiyle Nizâm-ı Cedîd bu istikamette bir söylem olarak inşa edilerek “...avâm-ı nâsın akli yetiŕeceđi kadar tefhim olunur.” (Koca Sekbancıbaşı Risâlesi, 2017:150). Askerlikten başka bir meslek icra etmeyen, varlığını adadığı bu meslek için sürekli teyakkuzda bulunup talim ve terbiyeyi eksik etmeyen ve bu hususiyetleriyle tıpkı Yeniçeri Ocağı gibi muzaffer olan Nizâm-ı Cedîd'in adı farklı olsa da varlığı ihyadan başka bir ŕey olarak görülmez. Uzun zamandır zafer görmeye hasret kalan adı varsa da kendisine bir türlü tesadüf edilemeyen Yeniçerilik ruhu, faydası ve zihniyeti bu zihniyet etrafında ete kemiğe bürünür Nizâm-ı Cedîd olarak görünür. Askerî modernleşmenin zaruretleri alınırken bu doğrultuda Rus modernleşmesi namzet gösterilir. Mağlubiyeti neredeyse bir seciye haline getiren Rus ordusunun muzaffer asrî ordular seviyesine ancak bu yenileŕme hamleleri ile eriŕtiđi üzerinde durulur. Bir ordunun tesisinde maksat savaŕ sahasında muzaffer olmak olduğuna göre keyfiyete takılmayıp Nizâm-ı Cedîd'te Yeniçeri Ocağı'nın kemâl halinin ruhaniyetini görmek herkes için en hayırlısı olarak tespit edilir.

3. Sonuç

Türk tarih tecrübesi kırılma devirlerinde ortaya çıkan zaafı imkân haline getirerek kemâl haline vasıl olma çabasının tarihi olarak okunabilir. Bu tecrübeye her devir yeni meseleleri eskilerden hareketle çözer. Zaafı

imkâna dönüştürülerek geleneği şekillendiren hususiyetler tahkim edilir. Böylece birer sorun olarak tasavvur edilen her meselenin zihniyet dünyasını daha da muhkem hale getiren birer imkânı yanında taşıdığı tespit edilir. İslamlaşma devrinin hasılası Selçuklu ve Osmanlı olduğu gibi bu bakiyeye asrîleşme devri ilave edildiğinde Türkiye'ye ulaşılır. Bu istikamette asrîleşmenin verilen peşin hükümlerin tarihten devşirildiği değil ilmî bir ciddiyet etrafında gerçekleştirilen tetkikler ile hükümlerin verildiği bir saha olarak çalışılması Türk ikbali için bir zarureti ifade eder. Türk asrîleşmesi taraf olarak değil zihniyeti idrak ederek bir manaya büründürülebilir. Bu doğrultuda birincil kaynaklara intikal etmek asrîleşme devrinin ruhunu yakalamak ve anlamak bakımından en doğru araçlardan biri olur. Eski ile yeni, gelenek ile modern arasındaki gerilimi yansıtan metinler içerisinde *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm*, modernleşme döneminin daha başında ortaya çıkan manzarayı sunması nedeniyle özel bir önem arz eder.

Askerî yenilenmenin devletin ikbali için varoluşsal bir zaruret olarak telakki edildiği bu ilk dönemde, eski devri temsil eden Yeniçeri Ocağı ile yeni devrin simgesi Nizâm-ı Cedîd karşı karşıya geldiğinde *Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm* müellifi reyini Nizâm-ı Cedîd'ten yana kullanır. Eserde eski düzenden menfaat temin edenlerin bu menfaati kaybetme korkusu ile Nizâm-ı Cedîd hakkında efkâr-ı umumiyeyi manipüle ettiği üzerinde durulurken dedikodu kabilinden değerlendirilen bu iddiaların müddeileri kadar alıcıları da tahfif ve tahkir ile anılır. Nizâm-ı Cedîd'in bir heva ve heves değil devletin ikbali meselesi olduğu vurgulanır. Mazide Yeniçeri Ocağı'nı gerektiren şartlar bu teşkilatı tesis ederken, devrin zaruretlerinin Nizâm-ı Cedîd'i icap ettirdiği tespit edilir. *Hulâsatü'l-Kelâm*'da Yeniçeri Ocağı mahiyetinden dolayı değil vaziyetinden dolayı yenilenmeye muhtaç görülür. Nizâm-ı Cedîd adeta Yeniçeri Ocağı'nın orduların kemâl mertebesi olduğu devirlerindeki halinin yeniden organize edilmiş versiyonu olarak sunulur. Bu

unsurlar arasındaki farkın mahiyet bakımından değil keyfiyet bakımından olduğunun altı çizilir. Keyfiyet değişirken mahiyetin muhafaza edildiği, renkler değişirken özün aynı kaldığı vurgusu örtük bir şekilde tekrarlanır. Nizâm-ı Cedîd'in mazinin kemâl mertebesindeki halini hale taşıyarak ikbali inşa ettiği üzerinde durulur. Böylece eskiye dönülerek yeni anlamlı hale getirilir. Yeniye meşru bir zemine intikal ettirmenin yolu onu eskide bulmaktan geçirilir. Türk milleti için her şey eskide bulunduğu karşılık ölçüsünde bir mana ve kıymete gark olduğuna göre *Hulâsatü'l-Kelâm fi Reddi'l-Avâm* müellifinin izlediği bu usûl yerindedir. İslamlaşma devrinden modernleşme asrına zihniyet dünyasının bir parçası olan her yeni meseleyi eskiden hareketle değerlendiren, yeniye eskide arayıp eskide yeniye bularak bir geleneği tesis etmenin esrarına vasıl olan bir milletin mesele modernleşme olduğunda da aynı usule başvurması devam fikrinin varlığını muhafaza ettiğini açıkça gösterir. Böylece asrileşme neredeyse geleneğin esasına bir dönüş arayışı olarak konumlandırılır. Yeniye intikal, eskinin ihyası ve ibkası olarak anlamlandırılır. İkbalin imkânının maziye intikalden geçtiğini bir mütearife olarak kabul eden Türk milleti için bu fikrin yoklanması hususî bir öneme haiz olur. Milletin zihniyet dünyasında asrileşmenin zihnî hazırlığı bu şekilde sağlanır.

KAYNAKÇA

- Berkes, N. (2014). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. A. Kuyaş. (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (2000). “Evreka, Evreka” veya “Errare Humanum Est”. *İlmi Araştırmalar*, (9), 45-66.
- Beydilli, K. (2005). Sekbanbaşı Risalesi'nin Müellifi Hakkında. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (12), 221-224.
- Birinci, A. (1999). *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*. N. Bilgi ve M. Ersan (Ed.). Koca Sekbancıbaşı Risalesinin Müellifi Tokatlı Mustafa Ağa (1131-1219). İzmir: Beta Basım, 1999, 105-120.
- Dilbaz M. (2014). *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası Es'ad Efendi'nin Şerhli Es-Sa'yü'l-Mahmûd Tercümesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erdoğan, M. (2009). Yeniçeriliğin Kaldırılışına Dair Tarihî ve Edebî Bir Eser: Emâre-i Zafer, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 71-107.
- Es'ad Efendi (2005). *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*. M. Arslan (Haz.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Karal, E. Z. (1988). *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedid- 1789-1807*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koca Sekbancıbaşı Risâlesi Avâmın Düşüncelerinin Reddedilmesi Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm* (2017). A. Uçman (Haz.). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Mutlu, Ş. (1994). *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati: Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Öğreten, A. (2014). *Nizâm-ı Cedîde Dâir Askerî Lâyihalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sunar, M. M. (2010). *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*. S. Kenan (Ed.). Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülgâ'ya Doğru: Nizâm-ı Cedîd Reformları Karşısında Yeniçeriler. İstanbul: İsam Yayınları, 2010, 497-528.
- Şirvânî Fatih Efendi (2001). *Gülzâr-ı Fütûhât (Bir Görgü Tanığının Kalemîyle Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı)*. M. A. Beyhan (Haz.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Yahya Kemal (1975). *Târih Musâhabeleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Zürcher, E. J. (2013). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Y. Saner (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

BÖLÜM 4

OSMANLI VAKIFLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU¹

¹ Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
maliturkmenoglu@harran.edu.tr ORCID: 0000-0001-8826-6572,
Şanlıurfa/TÜRKİYE

1. Giriş

Vakıf kurmanın en önemli amacı, sürekli olarak sadaka verebilme isteğidir. Bu istekten kaynaklanan ve git gide değişen şartlar üzerine sadaka için mal vakfederek sadaka vermeyi devamlı hale getirmek hedeflenmiştir.² Bu amaçla Osmanlı'da kurulan vakıflar, hukuki temeller üzerine kurulmuş ve sürekli olarak devlet denetimine tabi tutularak uzun ömürlü müesseseler olmayı başarmıştır.

Vakıflar sayesinde devletlerin gelişmesi sürmüş, toplumların refahı artmış, israf engellenmeye çalışılmıştır.³ Bu müesseselerinin resmi belgesi olan vakfiyeler, tarih araştırmaları için önemli bilgiler içeren kıymetli belgeler olmuştur. Bazen diğer kaynaklarda olmayan bilgilere buralarda ulaşmak mümkün olmaktadır.⁴

Vakfiye, vakfeden tarafından (vâkıf) oluşturulan ve kadı tarafından tescil edilen hukuki bir belgedir. Geçmişten günümüze kadar var olan vakıfların çalışma düzenleri taş, deri, kâğıt gibi şeylere yazılmıştır. “*Vakıf kütükleri, tapu tahrir defterleri ve şer’iye sicillerinde yer alan sûretlerin dışında vakfiyeler rulo yahut kitap şeklinde kaleme alınmıştır. Asıl vakfiyenin tanzim ve tescilinden birkaç yıl sonra taş, mermere veya kayalara kazılarak yazılmıştır.*”⁵ Vakfiyeler, Arapça olarak yazılmaya başlamış; Selçuklular gibi Arap olmayan Müslüman milletler de genellikle teamüllere uymuştur.

² Çiğdem Gürsoy, “Osmanlı’da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davud Pasa Mahkemesi Para Vakıfları”, *İ.Ü. Sosyal Bil. Enst. İktisat ABD Doktora Tezi*, İst., 2015, s. 14.

³ Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 29.

⁴ Hasan Yüksel, “Vakfiye”, *TDV İslam Ans.*, C.42, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ank., 2012, s.467-469.

⁵ Yüksel, “Vakfiye”, s.467-469.

İlk Türkçe vakfiye, Anadolu'da Germiyanoğulları dönemine ait olup 1428 tarihinde yazılmıştır.⁶

Bu metinler sayesinde dönemin sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel hayatıyla ilgili malumat sahibi olunmaktadır. Defter şeklinde metinler olduğu gibi varaka halinde de olabilmektedir. Giriş bölümünde, Allah'a şükür; Peygamber'e (SAV) salat ve selam ile ayet ve hadisler de bulunur. Dua bölümü, dua ve beddua olarak ayrılmıştır. Son bölümde olan beddua, vakfın bekası için manevi bir tehdit maiyetindedir.⁷

Üç bölümden oluşan⁸ bu belgelerde özellikle şu hususlar yer alır: Vakfedilecek şeylerin neler olduğu ve bu malların nasıl idare edileceği, gelirlerin kimlere ve nasıl kullanılacağı, vakfın nasıl yönetileceği, şuhûdul halin mührü ve kadının hükmü.⁹

İslam devletlerinin inkişafında etkili olan vakıf müessesesi, sadece Müslüman ülkelerini değil; birçok açıdan neredeyse tüm dünyayı etkilemiştir. 19. asra geldiğinde İslam ülkelerini işgal eden Batılı devletler, emperyalist politikalarını rahatça uygulayabilmek adına, engel olarak gördükleri vakıf yapılarına karşı olumsuz görüşler beyan etmiş ve bu kurumlardan kurtulmanın yollarını aramıştır. Vakıfların, ekonomiye ve topluma zarar verdiği düşüncesini yaymışlardır. Oysa bu önyargılar tam olarak incelenememiş olan arşiv belgeleriyle desteklendiğinde, aslında

⁶ Havva Selen Yaşar, "XIX. Yüzyıl Uşak Para Vakıfları", *Dokuz Eylül Ü. İslam Tarihi ve Sanatları ABD Yüksek Lisans Tezi*, İzmir, 2017, s. 23.

⁷ Bahaeddin Yediöldüz, "Vakıf", *TDV İslam Ans.*, C.42, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2012, s.479-486; Kazıcı, s. 46-51; Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", *TDV İslam Ans.*, C.42, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2012, s.465-467; Yüksel, "Vakfiye", Yaşar, "XIX. Yüzyıl Uşak Para Vakıfları", s.100.

⁸ Mukaddime (Giriş), vakfın hizmet şartları ve gelir kaynaklarıyla ilgili malumat, şeriata uygunluğun belirtildiği ve kurumun düzenine aykırı davranan için beddua edilen sonuç bölümlerinden oluşur. (Yüksel, "Vakfiye", 467-469; Kazıcı, 48-48.)

⁹ Yediöldüz, "Vakıf", s. 479-486; Yüksel, "Vakfiye", 467-469.

Avrupalıların da yakındığı ve çekindiği kadar İslam âlemine getirisi olmuştur.¹⁰

2. Vakfın Tanımı ve İslam Hukukunda Yeri

İslam hukukunda vakıf “bir mülkün gelirini halka tahsis edip Allah’ın mülkü hükmüne koyarak temlik ve temellükten ebediyen mahrum etmektir” ifadeleriyle tanımlanmıştır.¹¹ Vakfa benzeyen müesseseler, Doğu ve Batı Roma’da mevcudiyet göstermişse de İslam’a ait özgün bir kurum olduğu kanaati bilim dünyasında genel bir kabul görmüştür.¹² Hz. Peygamber’den (SAV) rivayet edilen “Aslını elinde tut, meyvesi yani gelirini hayır yoluna sarf et” hadisinin İslâm’da vakıf için ilk işaret olduğu söylenir.¹³ Buradan da vakıf sisteminin İslam tarihiyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Vakıf kurumu; yüzyıllarca İslam devletlerinin sosyal ve iktisadi hayatını şekillendirmiş dini-hukuki bir müessesedir. Vakıflar Müslüman devletlerin toplumsal hayatlarında aktif bir rol oynamış; camilerin, medreselerin, zaviyelerin, hastanelerin, çeşmelerin bakımı hatta bazen inşa edilmesi ve devamı vakıflar aracılığıyla tesis edilmiştir. Vakıfların amaçları; dini ve sosyal hizmetlerin görülmesi, fethedilen yerlerde Türk kültürünün benimsetilmesi, ordunun teçhiz edilmesi, ıssız yerlerin canlandırılması gibi şeklinde olup kamu yararına faaliyetlerini sürdürmüştür.

Dini inanç ve düşüncenin ortaya çıkardığı güçlü müesseseler olarak vakıflar, siyasi çalkantı ve idari istikrarsızlıklar dışında kalmaktadırlar. Bu dokunulmazlık sayesinde onlar, toplum hayatımızda istikrar ve devamlılık

¹⁰ Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486; Kazıncı, s. 17-30.

¹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiye ve Istılahtı Fıkhîyye Kamusu*, C. IV, İstanbul, 1971, s. 155.

¹² Fethi Gedikli, “İstanbul’da Para Vakıfları ve Mudarebe” *Osmanlı Hukuku: Makaleler*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2012, s. 32.

¹³ Sahih-i Buhârî, *Muhtasar-ı Tecrid-i Sarîh*, Çev. Abdullah Durmuş, vd., Polen Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 2008, s. 654; Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486.

sembolü olarak varlıklarını devam ettirmiştir. Nitekim vakfedilen malların, herhangi bir sebeple müsadere edilememeleri, kullanım sahalarının değiştirilmemesi ve vakfiyelerindeki esaslara aykırı davranılmadıkça mütevellilerinin vazifelerinden alınmamaları, bu müesseseleri siyasi ve idari müdahalelerin dışında bırakmıştır.¹⁴

Vakıf sektöründe görev yapan personel kendi arasında ikiye ayrılmaktadır. Doğrudan vakfın idaresinden sorumlu olan nâzır, müteveli, muhasip, tahsildar, kâtip gibi yönetim görevi yapan personele idari personel; vakfın amacını gerçekleştirmek üzere vazife yapan ve bir bakıma ihtisas sahibi olan müderris, hatip, imam, kütüphaneci gibi unvanlara sahip personele ise hizmet personeli adı verilmektedir.¹⁵ Vakfın vakfiyesinde bu çalışanlarla ilgili ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Vakıf hangi amaçla kurulmuşsa o amaca yönelik çalışanlar da belirlenmiştir. Bu kişilerin alacağı ücretler, göreceği vazifeler ve hatta vakfın büyüklüğüne bağlı olarak personel sayısı da vakfiye ve sicillerden elde edilebilecek bilgiler dâhilindedir.¹⁶

İslam'a göre vakıflar; müteveli heyeti tarafından Kadı denetiminde yönetilmiştir. Öncelikle vakfedilecek malın -ki bu genellikle taşınmazdan ibarettir- ne amaçla kullanılacağı vakfeden şahıs tarafından belirlenmiş olurdu. Sonra vakıf sahibi tarafından vakfedilen mal vakfedenin görevlendirdiği müteveli heyete teslim edilir ve bu malları vakıf amaçları doğrultusunda idare ederek elde edilen kazanç ile amaçlanan hayratı oluşturmaları beklenirdi. Bu tür mallar sonsuza kadar vakıf malı olarak kabul edilir; var olduğu konumun bozulması mümkün değildir. Yani bu yapı; başkasına devredilemez, bozulamaz, vakıf durumundan çıkarılamazdı. Fıkha

¹⁴ Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *TDV İslam Ans.*, C.42, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2012, s.475-479; Kazıcı, s. 14.

¹⁵ Yaşar, "XIX. Yüzyıl Uşak Para Vakıfları", s. 18.

¹⁶ Mesela 1063 yılında Hatuniye vakfına ait mektebe 5 akçe yevmiye ile muallim tayin olunmuştur. (*T. Ş. S.*, 1833, 79, 1, 2.)

göre vakıf oluşturmak için sözlü bir beyan kâfidir. Ayrıca yazılı bir belgeye gerek yoktur; sadece kadı tarafından tescil edildiğinde hukuki ve resmi bir özellik kazanır. Osmanlı’da ise vakıf sahipleri; vakfiye denilen yazılı metinlerde vakfedilen şeylerin hangi amaçla kullanılacağı, yöneticileri, çalışanları ve bunların hangi görevleri icra edecekleri vakfettikleri malları gibi bilgileri yazıya dökmüştür. Bu yazım kadı tarafından kayda geçirilmiş, konu ile ilgili, olarak hüccet¹⁷ düzenlenmiştir.¹⁸

Malı vakfeden, ihtiyaç duyduğu için ya da vakfı kendisinden daha iyi idare edebileceğini düşünerek müteveli görevlendirir. Görev verilen bu şahıs, kurumun tüm mükellefiyetini üstlenmiştir. Kadın veya erkek, Müslüman veya gayrimüslim farkı gözetilmeksizin gerekli özellikleri taşıyan herkes bu görevi üstlenebilmiştir.¹⁹

Müteveli akıllı, erişkin, vakıf işlerini yönetme gücü ve becerisinde olmalıdır. Müteveli diye gösterilen kimse çocuksa, ergin yaşa gelinceye kadar bir vekil tayin edilir. Bir kimse birçok vakfın mütevellisi olabilir. Bir müteveli işinden alınır veya ölürse yargıç yerine başka bir müteveli tayin eder. “Vakıf mütevellileri ölüm yoluyla neslin sona ermesi gibi herhangi bir sebepten dolayı ortadan kalkınca yani vakfın mütevellisi kalmayınca bu görevi kadının ya da nâzırın atadığı kişiler doldurmaktadır.”²⁰ Mütevellinin yetkisi sonsuz ve sınırsız değildir. Vakıfta herhangi bir hilesine, yanlına

¹⁷ Hüccet; delil, senet gibi anlamlar taşıyan bir belgedir. Osmanlı kanununda kadı huzurunda, kadının imza ve mührünün bulunduğu hukuki delildir. Vakfiye ise hüccetin farklı bir çeşidi olup sicillerde diğer belgelerden kısmen de olsa ayrılır. Vakıf nizamnamesine binaen düzenlenen sözde mahkeme neticesinde onaylanmış belgelerdir. Menkul, akar, istibdal gibi türleri vardır. Bk. Mustafa Oğuz ve Ahmet Akgündüz, “Hüccet”, *TDV İslam Ans.*, C. 18, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1998, s.446-450.

¹⁸ Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486.

¹⁹ Bilmen, “Hukuki İslamiye ve İslahatı Fıkhiyye” Kamusu, C.4., s. 69.

²⁰ Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486; Yaşar, “XIX. Yüzyıl Uşak Para Vakıfları”, s. 38.

veya hainliğine rastlanması durumunda yetkisi elinden alınabilir.²¹ Vakıf ve dolayısıyla mütevellisi kadı tarafından onaylandığı için olabilecek tüm işlemlerde kadının tekrar rızasının alınması şarttı.²² Bu durum vakıflar üzerindeki denetim mekanizmasını gösterirken, geniş bir perspektiften bakıldığında hukuki olarak olumsuzlukları engellemiş; vakıflara duyulan güven ve devamlılık sağlanmıştır.

Vakıflarda müteveli görevinden sonra nezaret görevi de önemli bir rol oynar. Vakfın vakfiyesinde daha önce belirlenen personelin arasında, vakfa nezaret edecek ve muhasebeyi denetleyecek olan kişi hakkında ayrıntılı malumat verilmiştir. Müteveli tarafından idare edilen vakfa, mahalle sakinleri ve güven veren kişiler gönüllü olarak nezaret etmiştir. Vakfiye kayıtlarından anlaşılacağı üzere kadılar, vakfın muhasebe defterlerini belli aralıklarla kontrol ederek oluşabilecek herhangi bir olumsuzluğu engellemeye çalışmıştır. İlerleyen süreçlerde vakıfların artan sayısına binaen Şeyhülislâmlığa bağlı olarak 1586'da Evkaf Müfettişliği birimi kurulmuş ve 1831'e kadar denetimler bu yolla sağlanmıştır. Daha sonra ise Evkaf Müfettişliği yerine gene Şeyhülislâmlık bünyesine bağlı olarak Evkafı Hümayun Müfettişliği oluşturulmuştur. Vakıf, her sene bu müfettişler tarafından denetlenmiştir.²³

Bu nedenle vakıftaki üst düzey personelden biri olan nazır, mütevellinin vakıf mallarını nasıl yönettiğine nezaret eden yani görüp-gözeten kişiye verilen unvandır.²⁴ Nazır, vakıf yönetimiyle ilgilenmekten ziyade mütevellinin davranışlarının uygunluğunu denetleyen ve olumsuz bir durum

²¹ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı yayınları, İst., 1996, s. 65.

²² Gürsoy, s.42.

²³ Gürsoy, s.46,48.

²⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, MEB. Yayınları, İst., 1983, s. 666.

halinde kadıya bildiren konumdadır. Yani vakfın yönetimi sadece mütevelliyeye aittir. İç içe görev yapmalarından olsa gerek ki mütevelliyeye nazır da denmiştir. Ancak bu durumda yani mütevelliyeye nazır denildiği durumda vakfa ayrıca bir de mütevelliyeye görevlendirilmemiş yani nazır isminde mütevelliyeye görevi yapılmıştır.²⁵ Bazen nazırlık görevini bizzat kadıların yaptığı da görülmüştür. Ancak Sultan vakıfları gibi getirisi ve malı büyük kurumların yönetiminde, mütevellinin yanında mutlaka bir nazır da görev almıştır. Geniş görev ve yetkiye sahip olan kadıların yaptığı çalışmaları nazır, daha dar bir alanda icra etmiş ve kadı tarafından atanmıştır.²⁶

Vakfiyede de belirtildiği üzere yöneticilerden başka çalışanlar da vardır. Vakfın daha önce belirlediği, mürtezikalara diye bilinen bu kişilere verilen görevler ve alacakları ücretler vakfa ve göreve göre farklılık göstermektedir. (Vakfın büyüklüğü, iş yükü vs.)²⁷ Sicillerde mürtezikalara ile ilgili bilgiler mevcuttur.²⁸

Osmanlı'daki vakıfların içerisinde kadınların olması dikkate şayan bir durumdur. Özellikle saray kadınlarının bu tür faaliyetleri sayesinde vakıfların sayısı, imkânı, ulaştığı kişiler oldukça artmıştır. Bu nedenle devletin her yerinde kadınlar tarafından hayır amaçlı kurulan vakıflara denk gelmek mümkün olmuştur. Bursa'da hanedana mensup kadınların kurduğu vakıflar bu örneklerden sadece bir tanesidir. Bursa'da XVI. asırda kurulan

²⁵ Bilmen, s. 159; Yediyıldız, "Vakıf", s. 479-486.

²⁶ Örneğin; Trabzon şer'iyeh sicillerinde bu tür atamalara örnekler mevcuttur. Mesela 1845 numaralı sicilde sultanlar vakfına nazır atanmasına dair bir kayıt vardır. (*T. Ş. S.*, 1845, 5, 1, 3.)

²⁷ Yediyıldız, "Vakıf", s. 479-486.

²⁸ Örneğin; 1063 yılında Hatuniye vakfına ait mektebe 5 akçe yevmiye ile muallim tayin olunmuştur. (*T. Ş. S.*, 1833, 79, 1, 2.)

vakıfların %14'ü, XVIII. asırda kurulan vakıfların ise %23'ü kadınların faaliyetleridir.²⁹

3. Vakıfların Çeşitleri

Günümüzde devlet tarafından icra edilen faaliyetlerinin birçoğunun Osmanlı'da vakıf sistemi sayesinde hayırseverler tarafından sağlanmaktadır. Dini hizmetler, eğitim faaliyetleri, temizlik, bilumum yardımlaşma çalışmaları bu kategoriye girer. Bu hizmetlerin sağlanabilmesi için de dini, sosyal ve ekonomik karakterli vakıflar kurulmuştur.³⁰

3.1. Çeşitleri Bakımından Vakıflar

Menkul ve Gayrimenkul Vakıf: Menkul kelimesi sözlükte taşınabilir mal anlamına gelmektedir. Para, kumaş, hayvan vs. şeylerin akar hükmünde olması gerekir. Gayrimenkul ise taşınmaz olan mal ve mülktür. Tarla, arsa, ev, dükkân vs. olarak bilinen bu tür vakıflar, serbest bir yönetim sistemine sahiptir.³¹ **Mahiyetleri Bakımından Vakıf:** Hayri Vakıf; asıl amacı kurbet kazanmak olan cami, medrese, dâr'ül aceze gibi kurumlardan oluşmaktadır. Ehlî, evlatlık vakıf; vâkıfın mülkü kendi soyundan olanlara tahsis etmesidir. Bu yapılardan fakirler, akrabalar, köle ve yolcular vs. yararlanmışır. **Mülkiyet Bakımından Vakıflar:** Sahih Vakıf; vakıf yapma ehliyetine haiz olan kimsenin mallarını vakfettiği durumdur. Vâkıfta borç veya herhangi bir çıkar düşüncesi olmamalıdır. İrsadi vakıf; konusunu sadece aslı haraci arazi olan beyt'ül mala ait miri arazinin gelirlerinden oluştuğundan arazi vakfi olarak da bilinmektedir. İki kısma ayrılır: Bunlar, şer'i hükümlere uygun

²⁹ Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitapevi, Bursa, 2004, s. 50.

³⁰ Yediyıldız, "Vakıf", s. 479-486; Kazıcı, s.110-118.

³¹ Yediyıldız, "Vakıf", s. 479-486; Kazıcı, 118-120.

vakfedilen sahih arazi vakfı ve devlet mülkü olup vakfedilen gayr-i sahih vakıflardır.³²

3.2. Yönetiliş Tarzları Bakımından Vakıflar

Bu tür vakıflar dörde ayrılmaktadır: **Mazbut Vakıf**: “Mütevellileri munkariz olmuş bir vakfın inhitât etmemesi, gayesinin tahakkuku ve mevcudiyetinin devamı için idaresi devlet tarafından ele alınmış olan vakıftır.³³ **Mülhak Vakıf**: Mülhak vakıfların yönetim biçiminde esas olan müteveli ile yönetilmesidir. Mütevellinin ölmesi veya görevden ayrılması durumunda yeni müteveli atanana kadar vakıf idareten emanet olarak yönetilebilir.³⁴ **Müstesna Vakıf** “Manevi yönden toplum üzerinde geniş nüfuza sahip ve yetişkinlerin eğitiminde tekke ve zâviyeler yoluyla müessir rol oynayan din ve tarikat büyüklerine tahsis edilmiş toprakların veya bu kişilerin özel mülkleri olan gayrimenkullerin vakıf haline getirilmesiyle meydana getirilmişlerdir. Bu tür vakıflar doğrudan doğruya mütevelliler tarafından idare edilirler.³⁵ **Avarız Vakfı**: Bu tür vakıfların geliri (galesi) bir mahalle veya köy halkının ihtiyaçlarını karşılamak üzere tesis edilir. Bu vakıflar, özellikle mahalle veya köyde hastalanan fakirlerin tedavisi ve hastalık yüzünden kazanç sağlayamayanların bakımları ile kimsesizlerin ve çocukların hayatlarının korunmasını amaç edinen vakıflardır.³⁶

3.3. Kiraya Verilmesi Bakımından Vakıflar

Kiraya verilmesi bakımından, icâre-i vahideli, icâre-i vâhideli kademeli, mukataalı ve icâreteynli vakıflar olmak üzere vakıflar dört kısma ayrılırlar. **İcâre-i Vâhideli Vakıflar**: Buradaki durum, zaman bakımından bir kira

³² Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486; Kazıcı, 118-126.

³³ Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486; Kazıcı, s.127-128.

³⁴ Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486; Kazıcı, s.129.

³⁵ Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486; Kazıcı, s.129-130.

³⁶ Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486; Kazıcı, s.122-124; Yaşar, s. 8-9.

sözleşmesine benzer. “Kira süresinin sona ermesiyle veya kiracının vefatıyla kira akdi de sona erer. Kira süresi sona erince vakıf mütevellisi kiralananı aynı kiracıya da başkasına da kiraya verebilir. Eski kiracının yeni akid için öncelik hakkı mevcut değildir.³⁷ **İcare-i Vahideli Kademeli Vakıflar:** Tespit edilen belli bir icar bedelinin daimî olarak verilmesi halinde meccanen müstecirden (kiracıdan) hiç alınmayan ve müstecirinin ölümünde icarelik hakkı mirasçılara intikal eden vakıf türleridir.³⁸ **İcâreteynli Vakıflar:** Sözlükte ‘çifte kiralama veya iki kira bedeli’ anlamına gelen icâreteyn vakıf hukukunda, vakıf olan bir akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli (icâre-i muaccele) ve buna ilâve olarak her ay yahut yılsonunda ödenecek veresiye kira bedeli (icâre-i müeccele) karşılığında kiraya verilmesi muamelesine denir.³⁹ **Mukataalı Vakıflar:** Bu tür vakıflarda yerin mülkiyeti vakfa, bina ve ağaçların mülkiyeti ise mutasarrıfa aittir. Vakıf akarların kısa süreli ve bir defaya mahsus kiraya verilmesi esas olmakla birlikte zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar üzerine ve belli şartların yerine getirilmesi kaydıyla hem peşin bir meblağ hem de yıllık kira bedeli alınarak uzun süreli kiralınmasına cevaz verilmiştir.⁴⁰

4. Vakıfların Denetimi

Vakıfların özerk olan idaresi devlet tarafından denetime tabi tutulmuştur. Merkez dışında yönetim, yargı, teftiş gibi birçok görevi olan kadı, vakıfların denetiminde de görev almıştır. Her sene bu kurumların muhasebe kayıtlarını kontrol ederek denetim sağlanmıştır. Bu aşamada herhangi bir olumsuzluk görülürse gerekli yaptırımlar uygulanmış; mütevellî görevden alınarak yeni

³⁷ Ahmet Akgündüz, “İcâre-i Vâhide”, *TDV İslam Ans.*, C.21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ank., 2000, s.389.; Kazıcı, s. 131-132; Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486.

³⁸ Kazıcı, s. 132; Yediyıldız, “Vakıf”, s.479-486; Yaşar, s.11.

³⁹ Ahmet Akgündüz, “İcâreteyn”, *TDV İslam Ans.*, C. 21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2000, s.389; Kazıcı, s.133; Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486.

⁴⁰ Yaşar, s. 12; Kazıcı, s.132-133; Yediyıldız, “Vakıf”, s. 479-486.

bir tayin işlemi için merkeze kadı tarafından başvuru yapılmıştır. Osmanlı arşivlerinde sicillerde ayrıntılı bilgiler mevcuttur.⁴¹ Kısacası Osmanlı'da vakıflar, kamu malları olarak kabul görmüş; kadı da bu malların adeta koruyucusu olarak devlet gibi hareket etmiştir. Bu durum vakıf müesseselerine duyulan güveni ve rağbeti arttırmıştır.⁴²

Kadının vakıflardaki temsilcisi nazırlardır. Nazır, herhangi bir usulsüzlük karşısında durumu kadıya bildirir; sonrasında da gerekli tedbir ve işlemler alınır. Ortaya çıkan şikâyetler, Osmanlı belgelerine de yansımıştır. Şikâyet defterlerinde; yolsuzluklar, muhasebe ile ilgili durumlar, vakıf nazırlarının ve kadınların teftişleri, vakıf müfettişlerinin denetimleri, yapılan yolsuzluk nedeniyle ücret ödemeleri yapılmayanlar için diğer personelin şikâyetleri gibi durumlar belirtilmiştir.

İdareyle ilgili olarak ise vakıfların tevliyetini⁴³ ele geçirme, bu zamandaki insanların en önemli hedefi olmuştur. Bu amaçla mücadeleler yaşanmış ve bu tür sorunlar merkeze kadar ulaşmıştır. Divandan da konuyla ilgili çıkan kararlar, fermanlar vasıtasıyla bölgeye ulaştırılmıştır.⁴⁴

⁴¹ Örneğin; 1180 yılından Osmanlı arşivine yansıyan belgede Ilgın kasabasından Arnavut Mehmed Ağa'nın bina eylediği Kiremitli han ve dükkânlar mütevellisi Osman vakfiye şartlarına riayet etmediği gibi mülklerin imarına da ehemmiyet vermediğinden ve hesabını görmeye de yanaşmadığından tevliyetin üzerinden kaldırılarak Seyyid Salih'e tevcihini Ilgın Kadısı divana arz etmişti. (B. O. A., C. BLD., 110, 5456, 29 Cemâziye'l-ahir 1180.)

⁴² Örneğin; Trabzon Kadı'sı yaptığı bir denetimde "Vakfa ait olan imaret ve tımarların tasarrufları arasındaki ihtilaftan dolayı vakfa külli gadr isabet ettiğini" tesbit etmiş ve gerekli tedbirleri almıştı. (T. Ş. S., 1846, 32, 2, 3.)

⁴³ Tevliyet, vakfın işlerinin idare edilmesidir. Bk. Yediyıldız, "Vakıf", s. 479-486.

⁴⁴ Örneğin; Karaman vilayeti Ilgın kazasında Feddani Zaviyesi evkafından Göstere karyesi hasilatını fuzuli yere Davud Ağa isimli bir kişinin zapt ettiği ve bu yüzden vakfın çeşme ve ılıcasının harap olduğundan bahisle adı geçeninin istirdadı ile vakfın harap olan hayratının tamiri için Ilgın kadısına ferman gönderilmiştir. (B. O. A., C. BLD., 110, 5468, 29 Zilkade 1179.) XVII. yüzyılda Trabzon Şer'îye Sicillerine yansıyan davalardan şehirdeki vakıflardan kredi alışverişinde olan kişilerle yaşanan sıkıntılar izlenebilmektedir. Buradan anlaşıldığı kadarı ile vakıflarla şehrin önde

Vakıflarla ilgili oluşan şikâyetler daha çok maddi çıkarlarla doğru orantılıdır. Vakıflar, hayrî faaliyetler için gelir elde etmek zorundaydı. Dolayısıyla zırai faaliyetler, bina gelirleri ve nakit parayla kazanç sağlanıyordu. Bu gelirleri toplama görevi de zabıtlere ait olup; tımar usulünde olduğu gibi uygulanmıştır. Yapılan tahsil işlemi kanunlara tabi ve defterlere kaydedilerek yapılmıştır. Vakıf topraklarına bağlı olan ve yaptıkları faaliyetlerle gelir kazandıran köylüler, bazen buldukları topraklardan başka yerlere göç etmiştir. Bu durum maddi zarara yol açtığından dolayı zabıtlerin görevlerinden biri de bu reayayı eski yerlerine geri getirmek olmuştur. Merkezi devletin sıcak para ihtiyacını karşılamaya yönelik uyguladığı iltizam usulü vakfin idarecileri tarafından da kullanılmıştır. Bazen bu durumlarla ilgili de olumsuzluklar yaşanmıştır.⁴⁵

Devlet merkezine kadar ulaşan sorunlar bazen de vakıf mütevellisi ile vakıf hademeleri arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanmıştır. Vakıf yöneticisinin kararlarından hoşnut olmayan şahıslar, şikâyetlerini en üste iletmiş; İstanbul da yapılan bu şikâyetleri karşılıksız bırakmamıştır.⁴⁶

Merkeze kadar giden bu şikâyetlerin nedeni, tarafları tatmin etmeyen kadı kararları olmadığı bilinmelidir. Çünkü kadıların geniş bir görev alanı olmasına rağmen vakıf konusunda bir kısıtlama söz konusu olmuştur. Şöyle ki; vakıf toprağında kazanç sağlamaya yönelik bir tesis kurulacağı zaman

gelen tüccarlarının bu alışverişlerinden kaynaklanan ihtilafların mahalli kadılar vasıtasıyla çözülmeye çalışıldığı gibi İstanbul'a kadar da götürüldüğü tespit edilmiştir. (T. Ş. S. 1831, 92, 1, 3.)

⁴⁵ Murat Tuğluca, *Osmanlı'da Devlet - Toplum İlişkilerinin Açık Alanı: Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683-1699)*, H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2001, s. 197-198.

⁴⁶ Örneğin; Taytekin karyesindeki, Şeyh Habip zaviyesi mütevellisinin vakıf hasılatını vakıf hademelerine taksiminden razı olunmamış ve bu konudaki şikâyet İstanbul'a iletilmiştir. (B. O. A., C. EV., 162, 8057, 29 Zilhicce 1170.)

bunun iznini direkt başkent vermektedir.⁴⁷ Bunun dışında dikkat çeken bir durum da bir İslam büyüğüne atfedilerek kurulan din temelli bir vakfın arazisi üzerinde bir gayrimüslimin yapı inşasına izin verilmesi olmuştur.⁴⁸

Bu yöntemle vakıf topraklarından vakfın yararı için kazanç sağlanmıştır. Ancak yapılan çalışmaların vakfın menfaatine uygun olup olmadığına başkent karar ve izin vermiştir. Osmanlı'da vakıflarla ilgili yerleşen bu hukuki kuralları günümüz koşullarıyla karşılaştırdığımızda benzerlik görülmektedir. Günümüzde vakıfların, devlet tarafından kamu yararına uygun kurulması ve vergiden muaf tutulması bakanlar kurulu kararına bağlı olarak gerçekleşmektedir. İzin alınmadan vakıf topraklarında yapılan çalışmalar ise gayri resmi olarak kabul edilmiştir.

Tanzimat sonrası taşradaki bazı kimseler kendi evladını veya akrabasının çocuklarını askere gitmekten alıkoymak amacıyla cami, mescid, zaviye gibi hayrat eserler yaptırmışlardır. Devlet bu kötüye kullanımların önüne geçmek için vakfın kuruluşuna birtakım sınırlamalar getirir. Buna göre vakıf yaptıracak kimseler yaptıracığı binaları sağlam inşa ettirecek, vakfi işletmeye ve tamirine yetecek miktarda mal varlığına sahip olacak, yeniden inşa edilen cami ve mescide imam ve hatip, zaviyeye şeyh tayin etmede “esnân-ı askeriye” konusuna dikkat edilecek, askerlik zamanı gelenler atanmayacaktır. Gerek devletin bu müdahalesi gerekse halkın XIX. yüzyıldaki yoksullaşması dolayısıyla bu yüzyıllarda hayırseverler sıfırdan bir

⁴⁷ Bir kayıta İzmit'in Kullar köyündeki Aziz Mahmud Hüdai vakfına ait arazide değirmen inşa etmek isteyen Ohannes İstanbul'dan izin almıştı. (*B. O. A., A. MKT., NZD.*, 173, 46, 28 Rebi'ül-ahir 1272.)

⁴⁸ Konu incelendiğinde Ohannes'in daha değirmeni inşa etmeden evvel divana başvurarak bu arazinin vakıf arazisi olduğunun tesbit ve tescili ile kendisine tahsisini istediğini görürüz. (*B. O. A., A. MKT., NZD.*, 173, 46, 15 Rebi'ül-evvel 1271.)

vakıf inşa ettirmek yerine mevcut bir vakıf eserin bakım onarımını yapmayı ya da farklı şekilde aktif olan vakıflara katkıda bulunmayı tercih etmiştir.⁴⁹

5. Osmanlı'da Vakıf Eserler

Osmanlı tebaasının Türk-İslam kültürü ile özdeşleşmesi ve hatta gayrimüslimleri derinden etkilemesi vakıf müesseseleri sayesinde gerçekleşmiştir. Vakıf binalarının kiralanması usulü en çok kullanılan yöntemlerden biri olmuştur. Kiralama yöntemindeki hükümlerin geneli içerisinde “icare”⁵⁰ kelimesi çokça kullanılmıştır. İslam hukukunda vakıfların tek kiralama yöntemi olan “icare-i sahîha” ilerleyen süreçlerde yaşanan gelişmelerin de etkisiyle yeni kiralama biçimlerine dönüşmüştür. İcare-i sahîhaya göre topraklar; en fazla üç, diğer gayrimenkullerde ise bir senelik kiralanmıştır. Ancak, mukataa ve icareteyn şeklindeki kiralama yöntemlerinde daha uzun süre kiralama fırsatı vermiştir. Kullanılmayacak durumda olan bir gayrimenkulün çift kira manasında kullanılan bu yöntemle, tekrar kiralanarak bundan kazanç sağlanması mümkün kılınmıştır. Bu kiralama sistemi sayesinde, vakıf eliyle ve imkânlar dâhilinde tekrar aktif hale getirilemeyen yapıların kullanılabilir hale getirilmesi sağlanmıştır. Kiracı, peşin para manasına gelen icare-i muaccele adındaki kirayı bir kereliğine mütevelliyeye verir. Bu kira, bahsedilen mülkün asıl değerinin yarısına tekabül eder ve mülkün tekrar ihyası için harcanmıştır.⁵¹ Onarım durumu sona erdikten sonra mülkün kullanım aşamasına geldiğinde

⁴⁹ Yaşar, s. 20-21.

⁵⁰ Kiracının durumu, borçları, kira akdi ve bu akdin sona ermesi gibi bilgileri ihtiva etmektedir. Bk. Ali Bardakoğlu, “İcare”, TDV İslam Ans., C. 21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2000, s.379-388.

⁵¹ Mülkün gerçek ederinin yarısı üzerinden hesap edilmektedir. Ancak; yetim ve hazine mallarının bu durumdan farklı tutulduğu bilinmektedir. Bu mallar üzerinde malın ederinin yarısı uygulanmışsa dahi mahkeme tarafından feshedilmesi ve oluşan zararın tazmin edilmesi icap etmektedir. İslam hukukçularının vakıf ve yetim mallarına karşı gösterdiği bu tutum, kişisel menfaatlere, suistimal ve yağmalara önlem amaçlı olmuştur. (Bardakoğlu, s.379-388.)

ertelenmiş kira manasına gelen ve asıl kiradan bayağı düşük olan icare-i müeccele ödenmiştir. İcare-i müeccele, senelik olarak ve değiştirilemeyen bir ücrettir.⁵²

Bu kiralama yöntemi en çok vakıf binalarının savaştan kaynaklanan yıkımından dolayı yeniden yapımı, vakıf imkânları çerçevesinde mümkün gözükmeyen zamanlarda vazgeçilmez oluyordu. Bu durumdaki gayrimenkulü icareteyn usulü ile kiraya vererek, vakıf gelirini canlandırma yolu tutuluyordu. Bunun için önce keşfinin yapılması, masrafın ne kadar tutacağını hüccet ile belirlenmesi gerekiyordu. Tamir masrafı, kiralamada alınan icare-i muaccele ile gerçekleştiriliyordu. Böylelikle hem vakıftan hem de vakfi tamir ettirenden faydalanarak vakıf geliri kurtarılmış oluyordu. Ancak icareteyn yönteminin vakıf defterlerinden her birinin gerekçelerini tam olarak tespit etmek mümkün olmasa da vakıf gelirlerine fazladan bir katkı sağlamak amacıyla sağlam durumdaki binaların da kiralınmasında kullanıldığı bilinmektedir.⁵³

Vakıf mallarının korunmasında ve ıslahında tek çalışma icare yöntemi değildir. Vakıf hayırlarının devamı için kadının da etkisiyle bazı uygulamalar yapılmıştır. Vakıf mallarının komşuların menfaatine sunulması bu yöntemlerden biri olmuştur.⁵⁴

⁵² Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 134-140.

⁵³ Ahmet Akgündüz, “İcareteyn”, s.389-391; Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, s. 137;

⁵⁴ 1843 numaralı sicilde Hatuniye vakfı ile ilgili olarak “Vakıf imaretde tabh olunan (?) dan imareti mezbûre kurbündeki mütemekkinlerine verilmesine müsaadesine dâir” suale “vakfın ma’ûl bahasından binâ kerde imaretin tabh olunan (?) dan imaret-i mezbûre kurbündeki mütemekkinlere verilmesine dâir” cevap verilmiş olduğu kayıtlıdır. (*T. Ş. S.*, 1843, 45, 2, 1; *T. Ş. S.*, 1843, 45, 2, 2.)

5.1. Câmi

Arapça kökenli bir kelime olup toplanmak, anlamında kullanılmış; secde edilen yer olarak da bilindiğinden dolayı “Mescid” diye de kullanılmıştır. Şehrin temel taşı mahallelerdir, mahallelerin de temel taşları kurucu mescitlerdir. İslam şehirlerinde önce mescit, ardından etrafındaki yapılar inşa edilir. Dükkânlar ve çarşısı, mektebi, çeşmesi ile küçük bir yapılar topluluğu meydana getirilirdi. Bu topluluğun etrafında da mahallenin iskân yerleri oluşmaya başladılar.⁵⁵ İslam toplumunun gelişmesinde önemli olan ve vakıflara bağlı olan bu yapılar; ibadet, eğitim-öğretim, yargı, meclis toplantıları gibi görevleri üstlenen ve günümüzde de aktif olarak kullanılan mekânlardır. Caminin etrafında medreseler, kütüphaneler, sivil ve sosyal amaçlı yapılar (külliye) mevcuttur. Özellikle eğitim faaliyetlerinin kısmen de olsa burada ifa edilmesi önem arz etmektedir. Giderler ise tamamen bu yapıya bağlı vakıflar tarafından karşılanmıştır. En büyük sorumluluğu ise “İmamlar” üstlenmiştir.⁵⁶

Bu sisteme vakıf müessesesi üzerinden baktığımızda; mahallenin kurucu mescidinin inşası öncesinde vakfi kurulur. İnşaatın bitiminden sonra gerekli ihtiyaçlarının karşılanması ve sürdürülebilir olması için vakfiyesinde yazan şartlara göre gelirleri gerekli yerlere harcanırdı. Yıllar içerisinde başka vakıflar tarafından da mescidin ihtiyaçlarına katkı sağlanırken mahallenin gereken ihtiyaçlarını da giderebilmek için diğer hayır müesseselerinin yapımına başlanırdı. Bu oluşuma sadece mahalle ahalisi tarafından değil civar mahallelerin ahalileri tarafından da destekler gelir, böylece her

⁵⁵ Gürsoy, s.1.

⁵⁶ Kazıcı,142-150; Ahmet Önkâl ve Nebi Bozkurt, “Cami”, *TDV İslam Ans.*, C. 7, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1993, s.46-56; Semavi Eyice, “Cami”, *TDV İslam Ans.*, C. 7, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1993, s.56-90; Hişam Naşabi, “Eğitim Kurumları” *İslam Şehri*, ed. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 95.

kesimden insanın müesseseye katkısı sağlanırdı. Fazla sermaye gerektirecek yapılar ise devlet yöneticileri tarafından vakfedilirdi. Suyolları, hastaneler, selâtin camileri gibi daha kapsamlı hayratları da padişah ve ailelerinin vakfettiği bilinmektedir. Böylece Osmanlı'da mahallelerin oluşumunda halk, nahiyelerin oluşumunda askeri sınıftan kişiler, şehrin tamamının oluşumunda ise padişahlar ve aileleri kurdukları vakıflar ile bir bütünün parçası olarak sistem içinde yerlerini almaktaydı.^{57 58}

Mimari açıdan bakıldığında bu yapılarda Bizans gibi toplumların etkisinin görüldüğü görüşü kaynaklara göre yanlış bir tutumdur. Fetih alameti olarak alınan yerdeki en büyük ibadethane camiye çevrilmiştir. Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi ilerleyen süreçlerde cami mimarisi Osmanlı'da da değişiklik arz etmiştir. Osmanlılar döneminde de başta Bursa, Edirne ve İstanbul olmak üzere gelişen mimari üslûplarıyla birçok cami yapılmıştır.⁵⁹

5.2. Tekke

Tasavvuf düşüncesinin geliştiği ve halka sunulduğu yere; tekke, zaviye veya dergah isimleri verilmiştir. Dervişler, İslamlaştırma hareketlerinin yanında devletin fetih ve güvenlik çalışmalarında önemli görevler üstlenmiştir. Ayrıca burada yetişen dervişler ticaret, tarım ve hayvancılık gibi ekonomik

⁵⁷ Gürsoy, s.2.

⁵⁸ Yazarlar tahrirleri transkript ederek 1521-1546 yılları arasında İstanbul'u oluşturan 13 nahiyeye ve her bir nahiyenin altındaki mahallelerde kurulmuş olan toplam 2431 vakfın detaylarını kendi notlarıyla birlikte ortaya koymuşlardır. Vakıf kayıtlarının 1292'si gayrimenkul, 294'ü gayrimenkul ve menkul, 845'i ise menkul vakıflar/para vakıflarından oluşmaktadır. Kurulan vakıflar içinde 845 para vakfının %34,76 oranına karşılık gelmesi para vakıflarının 16.yy'ın ilk yarısındaki yaygınlığını göstermektedir. (Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1970, s. 8.)

⁵⁹ Önkal vd., s. 46-56; Eyice, "Cami", s. 56-90; Kazıcı, s. 151-156.

faaliyetlerin yanında kültürel çalışmalarda bulunulmuş; boş arazilerin canlandırılmasında etkili olmuştur.⁶⁰

Padişahları huzura kabul edip onlara öğüt veren şeyhlerin varlığı; devletin bu kurumlara verdiği önemi göstermektedir. Zaten tekkenin kurulacağı yeri genelde devlet göstermiş; özellikle tehlikeli bölgelerde ikamet edip jandarma karakolu vaziyeti görerek güvenliğin sağlanmasında etkili olmuşlardır. Bu yapılar ayrıca; spor alanı, moral evi, hastane, dinlenme yeri, fikir kapısı olma özelliği taşırlar. Zaman zaman da isyan çıkma olasılığı olan bölgelerde kurulmuştur. Bütün bu olumlu faaliyetler karşısında devlet bunlardan vergi almaz; aksine gerektiğinde maddi yardımda bulunmuştur.⁶¹

Pek çok sūfî, âlim ve sanatkârın yetiştiği tekkelerin mimari bölümlerinden bazıları: semahane, türbe, çilehane, derviş odaları, selamlık, harem, mutfak ve kiler, kahve odaları şeklindedir. Tekkeler, 30 Kasım 1925'te kaldırılmıştır.⁶²

5.3. İmâret

Medrese öğrencilerinin, yoksulların, yolcuların ve hatta hayvanların iâşe ihtiyacını karşılayan sosyal bir hayır kurumudur. Burada dikkat çeken başka bir durum da hayvanlar için ayrıca kurulmuş olan yapıların mevcudiyetidir. Böylece İslam toplumlarındaki salih niyetlerin, diğer toplumları da etkilediği aşikârdır. Bu amaçla yapılan faaliyetlerde; yemeklerin kalitesine ve hijyen şartlarına dikkat edilerek sevap kazanma ve toplumda yardımlaşmayı

⁶⁰ Mustafa Kara, "Tekke", *TDV İslam Ans.*, C. 40, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2011, s.368-370; M. Baha Tanman ve Sevgi Parlak, "Tekke", *TDV İslam Ans.*, C. 40, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2011, s.370-379; Kazıcı, s.159-160.

⁶¹ Kara, "Tekke", s.368-370; Tanman vd., "Tekke", s.370-379; Kazıcı, s.161-164.

⁶² Kara, "Tekke", s.368-370; Tanman vd., "Tekke", s.370-379; Kazıcı, s.165-167.

sağlama anlayışı hakimdir. Osmanlı'nın son zamanlarında oluşan maddi olumsuzluklar neticesinde bu kurumların da tesiri giderek azalmıştır.⁶³

5.4. Medrese

Osmanlı öncesi Türk devletlerinde de var olan medreseler, Osmanlı ile (Özellikle Fatih ve Kanuni zamanlarında) en üst seviyeye ulaşmıştır.⁶⁴ Sadece Osmanlı'nın değil İslam âleminin sosyal-kültürel alanında önemli bir yer kaplayan bu eğitim kurumları da vakıflara bağlı olarak görev yapmış; maddi imkânlarla göre yanlarına kütüphane, hamam, imarethane vs. gibi yapılar eklenmiştir. Bu kurumların maddi ihtiyacının karşılandığı yapılar, devlet tarafından vergiden muaf tutulmuştur. Ancak bozulan düzen sonrasında tüm kurumlarda olduğu gibi medreselerde de gerileme başlamış; 1924'te eğitimde birliği sağlamak adına bu kurumlar kaldırılmıştır.⁶⁵

Osmanlılarda yeni fethedilen bölgelerde medrese inşa edilmesiyle sadece eğitim hedeflenmemiştir. Din ve kültürün yayılması, devlet ile halk ve aydın kesimin kaynaşması, yönetimin diğer toplumlara benimsetilmesi gibi birçok getirisi olmuştur. Zaten bu kurumlardan yetişenler, devletin önemli kademelerine getirilmiştir.⁶⁶ Türk-İslam dünyasına damgasını vuran bu yapılar, araştırmacılar tarafından birçok defa ele alınmış; önemli bir konudur. Bu bölümde ise daha çok, medrese ile ilgili genel bilgiler verilmiştir.

⁶³ Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *TDV İslam Ans.*, C. 22, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2000, s.219-220; Kazıcı, s.167-180.

⁶⁴ Mefail Hızlı, "Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal" *TALİD*, C. 2, S. 4, 2004, s. 372-375.

⁶⁵ Mehmet İpşirli, "Medrese", *TDV İslam Ans.*, C. 28, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ank., 2003, s.327-333; Kazıcı, s. 180-184.

⁶⁶ İpşirli, "Medrese", s.327-333.

5.5. Kervansaray

Şehirlerarası yollara kurulmuş hayır kurumlarıdır. Ribatların devamı niteliğinde olan bu vakıflardan din, dil, mezhep, ırk farkı gözetilmeksizin herkes yararlanabilmiştir. Kervansaraylar; ticaret kabilelerinin, sayyah ve yolcuların, hayvanlarını dinlendirip konaklama ihtiyacı duyan kişilerin uğrak noktası olmuştur. Vakıflara bağlı olan bu yapıların kale ve surlarında tehlikelere karşı önlemler alınmış; gelenlere verilen güvencelerle bu yapılara rağbet artmıştır. Osmanlı'nın menzil ve ıssız bölgelerin gelişimini hedeflediği bu faaliyetler sayesinde ticaretle de ekonomik kazanç sağlamıştır. Kervansarayların küçüklerine “Han” denmiştir. Hanlar da otel vazifesi görmüştür. Her kervansarayın vakıfları olmadığından gelenlerden cüz’i bir ücret alınmıştır.⁶⁷

5.6. Hastahane

İslam dünyasının temeli vakıflara dayanan önemli bir kurumu da darü’ş-şifa, darü’s-sihha, darü’l âfiye, bimaristan, maristan, bimarhane, darü’t-tıp, şifaiye gibi adlarla anılan hastanelerdir. Hastaneler, sadece hasta bakılan yer olmaktan ziyade tıp öğrencileri için önemli bir uygulama alanı olmuştur. Günümüzde İslam âlemine ait hastanelerin çoğu Osmanlı’ya aittir. Diğer birçok vakıfta olduğu gibi insan ayırt etmeksizin faaliyet göstermiştir. Külliyelerin bir parçası ve günümüz modern hastanelerin kadrolarına sahip olan bu yapılarda; hizmetçi, aşçı, kâtip, müderris, talebe, hastabakıcı vs. görevliler de mevcuttur. Hastanelerin, Haçlı Seferleri sırasında Avrupa’ya örnek teşkil etmesi ayrıca mühim bir olaydır.⁶⁸

⁶⁷ Şebnem Eryavuz, “Kervansaray”, *TDV İslam Ans.*, C. 25, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ank., 2002, s.299-302; Tanman vd., “Tekke”, s.370-379; Kazıcı, s. 185-194.

⁶⁸ Arslan Terzioğlu, “Bîmâristan”, *TDV İslam Ans.*, C. 6, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1992, s.163-178; Kazıcı, s. 194-203.

5.7. Hamam

İslam toplumu dinin de etkisiyle maddi ve manevi temizliğe her daim önem vermiştir. Bunun için hamamlar inşa etmiş; hamamların ihtiyaçları ve devamını sağlamak için de vakıflar kurmuştur. Tüm vakıf kurumlarında olduğu gibi hamamlar da seyahatname yazarlarının dikkatini celp etmiş ve bu kurumları eserlerine taşımışlardır.⁶⁹

5.8. Çarşı, Arasta ve Bedesten

Vakıf çarşılar, üstü kapalı ticaret merkezleridir. Dört tarafında ayrıca kapılar mevcuttur. Dükkânların olduğu birkaç sokaktan meydana gelen mahallelerdir. Çarşmayı yapanlar, genellikle bu dükkânları vakfederek medrese, imarethane gibi hayır kurumlarına gelir sağlar. **Arasta:** Ordugâhta kurulmuş pazarlardır. Cami, imaret ve hastane gibi yapıların yanında kurularak tek tip ürün satmış ve bu hayır kurumlarına destek olmuştur.⁷⁰

Bedesten: kıymetli malların satıldığı üstü kapalı çarşılardır. Sağlam yapısından dolayı tüccarların mallarını koruyan bir iç kale vazifesi görmüştür.⁷¹ Ekonomik hayatı canlandırırken toplumsal dayanışmayı sağlayan bir yapı özelliği taşımıştır.

5.9. Çeşme

Vakıflara bağlı su tesislerinin önemli bir kısmını oluşturan çeşmeler, canlılar için önemli bir yapıdır. İslam devletleri, vakıf olan her yere mümkün

⁶⁹ Haşim Karpuz, *Trabzon'daki Türk Devri Hamamları*, Trabzon ili 88-89 Kültür-Sanat Yılığ, İstanbul, 1989, s. 109; Semavi Eyice, "Hamam", *TDV İslam Ans.*, C. 15, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1997, s.402-430; Mustafa İsmet Uzun ve Nurettin Albayrak, "Hamam", *TDV İslam Ans.*, C. 15, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1997, s.430-433; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Hamam", *TDV İslam Ans.*, C. 15, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1997, s.433-434; Kazıcı, s. 203-212.

⁷⁰ Nusret Çam, "Arasta", *TDV İslam Ans.*, C. 3, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1991, s.335-336; Kazıcı, s. 212-217.

⁷¹ Semavi Eyice, "Bedesten", *TDV İslam Ans.*, C. 5, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1992, s.302-311; Kazıcı, s. 212-217.

olduğunca çeşme de yapmışlardır. Osmanlı'da basit yapılı çeşmelerin yanı sıra abidevi nitelikte çeşmeler yapılmıştır. III. Ahmet Çeşme'si bu yapıların en güzellerinden biridir.⁷²

6. Sonuç

Osmanlı'nın hukukî ve şer'î yapısını zaman içerisinde örfelere ve genel eğilimlere dayandırarak oluşturduğu bilinmektedir. Hayatın her alanında varlığını hissettiren ve dolayısıyla her kesimden insanın katkı sağladığı vakıf müessesesi de bu yapıya dayanarak uzun yıllar boyunca şekillenmiştir.

Vakıfların çoğunlukla kendi kendine yettiğini gösteren en önemli kanıtlardan biri "İcare" yöntemi olmuştur. Kamu kurumu niteliğinde olan bu yapıların bakım ve onarımı bu yöntemlerle gerçekleştirilmiş; halkın ihtiyaçları için gereken faaliyetler mümkün olduğunca aksatılmamıştır. Bir yandan devletin desteği ve denetimi, bir yandan maddi açıdan kendine yeten bir toplumun oluşması ve ekonominin canlandırılması, bir yandan da din temelli yapılan hayır ve hasenatlar sayesinde toplumsal birlik ve beraberlik duygusunun güçlenmesi vakıfların sağladığı faydalardan sadece bazılarıdır. Vakıflardan yararlanabileceklerin arasında gayrimüslimlerin olması da Osmanlı'nın ve Türk toplumunun hoşgörüsünü gösterir. Bu çalışmalarda kadınların da etkin rol oynaması ayrıca dikkat çekmektedir.

Vakıflar, sömürge haline gelen bazı devletlerde de görülmüştür. Emperyalist devletler, bu müesseselerin getirilerini bildikleri için tedirgin olmuş ve vakıflarla ilgili olumsuz düşünceler yaymaya çalışmıştır. Buradan da vakıf müessesesinin olumlu etkisi bir kez daha anlaşılmış; konuyla ilgili arşiv belgelerini de kullanarak yapılacak olan çalışmaların arttırılması elzem görülmüştür.

⁷² Eyice, Semavi; "Çeşme", *TDV İslam Ans.*, C. 8, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1993, s. 277-287; Kazıcı, s. 217-227.

Kaynakça

a) Arşiv Belgeleri

B. O. A., A. MKT., NZD., 173, 46, 15 Rebi'ül-evvel 1271.

B. O. A., A. MKT., NZD., 173, 46, 28 Rebi'ül-ahir 1272.

B. O. A., C. BLD., 110, 5456, 29 Cemâziye'l-ahir 1180.

B. O. A., C. BLD., 110, 5468, 29 Zilkade 1179.

B. O. A., C. EV., 162, 8057, 29 Zilhicce 1170.

T. Ş. S. 1831, 92, 1, 3.

T. Ş. S., 1833, 79, 1, 2.

T. Ş. S., 1843, 45, 2, 1.

T. Ş. S., 1843, 45, 2, 2.

T. Ş. S., 1845, 5, 1, 3.

T. Ş. S., 1846, 32, 2, 3.

b) Telif Eserler

Akgündüz, Ahmet; “İcâre-i Vâhîde”, *TDV İslam Ans.*, C.21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ank., 2000, s.389.

Akgündüz, Ahmet; “İcareteyn”, *TDV İslam Ans.*, C. 21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2000, s.389-391.

Akgündüz, Ahmet; *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*; Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Bardakoğlu, Ali; “İcare”, *TDV İslam Ans.*, C. 21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2000, s.379-388.

Barkan, Ömer Lütfi ve Ayverdi, Ekrem Hakkı; *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1970.

Bilmen, Ömer Nasuhi; *Hukuku İslamiye ve Istılahtı Fıkhîyye Kamusu*, C. IV, İstanbul, 1971.

Çam, Nusret; “Arasta”, *TDV İslam Ans.*, C. 3, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1991, s.335-336.

- Çiftçi, Cafer; *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitapevi, Bursa, 2004.
- Eryavuz, Şebnem; "Kervansaray", *TDV İslam Ans. C. 25*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ank., 2002, s.299-302.
- Eyice, Semavi; "Bedesten", *TDV İslam Ans., C. 5*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1992, s.302-311.
- Eyice, Semavi; "Cami", *TDV İslam Ans., C. 7*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1993, s.56-90.
- Eyice, Semavi; "Çeşme", *TDV İslam Ans., C. 8*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1993, s. 277-287.
- Eyice, Semavi; "Hamam", *TDV İslam Ans., C. 15*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1997, s.402-430.
- Gedikli, Fethi; "İstanbul'da Para Vakıfları ve Mudarebe" *Osmanlı Hukuku: Makaleler*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2012.
- Günay, Hacı Mehmet; "Vakıf", *TDV İslam Ans., C.42*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2012, s.475-479.
- Gürsoy, Çiğdem; "Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davud Pasa Mahkemesi Para Vakıfları", *İ.Ü. Sosyal Bil. Enst. İktisat ABD Doktora Tezi*, İst., 2015.
- Hızlı, Mefail; "Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal" *TALİD, C. 2, S. 4*, 2004.
- İpşirli, Mehmet; "Medrese", *TDV İslam Ans., C. 28*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ank., 2003, s.327-333.
- Kara, Mustafa; "Tekke", *TDV İslam Ans., C. 40*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2011, s.368-370.
- Karpuz, Haşim; *Trabzon'daki Türk Devri Hamamları*, Trabzon ili 88-89 Kültür-Sanat Yıllığı, İstanbul, 1989.
- Kazıcı, Ziya; *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014.
- Naşabi, Hişam; "Eğitim Kurumları" *İslam Şehri*, ed. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.

- Oğuz, Mustafa ve Akgündüz, Ahmet; “Hüccet”, *TDV İslam Ans.*, C. 18, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1998, s.446-450.
- Önkal, Ahmet ve Bozkurt, Nebi; “Cami”, *TDV İslam Ans.*, C. 7, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1993, s.46-56.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “Vakfiye”, *TDV İslam Ans.*, C.42, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2012, s.465-467.
- Pakalın, Mehmet Zeki; *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, MEB. Yayınları, İst., 1983.
- Sahih-i Buhârî, *Muhtasar-ı Tecrîd-i Sarîh*, Çev. Abdullah Durmuş, vd., Polen Yayınları, C. I, İstanbul, 2008.
- Tanman, M. Baha ve Parlak, Sevgi; “Tekke”, *TDV İslam Ans.*, C. 40, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2011, s.370-379.
- Tarım Ertuğ, Zeynep ; “İmaret”, *TDV İslam Ans.*, C. 22, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2000, s.219-220.
- Terzioğlu, Arslan; “Bîmâristan”, *TDV İslam Ans.*, C. 6, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1992, s.163-178.
- Tuğluca Murat; *Osmanlı'da Devlet- Toplum İlişkilerinin Açık Alanı: Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683-1699)*, H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2001.
- Uzun, Mustafa İsmet ve Albayrak, Nurettin; “Hamam”, *TDV İslam Ans.*, C. 15, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1997, s.430-433.
- Yaşar, Havva Selcen; “XIX. Yüzyıl Uşak Para Vakıfları”, *Dokuz Eylül Ü. İslam Tarihi ve Sanatları ABD Yüksek Lisans Tezi*, İzmir, 2017.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil; “Hamam”, *TDV İslam Ans.*, C. 15, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 1997, s.433-434.
- Yediyıldız, Bahaeddin; “Vakıf”, *TDV İslam Ans.*, C.42, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İst., 2012, s.479-486.
- Yediyıldız, Bahaeddin; *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Yüksel, Hasan; “Vakfiye”, *TDV İslam Ans.*, C. 42, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ank., 2012, s.467-469.

BÖLÜM 5

1. TÜRK MEDENİ KANUNU'NUN KABUL EDİLMESİ (1926)*

Dr. Erhan TAŞ¹

*Bu çalışma Medeni Hukuk ve Türkiye'de Medeni Hukukun Tarihi Üzerine Bir İnceleme (1923-1927) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Öğr. Gör., Bingöl Üniversitesi, etas@bingol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2962-7689>.

Giriş

Toplumlar sürekli hukuk kaidelerini günün ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yenileme ihtiyacı hissetmiştir. Bu çerçevede 19. yy'ın ikinci yarısında Mecelle'yi uygulamaya başlayan Osmanlı Devleti'nde özel hukuk sahasında yaşanan sorunlardan dolayı zaman zaman Mecelle'nin tadiline ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla bazı komisyonlar kurulmuş ve düzensiz de olsa bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu süreçte kurulan komisyonlar; borçlar hukukunu düzenlemekle görevlendirilen vacibat, şahıs ve aile hukukunu düzenlemekle görevlendirilen “ahvali şahsiye” komisyonlarıdır. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra her sahada görülen inkılap hareketleri, hukuk alanında da gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla komisyonlar tekrar görevlendirilmiştir. Diğer taraftan yeni Türkiye, ilk zamanlar birçok konuda olduğu gibi hukuk alanında da Osmanlı sistematiğini uygulamıştır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni bir medeni kanuna ihtiyaç duyuldu. Çünkü toplumsal anlamda çok önemli bir eşiğe gelmişti. Devlet mekanizmasının buna bir an önce çözüm bulması gerekiyordu. Ya devlet çok sistematik bir tarzla ve uzun zaman zarfında toplumsal sorunlara çözüm bulacaktı ya da farklı bir yol izlenecekti.

1916 yılında Mecelle'yi günün şartlarına uyarlamak amacıyla, fıkıh esaslarını dayanak olarak alan Mecelle Komisyonu (Kanun-u Medeni Komisyonu) kurulmuştur (Akipek, 1973: 40). Komisyon çalışmaları, aksayarak 1922 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreçte Borçlar Kanunu'ndan 200 madde, Medeni Kanun'dan miras, vesayet, evlenme ve boşanma müesseselerine ait 126 madde kanunlaştırılmıştır (Saymen, 1960: 36; Akipek, 1973: 41).

1923 yılında Vacibat Komisyonu fıkıh kurallarına aykırı olmamak kaydıyla çalışmalarını yürütmüştür. Yaptığı 41 toplantı sonucunda ancak 21 madde

kaleme alabilmiştir (Velidedeoğlu, 1968: 72,74). 1923 yılında kurulan komisyonlar, dinî esaslara bağlı kaldığı gibi ağır bir tempo ile çalışmıştır. Bu özellikler, idarecilerin hedeflediği hukuk inkılabının gerçekleştirilmesini güçleştirmiştir. Kanunlaştırma çalışmalarının yavaş ilerlemesinde dönemin Adalet Bakanı Seyit Bey'in etkisi de büyüktür. Çünkü muhafazakâr bir yol izleyen Seyit Bey, bir ulusun yasalarının o ulusun örf ve adetlerine uygun olması gerektiğini düşünmüştür. Ayrıca Türkiye'nin bir yabancı ulusun medeni kanununu benimsemesinin söz konusu olmadığını, uzun zaman olsa da Avrupalılar gibi toplumun kendi örfüne dayalı kanunlar yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Baran, 1999: 44).

2 Mayıs 1923'te ilk toplantısını yapan Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu, işlev bakımından en uygun hükmün alınması, alınan hükümlerden dinî dayanağı olanların kaynağıyla birlikte belirtilmesi esasına göre çalışmıştır (Akipek, 1973: 42; Bozkurt, 2010: 185-186). Sonuçta 1917 Hukuk-u Aile Kararnamesi ile benzerlik gösteren bir tasarı hazırlanarak 1923 yılının sonlarında Adliye Encümeni'ne (Bozkurt, 2010: 186), daha sonra da Şer'iyeye Encümeni'ne havale edilmiştir (TBMM Z.C., D.II, C.4, s.221). Öncekilerle kıyaslandığında ileri bir hukuk ve kanunlaştırma anlayışına sahip olan 1923 komisyonları, fıkıh kurallarının etkisinde kaldığı için muhafazakâr bir hukuk tasarısı hazırlanmıştır. Bu durum, Cumhuriyet Dönemi yöneticilerinin dönemin siyasi ve sosyal şartlarından dolayı açıkça dile getiremedikleri radikal, Batı tarzı, laik hukuk reformlarının henüz yapılamayacağını göstermiştir.

1924'te tekrar kurulan Vacibat (Borçlar Hukuku) ve Ahkâm-ı Şahsiye (Şahıs ve Aile Hukuku) komisyonları 1924-1925 yıllarında bazı çalışmalar yapmıştır (Baran, 1999: 45). Pragmatist bir anlayışla, zaman kaybetmeden devletin hukuk ihtiyacını karşılayacak çağdaş kanunlar hazırlamakla görevlendirilen komisyonun fıkıh esaslarına uyma zorunluluğu olmamasına

rağmen, komisyon eski anlayışın etkisinde kalmıştır (Velidedeoğlu, 1968: 76; Bozkurt, 2010: 188). Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu, 1917 Hukuk-u Aile Kararnamesi'nden esinlenen ve meseleci bir yol izleyen 142 maddelik bir Aile Hukuku tasarısı hazırlayarak Adalet Bakanlığına sunmuştur (Velidedeoğlu, 1968: 77). Öte yandan Vacibat Komisyonu, 251 maddeden oluşan Mecelle ile İsviçre Borçlar Kanunu'nun birleşimi bir kanun tasarısı hazırlamış, bu tasarı 1926 da kabul edilen Borçlar Kanunu'nun alt yapısını oluşturmuştur (Velidedeoğlu, 1968: 78).

Temel amaç günün ihtiyaçlarına uygun devrimler yapmak ve Avrupa tarzı bir toplum oluşturmak olsa da, şartların uygun olmamasından dolayı, bu amaç öne çıkarılamamış, fakat çalışmalara devam edilmiştir. Girişimler sonuçsuz kalmasına rağmen hukuk alanında inkılap yapılmak istenmesinde, inkılapçılık anlayışının yanı sıra Lozan Anlaşması'nın da etkisi olmuştur. Çünkü Lozan Antlaşması'nda Türkiye'nin yeni kanunlara ve yeni adli teşkilata ihtiyacı olduğu kabul edilerek (Arık, 1963/a: 183) hukukun ve adli işleyişin ıslah edileceği taahhüt edilmiştir (Edis, 1979: 52). Zaten bahsedilen komisyonların bir kısmı bu amaç ve gereklilik çerçevesinde kurulmuştur.

Ahkâm-ı Şahsiye ve Vacibat Komisyonlarının çalışmaları çok yavaş ilerliyordu. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Osmanlı Devleti'nin fiilen tasfiye edilmesi ve Cumhuriyet'in ilan edilmiş olmasının hazırladığı zeminin etkisiyle yeni Türkiye'nin devrimci yöneticileri, inkılapları gerçekleştirmeye başladı. Bu amaçla Hilafet kaldırıldı, adli ıslahatlara başlandı ve 8 Nisan 1924'te Şer'iyeh Mahkemeleri lağvedildi (TBMM Z.C., D.II, C.8, s.431-443). Bütün bu değişiklikler, yürütme ve yargıda din esaslarının bir tarafa bırakılacağını gösteriyordu.

Yeni ve devrimci bir siyasi oluşumun varlığını devam ettirebilmesi, dayandığı temellerin sağlamlığı ve inkılaplarının uygulanabilirliği ile

mümkündür. Türkiye Cumhuriyeti de varlığını kabul ettirebilmek ve devam ettirebilmek istiyordu. Bunun için yönetim erki, Batılı ülkelerin insan aklının ürünü olan kanunlarını benimseyerek hâkimiyetini güçlendirmeye ve toplumun sorunlarını çözmeye çalıştı. Dolayısıyla kuruluştan itibaren yeni ve farklı ilkelere dayalı bir yönetim ve toplum anlayışı oluşturmak istendi.

Dönemin yöneticileri Batı tarzı; laik, kadını daha çok ön plana çıkararak, adalet kurallarını Batı yörüngesinde birleştiren, yeni ve modern bir kanunu zaman kaybetmeden kabul etmek istiyordu. Siyasi zemin de kısmen hazırlanmıştı. Avrupa'daki kanunlaştırma hareketleri hakkında yayınlanan yazılarla modern ve tamamen dünyevi bir görüşle hazırlanan kanunlara olan ihtiyaç ifade edilerek, toplum bu radikal ve laik değişikliklere alıştırmaya çalışıldı. Ayrıca hukuk devriminin ivedi olarak yapılması gerektiğini düşünen aydınlar arasında eski hukuk prensiplerine bağlı bir medeni kanun hazırlamak yerine Batı'da uygulanan bir medeni kanunun Türk Medeni Kanunu olarak iktibas edilme fikri 1924 yılının sonlarında ve 1925'te daha da yaygınlaşmıştı.

İfade edilen siyasi ortamda Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt), Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine (Baran, 1999: 46) Ahkâmı Şahsiye ve Vacibat Komisyonları önünde yaptığı sert tebliğle (Velidedeoğlu, 1968: 79) komisyon çalışmalarına son verdi. Bozkurt konuşmasında şöyle diyordu:

Sayın arkadaşlar! Türk ihtilalinin kararı, Batı medeniyetini kayıtsız, şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir. Bu karar o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar, demirle, ateşle yok edilmeğe mahkumdurlar. Bu prensip bakımından kanunlarımızı oldukları gibi Batıdan almak zorundayız. Böylelikle Türk ulusunun iradesine uygun harekette bulunmuş olacağız. Keyif ve isteklerimize göre değil, milletimizin dileklerine

göre iş başarmağa borçluyuz. Şimdiye kadar geçen hizmetlerinize teşekkür eder ve komisyonların vazifelerine son veririm (Bozkurt, 1944: 11).

Türk Medeni Kanunu'nun 1926 yılında kabul edilme sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi için, Cumhuriyet'in ilk yıllarında medeni hukuk alanındaki mevcut durumun incelenmesi, güncel bir medeni hukuka olan ihtiyacın ortaya konması ve yapılan faaliyetlerin bu çerçevede değerlendirilmesi uygun olacaktır. Ayrıca yeni yönetimin eskiyi reddeden devrimci anlayışının etkisiyle her şartta Batıcı bir yol takip ederek inkılapları gerçekleştireceği gerçeğinin, gelişmeler üzerindeki etkisinin kavranması önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, Adalet Bakanlığı tarafından 1923'lerin başında, eski kanunları gözden geçirmek ve değiştirmek amacıyla Medeni Kanun Komisyonu, Usul-i Muhakeme-i Hukukiye ve Şer'iyeye Komisyonu, Kanunu Ceza Komisyonu gibi komisyonlar kurulmuş ve bu komisyonlar çalışmalarına Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam etmiştir. Bu çalışmada diğer komisyonların çalışmalarına kısmen değinilmiş olmakla birlikte esas olarak Medeni Kanun Komisyonu'nun çalışmaları üzerinde durulmuş ve Türk Medeni Kanunu'nun 1926 yılında kabul edilme süreci gerekçeleri ile birlikte, ayrıntılı olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Kavramsal meselelere girilmeden ve olgular üzerinde kapsamlı değerlendirmeler yapılmadan hazırlanan çalışmada, milletvekillerinin mecliste yaptığı konuşmalardan istifade edilmiş ve bu konuşmalar ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıca kanunun hazırlanma sürecinde etkili olan bakan ve milletvekillerinin değerlendirme ve iddiaları eleştiriye tabii tutularak verilmeye çalışılmıştır.

1.1. İsviçre Medeni Kanunu'nun Genel Özellikleri

İsviçre Medeni Kanunu hazırlanırken muhafazakâr bir yol izlenmiş, dolayısıyla İsviçre'ye eski hukukundan farklı olan yeni bir hukuk getirmemiştir. Kantonların eski medeni hukukları birleştirilmek suretiyle büyük ölçüde muhafaza edilmiştir. Roma hukukundan ziyade Cermen gelenek ve adetlerine dayanması muhafazakârlığını ve milliliğini kanıtlamaktadır (Velidedeoğlu, 1968: 61).

Hukukun kaynaklarını gösteren bu kanun elastiki yapısından dolayı hâkime geniş takdir yetkisi tanımış, maddeler arasında atıf yapmayan 1500 kadar maddeden meydana gelmiştir. Dönemin diğer anayasalarına oranla daha kısa ve öz bir niteliğe sahip olmuştur. Sistematik bir plan dâhilinde hazırlanmış olan 1912 tarihli İsviçre Medeni Kanunu (ZGB, CCS), o dönemin en yeni düzenlemesi olduğu gibi, diğer medeni kanunlara nispeten daha yalın, anlaşılması daha kolay, daha demokratik ve döneminin koşullarına göre daha sosyal içerikli bir kanundur. Döneminin toplumsal ihtiyaçlarını dikkate alarak şahsi menfaatlerle toplumsal ihtiyaçları birleştirmeye çalışmıştır. Halka yönelik olduğu için dili açık, hükümleri sade ve basittir. Hürriyeti önceleyen bu kanun ana hatlara ve ana prensiplere önem verirken, ayrıntılardan ve nazariyeden kaçınmıştır. İsviçre Medeni Kanunu bahsedilen birçok olumlu özelliğe sahip olmasına rağmen Fransız Medeni Kanunu ile benzerlik göstermiş ve devrimci bir niteliğe sahip olmamıştır (Arık, 1963/a: 192-193).

1.2. Yabancı Bir Medeni Kanun'un Kabul Edilmesinin Nedenleri

İsviçre Medeni Kanunu'nun Türkiye tarafından benimsenip uygulanma sebeplerinin anlaşılabilmesi için öncelikle, Türkiye'nin bir medeni kanun hazırlamak ya da kabul etmek istemesinin nedenleri üzerinde durmak gerekmektedir. Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu medeni kanuna yönelik

girişimlerinin anlaşılabilmesi için de dönemin idarecilerinin ilgili değerlendirmelerinin analiz edilmesi gerekmektedir.

Herhangi bir ülkede hukuk alanında görülen toptan benimsemelerde genellikle siyasal faktörler etkili olmuştur. Çoğunlukla ülkenin iktisadi ve sosyal yapısında değişiklik yapmak için toptan benimseme yoluna başvurulmuştur. Çağdaşlaşma, modernleşme ve dinî kurumların etkisinden kurtulma bu değişikliklerin nihai hedefini oluşturmuştur. Ayrıca toptan benimsemelerde nitelik odaklı bir sorundan ziyade bir iktidar sorunu güdüleyici olmuştur (Özsunay, 1978: 402). Dolayısıyla farklı ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de inkılaplar, süreçte etkili olan kişilere göre şekillenmiş ve o kişiler tarafından kontrol edilmiştir.

Cumhuriyet ilan edilmeden bir süre önce Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa, yaptığı konuşmada, hükümetin hukuk ve adalet sahasındaki vazifelerini sıraladıktan sonra şu ifadeleri kullanmıştır:

Seviye-i adaletimizi bilcümle medeni hayatı içtimaiyenin seviye-i adaleti derecesinde bulundurmak mecburiyetindeyiz. Bu hususatı tatmin için mevcut kanun ve usullerimizi bu nikatı nazardan ıslah, ihya ve tecdid etmekteyiz ve edeceğiz. Dünyada mevcut bilcümle medeni devletlerin kanunu medenileri hemen yekdiğerinin pek yakınıdır. Bizim milletimiz ve hükümetimiz fikri adalet ve zihniyeti adalet noktasında hiçbir medeni kavimden dun (aşağı) değildir. Belki tarih bu noktada yüksek olduğumuza şahadet eder. Binaenaleyh bizim dahi mevzuatı hukukiyemizin bilcümle medeni devletlerin müdevvenatı kanuniyesinden nakıs olması caiz değildir. Her müstakil devletin bir hakkı layenfekki olan tevzii adalet vazifesine kimseyi karıştıramayız. Mecellenin kavaidi külliyesindeki; ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz kaide-i fikhiyesi siyaseti adliyemizde üssül esasımızdır. Bu esas dâhilinde hareket eden Adliye Vekâletimiz

Mecellenin ihtiva veya tatmin eylemediği ihtiyacatı asır ve nâsı, evfak ahkâmla tevsi ve tarsin lüzumunu takdir eylemiştir (TBMM Z.C., D.I, C.18, s.4).

1922 yılında kullanılan bu ifadelerden anlaşıldığı üzere adli kanunların medeni kabul edilen toplumların düzeyine çıkartılması için, kanunlarda değişikliğe gidilmesi düşünülmüştür. Hatta bu çerçevede TBMM tarafından bazı komisyonlar görevlendirilmiştir. Burada dikkate değer bir husus da şudur: Yeni kanunlar, Osmanlı medeni kanunu kabul edilen Mecelle'nin "Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz." genel kaidesine dayandırılarak ve gene yukarıda ifade edildiği gibi devletlerin bağımsızlık esasları çerçevesinde hazırlanacaktır. Ayrıca bu kanunlar Batı toplumlarının yasalarından aşağı olmayacaktır. İfadelerden çıkan bir sonuç da yabancı bir kanun benimsenmesinin düşünülmediği veya dönemin siyasi ve toplumsal koşullarından dolayı dile getirilemediği/getirme gereği duyulmadığıdır.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1925'te de benzer konulara değinmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte değişen siyasi koşullarda yapılan bu değerlendirmede:

Nakaî kanunların devamına müsaade etmek yüzünden milletin maruz bulunduğu müşkilatın bir an evvel izalesi gayri kabili tehir zaruriyet cümlesindedir. Hayatı umumiyemizi yeni baştan tanzim edecek olan bu esasi kanunlar muasır medeniyetin kanunları zümresinden olmak tabiidir. Milletimizin dâhil olduğu heyeti medeniyenin iktisadi ve medeni ihtiyacatı o kadar yakındır ki buna tekabül etmesi lazım gelen kanunlarda dahi aynı tekarüp lüzumu bafizdir. Asrı hazırın ihtiyacatına muvafık kanun yapmak ve onu hüsnü tatbik eylemek ümran ve terakki esbabının en mühimlerindedir (TBMM Z.C., D.II, C.19, s.9-10)

ifadesiyle mevcut kanunların yetersizliği, toplumun maruz kaldığı güçlüklerden dolayı ilgili kanunların hazırlanmasının ertelenemeyecek kadar acil olduğu, Türkiye'nin dâhil olduğu dünya milletlerinin ekonomik ve toplumsal ihtiyaçlarının benzer olduğu, dolayısıyla toplumsal hayatı yeniden düzenleyecek ve asrın ihtiyaçlarına cevap verecek olan bu kanunların muasır milletlerin kanunlarıyla benzer olması gerektiği vurgulanmış, bu etkenlerin ilerlemenin en önemli nedenlerini oluşturduğu belirtilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa 5 Kasım 1925 tarihinde, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinin açılış töreni sırasında yaptığı konuşmada:

Cumhuriyet Türkiye'sinde eski kavaidi hayat, eski hukuk yerine yeni kavaidi hayatın ve yeni hukukun kaim olmuş bulunması bugün gayri kabili tereddüt bir emrivakidir. Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski esasatı hukukiyeyi temelinden kal'etmek teşebbüsündeyiz (Velidedeoğlu, 1968: 80)

değerlendirmesiyle bu konudaki hedefleri devlet lideri sıfatıyla açıkça ve sert bir üslupla ilan etmiştir. Bu beyanat, Cumhuriyet yöneticilerinin hukuk sahasında tasarladığı devrimin niteliğinin anlaşılması için yeterlidir.

Medeni hukuk alanında yaşanan sorunun giderilmesi için Osmanlı Medeni Kanunu olan Mecelle'yi dönemin koşullarına uyarlamak ve yeni yasalar hazırlamak için komisyonlar oluşturulmuştur. Oluşturulan komisyonların faaliyetlerinden bir netice alınamayacağını değerlendiren Adalet Bakanı kanun komisyonlarını dağıtmıştır. Yaptığı konuşmada Batı medeni kanununun benimseneceğini;

Türk ihtilalinin kararı, Batı medeniyetini kayıtsız, şartsız kendine mal etmek, benimsemektir. Bu karar o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar, demirle, ateşle yok edilmeğe mahkûmdurlar. Bu prensip bakımından kanunlarımızı oldukları gibi Batıdan almak zorundayız (Bozkurt, 1944: 11)

ifadesini kullanarak kesin bir üslupla belirtmiştir. İfadeden anlaşılacağı üzere ihtiyaç duyulan yeni medeni kanunun nasıl hazırlanacağı belirlenmiş fakat hangi devletten alınacağı açıklanmamıştır.

1926 yılında TBMM’de medeni kanunla ilgili gerçekleştirilen görüşmelerde konuşan Mentеше Milletvekili Şükrü Kaya, benimsenecek olan medeni kanunun gerekçesini izah ederken: Geçmiş dönemlerde toplumun medeni kanun ihtiyacının çeşitli ve dağınık kaynaklardan karşılandığını, Avrupa sistemiyle uyumlu bir kanunun Türkiye için açık bir ihtiyaç olduğunu, medeniyetin tüm araçlarını kabul eden Türk milletinin beşeri kaynaklara dayanmayan kanunları kabul ederek, uygulamasının mümkün olmayacağını ifade etmiştir (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.231). Şükrü Kaya değerlendirmesinde, idarecilerin tercihini gerçeğe aykırı bir şekilde milletin tercihi şeklinde sunmuş, bu yolla yabancı bir medeni kanunun benimsenme girişimini makul gerekçelere dayandırarak millete mal etmeye çalışmıştır.

Tokat Milletvekili Emin Bey ise, farklı bir tespitte bulunarak medeni kanunun, dünyevi hukuk ile ilahi hukuku birbirinden ayırdığını savunmuş ve medeni kanunun gerekliliğine değinmiştir (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.232). Milletvekillerinin bu değerlendirmeleri, yeni hukuk sisteminde İslam dinine yer verilmeyeceğini ve Batı değerlerine dayalı kanunların alınacağını açıkça göstermiştir.

Aksaray Milletvekili Besim Atalay:

Tarihte her açılan yeni bir inkılap devresi, mali ve adli siyasetini tespit etmedikçe o, sabun köpüğü gibi uçmuş gitmiştir (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.232)

değerlendirmesiyle devrimlerin, varlığını sürdürebilmesi için, kendisini koruyacak ekonomi ve hukuk sistemini kurması gerektiğini vurgulamıştır.

Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, TBMM'ye sunulan medeni kanun tasarısının gerekçesinde bu yasanın benimsenmek istenmesinin nedenlerine değinmiştir. Bozkurt,

Hali hazırda Türkiye Cumhuriyeti'nin müdevven bir kanunu medenisi yoktur. Mecellenin kaidesi ve ana hatları dindir. Hâlbuki hayatı beşer her gün hatta her an esaslı tahavvüllere maruzdur. Kanunları dine müstenit olan devletler, kısa bir zaman sonra memleketin ve milletin matlaplarını tatmin edemezler. Çünkü dinler layetegayyer hükümler ifade ederler. Hayat yürür, ihtiyacat süratle değişir, din kanunları, mutlaka ilerleyen hayatın huzurunda şekliden ve ölü kelimelerden fazla bir kıymet, bir mana ifade edemezler. Değişmemek dinler için bir zarurettir. Bu itibarla dinlerin sadece bir vicdan işi olarak kalması, asrı hâzır medeniyetinin esasatından ve eski medeniyetle yeni medeniyetin en mühim farikalarından birisidir. Türk milletinin kararı muasır medeniyeti bilakayduşart teknil, prensipleri ile kabul etmektedir. Nitekim muasır medeniyetle mecelle ahkâmı şüphe yok ki kabili telif değildir. Türk milleti, muasır medeniyeti kendisine değil, kendisi muasır medeniyetin icabatına her ne bahaya olursa olsun ayak uydurmak mecburiyetindedir. Örf ve âdete ve göreneklere sureti mutlakada bağlı kalmak davası, beşeriyeti en iptidaî vaziyetinden bir adım ileri götürmeyecek kadar tehlikeli bir nazariyedir. Kanunlarda esas din ile devletin mutlak surette ayrılığıdır. Din, devlet nazarında vicdanlarda kaldıkça muhteremdir ve masumdur. Çünkü kanunlar dine müstenit olursa, vicdan hürriyetini kabul mecburiyetinde bulunan devlete, muhtelif dinlere salik tebaası için ayrı ayrı kanun yapmak icab eder. Bu hâl asrı hazır devletinde şartı esasi olan siyasi, içtimai, milli vahdete külliyyen münafidir. Hatırlatmak icab eder ki, devlet yalnız tebaası ile değil, ecnebilerle de hali temastadır. Bu takdirde onlar için de kapitülasyon namı altında ahkâmı istisnaiye kabul etmek zarureti hâsıl olur (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.1-3).

Yukarıda değinilen açıklamalar çerçevesinde Türkiye’de yeni bir medeni kanun kabul edilmesinin nedenleri şöyle özetlenebilir:

1. Osmanlı kanunlarının din kurallarına dayanması ve dine dayanan kanunların zamanla halkın ihtiyacını karşılamayacağını ve vicdan özgürlüğünü engelleyeceğini değerlendiren yeni anlayışın, din kurallarına dayanmayan bir hukuk sistemi oluşturmak istemesi. Ayrıca bu gayelerle oluşturulan komisyonların çalışmalarıyla hedeflenen neticeye varılamaması.
2. Sadece kanun değişikliği değil bunun yanı sıra bir zihniyet devrimi de yapılmak istenmesi ve mevcut kanunların bu hedefi gerçekleştiremeyeceğine inanılması.
3. Osmanlı Medeni Kanunu’nun kapsamının sınırlı olması dolayısıyla şahıs, aile ve eşya hukuku gibi bazı mevzuları kapsamaması ve dışarıda kalan mevzuların fıkıh kaideleriyle çözülmeye çalışılması.
4. Mecelle’nin meseleci bir metotla (kazüistik) hazırlanmış olmasının uygulamada güçlükler neden olması ve batı yasalarının tekniğine aykırı olmasından dolayı yeni bir medeni kanunun gerekli görülmesi.
5. Çağdaş uygarlığın ölçütü olarak kabul edilen Avrupa’nın seviyesine kısa sürede ulaşabilmek için modern devlet anlayışıyla bağdaşan yasalar hazırlamak. Ayrıca hazırlanan bu kanunları Türk toplumuna benimseterek, toplumu din nitelikli hukuk düzeninden uzaklaştırmak ve böylece toplumsal yaşama yön veren temel dinamikleri değiştirmek.
6. Gelenek ve göreneklere bağlı kalmanın toplumu ilerletemeyeceği tezine dayanan ve yavaş yavaş şekillenmekte olan Kemalist devrimin gereği olarak, hukuk kurallarının tamamını yenileyerek toplumsal ve ekonomik düzeni köklü bir şekilde değiştirmek.

7. Atatürk ihtilalinin² temel gayelerinin başında yeni devletin laik esaslarla tesis edilmesi gelmekteydi. Laik bir toplum ve devlet oluşturmak için de kanunların dinden soyutlanması zarurîydi. Zira daha önce siyasi sahada laik kanunlar yapılarak devlet laikleştirilmiş böylece sosyal yapının laikleştirilmesine zemin hazırlanmıştı.

8. İslam dinine dayanan Osmanlı Mecelle'sinde hâkim olan kadın-erkek ayrımını ortadan kaldırarak aile müessesini Batılı esaslara uydurmak; Mecelle'ye dayanan miras usullerini değiştirmek, mülkiyet ve eşyayla ilgili diğer haklara ilişkin Batılı hukuk müesseselerini benimsemek ve borç ilişkilerini, asrın ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak yasalara dayandırmak.

9. Osmanlı Devleti'nin dayandığı dinî temeller yerine farklı temellere dayanan yeni bir devlet inşa edilmekteydi. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nde görülen çok başlı hukuka son vererek, din mensubiyetine göre farklı hükümlerin uygulandığı bir sistem yerine, bütün dinlerin mensupları için geçerli genel bir sistem kurulmak istenmekteydi. Bu çerçevede evlenme, boşanma, miras işlerinde bütün vatandaşları kapsayan ortak kanunların benimsenmesi hedeflenmekteydi.

10. Lozan Antlaşması'yla, kapitülasyonlar kaldırılmış olmasına rağmen antlaşmanın 42/1. maddesi gereğince Türkiye'de laik ve modern yasalar yapma taahhüdünde bulunulmuştu. Bundan dolayı biran önce dinî esaslara dayanmayan, Batı tarzı bir hukuk sisteminin oluşturulması gerekmekteydi (Tekinay, 1970: 26; Ataay, 1978: 62).

11. Model alınan Avrupa medeniyetinin önceki dönemlerden farklı olarak, dinin sadece vicdanlarda kalması gerektiğini savunması ve Cumhuriyet'in bu anlayış üzerinde şekillenmesi.

²Atatürk ihtilali hakkında kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Bozkurt, 2000: 62-96.

1.3. Türk Medeni Kanunu'nun Kabul Edilmesi (1926)

Gelenek ve din kaidelerine dayalı ümmetçi bir anlayışın hâkim olduğu Osmanlı Devleti çok uluslu bir yapıya sahip olmuştur. Çok ulusluluk ve dine dayalı hukuk sisteminden dolayı zamanla çok başlı bir hukuk uygulaması meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti, mevcut gidişatın ve savaşların etkisiyle hukuk sistemini yeterince yenileyememiş, bu da birçok sorunun yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Çözüm yolu olarak ya yerli hukukçularca, toplumun genel yaşantısına uygun bir kanun hazırlanması ya da Batılı devletlerde uygulanmakta olan medeni kanunlardan birisinin mevcut haliyle alınması düşünülmüştür. Önce birinci yol denenerek yerli kanunlar hazırlanmaya çalışılmıştır. Fakat bu çalışmaların tam anlamıyla dinî esaslardan soyutlanamaması nedeniyle yeterince Batılı ve modern olmadığına kanat getirildiği için ikinci yola başvurulmuştur.

Devlet, hukuk ve aile konusunda yaşanan sorunlara çözüm bulmak amacıyla 1916 yılından itibaren hukuk sahasında birçok değişiklik yapmaya çalışmıştı. Bu gayeyle birçok komisyon oluşturulmuş ve çeşitli çalışmalar yapılmıştı. Yasama alanında bu tür muhafazakâr girişimler yaşanırken, 1924'lerde, bazı kesimlerin şiddetli tepkisine rağmen, yasaları ve hukuki uygulamaları Batı sistematiğine uyarlama düşüncesi güçlenmişti.

Mustafa Kemal Paşa, 25 Ekim 1925'te Ankara Hukuk Fakültesinin açılış konuşmasında dinden kaynaklanan asırlık bir siyasal sistem yerine, ulus bağına dayanan bir sistem değişikliğinin gerekli olduğuna inandığını vurguladı. Atatürk'e göre: Ulusun varlığını devam ettirmesinin tek yolu Batı uygarlığına ayak uydurmaktan geçiyordu. Daima değişip gelişen dönemin koşullarına ayak uydurabilmek için dünyevi bir rejim gerekliydi (Berkes, 2002: 530). Dolayısıyla devlet sistemine ve topluma yönelik çok köklü bir anlayış değişikliği tasarlanmaktaydı.

Cumhurbaşkanı, 1 Kasım 1925'te yaptığı konuşmada ise yeni yasaların zaman kaybetmeden hazırlanması gerektiğini vurgulayarak, Meclis'e sunulacak olan Medeni Kanun, Ticaret Kanunu ve Ceza Kanunu'nun bu çalışma yılında ivedi olarak kabul edilip yayınlanması gerektiğini ifade etti. Ayrıca yeni hukuk sisteminin muasır medeniyetin hukuk sistemine benzemesi ve asrın ihtiyaçlarına uygun olması gerektiğini belirtti (TBMM Z.C., D.II, C.19, s.9-10). Bu açıklamalar yapılması düşünülen kanunların mahiyeti hakkında yeterince bilgi vermekteydi.

Komisyonların çalışmalarından arzu edilen netice alınamadı. Çünkü Kemalist kadro, görevlendirilen komisyonlar tarafından hazırlanan medeni kanun tasarılarının Cumhuriyet'in takip ettiği yenedünya görüşünün taleplerini karşılayamadığına ve inkıpların felsefesiyle çeliştiğine inandığı için bu çalışmaları zaman kaybı olarak değerlendirdi. Adalet Bakanı Mahmut Esat komisyona yönelik yaptığı bir değerlendirme ile komisyonun faaliyetlerine son verdi. Adalet Bakanı,

Türk ihtilalinin kararları, Batı medeniyetini kayıtsız, şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir. Kanunlarımızı oldukları gibi Batıdan almak zorundayız (Bozkurt, 1944: 11)

ifadesiyle komisyonun vazifesine son verilmesinin nedenini ve bundan sonra takip edilecek yolu açıklamaktaydı.

Yapılan açıklamalar, Cumhurbaşkanı, Adalet Bakanı ve dönemin diğer yöneticilerinin çalışmalarındaki uyum ve fikir dünyalarındaki benzerlik göz önünde bulundurulduğunda, dönemin idarecilerinin Batı sistemine dayanan yasalar iktibas etmeye karar verdikleri anlaşılmaktadır. Neticede Mahmut Esat Bozkurt İsviçre Medeni Kanunu'nun benimsenmesini tavsiye etmiş ve Atatürk de bu teklifi tereddütsüz kabul etmiştir (Arık, 1963/a: 185; Tekinay, 1970: 27). Böylece Türkiye'nin hukuk sistemini her yönüyle değiştiren ve

tamamı Avrupa devletlerinin kanunlarından alınmış olan birçok kanun kabul edilmiştir.

Yeni anlayışa göre: asıl hedef, çağdaşlaşmak/Batılılaşmaktır. Bunu sağlamak için de din nitelikli bir devlet yerine, laik ve akli esas alan bir devlet; ümmet-millet düşüncesi yerine de ulus-millet düşüncesi hâkim kılınacaktır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin yerleşik devlet ve millet anlayışı tamamen değişecek bu da beraberinde birçok alanda farklılaşmayı getirecektir. Neticede Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi, vurgulanan anlayış değişikliğinin belki de en kapsamlı yansıması olacaktır. Diğer taraftan bu kanun, yeni inkılapçı anlayışın toplum yaşamına uygulanmasında en etkili araçlardan biri olacaktır. Her ne kadar Medeni Kanun bir milletin siyasal ve sosyal yaşamının bütününe kapsamasa da, sosyal yaşama yeni ve farklı bir düzen getirmede en önemli etken olduğu da görülecektir (Berkes, 2002: 531-532).

Hükümet, İsviçre Medeni Kanunu'nu bir bütün halinde ve küçük değişiklikler yaparak almaya karar verdi. Bu amaçla hukukçu vekillerden, mahkeme başkan ve üyelerinden, hukuk profesörleri ve avukatlardan oluşan 26 kişilik bir komisyon görevlendirdi. Oluşturulan komisyonun tek vazifesi İsviçre Medeni Kanunu'nu olduğu gibi Türkçeye tercüme etmek ve genel felsefesine müdahale etmeden, gerekli görülen bazı maddelerini Türkiye'nin sosyal ve hukuksal yapısına uyarlamaktan ibaretti (Velidedeoğlu, 1968: 80; Baran, 1999: 47). Çalışmaya başlayan komisyon daha hızlı bir şekilde sonuca ulaşabilmek için gruplara ayrıldı ve kabul edilmesi düşünülen İsviçre Medeni Kanunu Fransızca metninden Türkçeye tercüme edilmeye başlandı.

Başkanlığını Şükrü Kaya'nın yaptığı 26 kişiden oluşan Medeni Kanun Komisyonu'nun üyeleri: Hukukçu milletvekilleri Hasan Fehmi, Mustafa Fevzi; mahkeme başkan ve üyeleri Esat, Şemsettin, Fuat Hulusi, Osman,

Cevat, Hacı Rifat, Feyz Daim, Sabri, Aziz,; müderrislerden Mustafa Reşit, Ebul Ula, Şevket, Celal, Baha, Vasfi Raşit, Mehmet Ali, Samim, Yusuf Ziya, Abdurrahman Münip; hukuk profesörlerinden Veli ve avukatlardan Tahsin, Mahir, Nazım Beylerdir (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.86).

Komisyonun faaliyetleri sonucunda tercüme çok kısa bir sürede tamamlanmıştır. Komisyon tarafından hazırlanan medeni kanun metni TBMM'ye daha sonra da Adliye Encümeni'ne sevk edilmiştir. Encümen tarafından; medeni kanunların en mükemmeli olan İsviçre Medeni Kanunu'ndan nakledilmiş olan, medeni, sosyal ve ekonomik yaşamımızı dönemin şartlarına göre düzenleyen tasarı maddeleri encümenimiz tarafından madde madde görüşülerek onaylanmıştır, değerlendirmesiyle tasdik edildikten sonra, layiha gerekçesiyle birlikte Meclis'e sevk edilmiş ve tasarı görüşülmeye başlanmıştır. Hazırlanan tasarı'nın gerekçesinde Adalet Bakanı bazı hususlara değinmiştir. Bozkurt:

Hâlihazırda Türkiye Cumhuriyet'inin müdevven bir kanunu medenisi yoktur. Yalnız, akitlerin küçük bir kısmına temas edebilen Mecelle vardır. 1851 maddedir. Bu kanunun ihtiyacı hazıraya tevafuk eden ancak üç yüz maddesidir. Mütebakisi memleketimizin ihtiyacatını ifade edemeyecek kadar iptidai birtakım kaidelerden ibaret olduğundan tatbik edilmemektedir. Mecellenin kaidesi ve anahatları dindir. Hâlbuki hayatı beşer her gün hatta her an esaslı tahavvüllere maruzdur. Kanunları dine müstenit olan devletler, kısa bir zaman sonra memleketin ve milletin matlaplarını tatmin edemezler. Çünkü dinler layetegayyer hükümler ifade ederler. Hayat yürür, ihtiyacat süratle değişir, din kanunları, mutlaka ilerleyen hayatın huzurunda şekliden ve ölü kelimelerden fazla bir kıymet, bir mana ifade edemezler. Değişmemek dinler için bir zarurettir. Bu itibarla dinlerin sadece bir vicdan işi olarak kalması, asrı hazır medeniyetinin esasatından ve eski medeniyetle yeni medeniyetin en mühim farikalarından birisidir. Milli hayatı içtimaiyenin

nazımı olan ve yalnız ondan mülhem bulunması icabeden müdevven bir kanunu medeniden Türkiye Cumhuriyeti'nin mahrum kalması ne asrın hazır medeniyeti icabatıyla ve ne de Türk İhtilalinin istilzam ettiği mana ve mefhumla kabili telif değildir. İhzar olunan Türk Kanunu Medenisi Kavanini medeniye sırasında en yeni, en mükemmel ve halkçı olan İsviçre Kanunu Medenisinden ahz ve iktibas olunmuştur (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.1)

şeklinde değerlendirme yaparak Mecelle'nin yetersizliğini, dinî esaslardan kaynaklandığı için statik olduğunu ve zamanla etkisini yitirerek günün ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kaldığını iddia etmiştir. Bozkurt, devamında dinin sadece vicdanlarda kalması, sosyal ve hukuki yaşama müdahale etmemesi gerektiğini ifade etmiştir.

Adalet Bakanı Bozkurt, meclis görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada bazı hususlara değinmiştir. Özetle Cumhurbaşkanının Meclis'teki açılış konuşmasında değindiği yasanın hazır olduğunu, bu yasanın Türk milletinin ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikte olduğunu, dokuz yüzden fazla maddeden oluşan bu yasanın, bir medeni kanunun en önemli kısmı olan aile, miras ve aynî hakları oluşturduğunu ifade etmiştir. Hatta Adalet Bakanı değerlendirmesinde zayıf bir bağlantı kurarak bu yasanın, Türk ananesini layık olduğu yüksek konuma getireceğini iddia etmiştir.

Adalet Bakanından sonra kürsüye çıkan Şükrü Kaya, Adliye Encümeni'nin hazırladığı Medeni Kanun layihasını teferruatlı bir şekilde incelediğini ve aynen kabul ettiğini ifade ederek özetle şu değerlendirmeyi yapmıştır: İsviçre kanunlarından harfiyen nakledilen bu kanun Türk milletinin toplumsal ve medeni yaşamı için kesin bir ihtiyaçtır. Mevcut yasalar değiştirilerek dönemin ihtiyaçlarını karşılayan yasalar yapılabileceği iddia edilebilir, fakat o zaman da farklı yasaları birleştirmek gerekecek bu da hazırlanan yasaların garip bir kanunlar mecmuasına dönüşmesine sebep

olacaktır. Kaya, bu iddialarla birçok ülkenin ve toplumun defalarca uyguladığı ve olumlu sonuç aldığı bir sistemi, gerçeğe ve akli esaslara aykırı bir şekilde izah etmeye çalışmıştır. Nitekim Kaya'nın başkanlığını yaptığı komisyon tarafından tercüme edilen İsviçre Medeni Kanunu da Şükrü Kaya'nın garip olarak nitelendirdiği bu sistemle oluşturulmuştur. Kaya konuşmasının devamında yeni yasa hazırlamanın uzun zaman alacağını, askerlik ve sağlık alanında batıdan yararlanıldığı gibi hukuk alanında da Batıdan yararlanılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca bahsedilen yasaların medeniyetin zaruri ihtiyacı olduğunu ve insanlık adına ihtiyaç duyulan her şeyi kapsadığını ifade etmiştir. Sıralanan nedenlerden dolayı encümenin, layihanın Türkiye için uygun olduğuna kanaat getirdiğini belirterek İsviçre Medeni Kanunu'nu gereğinden fazla överek yüceltmıştır (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.230-234).

Tokat Milletvekili Emin Bey yaptığı konuşmada, bir medeni kanunun gerekli olduğunu izah ettikten sonra, bu tasarıya yapılacak herhangi bir müdahalenin kanunun bütünlüğüne ve ruhuna zarar vereceğini dile getirmiştir. Aksaray Milletvekili Besim Atalay Bey, daha sert bir konuşma yaparak Cumhuriyet'in, saltanat ve hilafetin artığı olan yasalarla yönetilemeyeceğini ifade etmiş, her yeni devrimin kendi iktisadi ve hukuki yöntemini belirlemesi gerektiğini savunmuştur. Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Bey, kabul edilecek olan bu kanunların bir bölümünün toplumun örf ve adetlerine saldırı olarak algılanabileceğini, fakat bu kanunların kabul edilerek ve belli bir süre sabırla uygulanarak, örf ve adetlerin bu kanunlara uydurulması gerektiğini ifade etmiştir (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.230-234). Yusuf Kemal Bey'in bu değerlendirmesi, iktibas edilmesi düşünülen İsviçre Medeni Kanunu'nun toplumsal değerlerle çeliştiğini gösterdiği gibi, gerçekleştirilecek inkılapta toplumsal taleplerin değil, yöneticilerin tercihleri doğrultusunda tepeden inme bir yöntemin etkili olduğunu göstermiştir.

Neticede TBMM’de yapılan bu görüşmelerde herhangi bir muhalif görüş belirtilmeden ve kanunun içeriğine yönelik eleştirel değerlendirmeler yapılmadan, medeni kanunun gerekliliğini savunan yüzeysel ve kısa konuşmalardan sonra oylamaya geçilmiştir.

Medeni Kanun tasarısı, alınan karar gereğince Meclis’te madde madde değil bir bütün halinde görüşülmüş ve herhangi bir tepki veya itirazla karşılaşmadan 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilmiştir. 937 maddeden oluşan 743 numaralı bu kanun 4 Nisan 1926 tarihli ve 339 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmış fakat 936. maddesi gereğince yayımlandıktan 6 ay sonra 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Saymen, 1960: 59).

Kabul edilen yeni kanunun uygulamasında yaşanabilecek güçlükleri önlemek amacıyla Medeni Kanun’un evlenme ve boşanma ile ilgili maddelerini uygulayacak olan makamlara yardımcı olmak üzere 1926’da bir Evlenme Talimatnamesi yayınlanmıştır (Saymen, 1960: 51). Ayrıca Adalet Bakanlığı 1927’de, yabancı Müslümanların ikinci bir kadınla evlenmek amacıyla yapacakları başvuruların reddedileceğini belirtmiştir. 3038 sayılı yasayla, resmi nikâh yapılmadan önce dinî nikâh kıyılması hakkındaki ceza maddeleri genişletilmiştir (Gotthard, 1972: 25).

1.4. Ceza Kanunu ve Borçlar Kanunu’nun Kabul Edilmesi

Kanun değişikliği yapılmak istenen bir alan da Ceza Kanunu’dur. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, yapılan çalışmalar sonucunda hazırlanan Türk Ceza Kanunu layihasını gerekçesi ile birlikte TBMM’ye sunmuştur. Gerekçede, yaklaşık seksen yıl önce hazırlanmış olan mevcut ceza kanununun yetersiz olduğunu belirterek, eski kanunların mutlakiyet kanunu olduğunu bundan dolayı bu yasalarla Cumhuriyet’i ve devrimleri korumanın imkânsız olduğunu savunmuştur. Bu yasanın dünyanın en güzel eserlerinden biri olacağını iddia ederek, Türk memleketinin, Türk milletinin, Türk

devriminin ihtiyaçlarını karşılayacak gayet demokratik bir yasa olduğunu ve İtalya Ceza Kanunu örnek alınarak hazırlandığını belirtmiştir. Bozkurt bu açıklamada alınacak olan Batılı kanunları gereğinden fazla övdüğü gibi, bu kanunun Cumhuriyeti ve devrimleri koruma misyonuna da değinmiştir. Ayrıca inkılapları kabul eden yöneticilerin beklentilerini karşılayacağını vurgulamıştır. Daha sonra da üzerinde görüşülen ceza kanunu layihasının kabul edilmesini rica etmiştir. Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Bey konuşmasında, 1858 tarihli eski ceza kanununun hazırlanma şeklini izah ettikten sonra, yeni bir ceza kanununa ihtiyaç duyulmasının sebeplerini açıklamıştır. Meclis'te gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda 592 maddeden oluşan Ceza Kanunu kabul edilmiş, 13 Mart 1926 tarihli ve 320 sayılı Resmi Gazetede ilan edilerek yürürlüğe girmiştir (TBMM Z.C., D.II, C.23, s.4-).

Medeni Kanun'un kabul edilmesinden iki ay sonra bu kanunun devamı mahiyetinde olan İsviçre Borçlar Kanunu'nu Türkçeye tercüme etmek amacıyla bir komisyon oluşturulmuştur. Borçlar Kanunu'nun ilgili layihasını hazırlayan komisyon; Şükrü Kaya'nın riyasetinde milletvekillerinden: Abdullah, Hasan Fehmi, Mustafa Fevzi, Asaf, Saki; hâkimlerden: Sabri, Şefkati, Fuat Hulusi, Osman; profesörlerden: Abdurrahman Münip, Ebül Ula, Vasfi Raşit, Samim, Mustafa Reşit ve Avukat Nazım Beylerden meydana gelmiştir (Ataay, 1971: 69; Saymen, 1960: 37; Velidedeoğlu, 1968: 80).

22 Nisan 1926'da inkılapların felsefesine uygun olacağı, ülkenin toplumsal ve ekonomik problemlerine çözüm üreteceği kanaatiyle 557 maddeden meydana gelen Borçlar Kanunu TBMM'ye sevk edilmiştir. Meclis'te yapılan görüşmede 544 madde bir bütün olarak kabul edilmiş ve 8 Mayıs 1926 tarihli Resmi Gazete'de yayımlandıktan sonra uygulamaya konmuştur. 543. madde ile bu kanunun Medeni Kanun'la aynı tarihte yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştır. 544. madde ile Borçlar Kanunu'nun Medeni Kanun'un

devamı olduğu kabul edilmiştir (TBMM Z.C., D.II, C.24, s.1-55, 173-175). Borçlar Kanunu Medeni Kanun'un bazı eksiklerini tamamladığı gibi Batılılaşma yolunda önemli bir adımın atılmasını sağlamış ve inkılapları gerçekleştirmedeki kararlılığı göstermiştir. Neticede Türkiye'nin Borçlar Kanunu da İsviçre Borçlar Kanunu'nun Fransızca metninin bir heyet tarafından Türkçeye tercüme edilmesiyle hazırlanmıştır. Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu'nun kabul edilmesiyle Türkiye'de öncekinden farklı olarak laik bir özel hukuk sistemi uygulanmaya başlanmıştır.

Toptan benimseme, farklı/yabancı bir hukuk sisteminin ya da yabancı bir yasanın tamamının benimsenip uygulanmasıdır. Türkiye'nin 1926 yılında İsviçre Medeni Kanunu ve İsviçre Borçlar Kanunu'nu kabul edip uygulaması bu tür benimsemelerin en açık örneklerinden biri olmuştur (Özsunay, 1978: 402). Bu yönüyle dünyada benzer örneklerinin çok az olduğu iddia edilebilir.

1.5. İsviçre Medeni Kanunu'nun Türkiye Tarafından Benimsenmesinin Nedenlerine Yönelik Değerlendirmeler

Türkiye Cumhuriyeti yeni bir medeni kanun hazırlamak gibi geniş kapsamlı ve zor bir inkılabı yapmaya karar verdikten sonra, bu inkılabın nasıl yapılacağı tartışılmaya başlandı. Önce yerli bir kanun yapılması düşünüldü ve bu yolda bazı çalışmalar yapıldıysa da netice alınmadı ve Avrupa devletlerinden bir kanun alınması kararlaştırıldı. Bazı nedenlerden dolayı İsviçre Medeni Kanunu'nun benimsenmesi kararlaştırıldı.

Adalet Bakanı Mahmut Esat, TBMM'ye sevk edilen Medeni Kanun tasarısının gerekçesinde İsviçre Medeni Kanunu'nun özelliklerini sıralayarak, bu kanunun alınmasının gerekçelerini izah etmeye çalışmış ve şu ifadeleri kullanmıştır:

Türk Kanunu Medenisi Kavanini medeniye sırasında en yeni, en mükemmel ve halkçı olan İsviçre Kanunu Medeni'sinden ahz ve iktibas olunmuştur.

Adliye Vekaleti en yeni ve en mükemmel olan İsviçre Kanunu Medeni'sini milletimizin şimdiye kadar bağlı kalan vasi zeka ve kabiliyetini tatmin edecek ve ona hakiki bir cevelangah ve bir saha olabilecek bir eseri medeni, olarak görmektedir. Bu kanunda milletimizin duyguları ile istinas etmeyecek hiç bir nokta tasavvur etmemektedir (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.1-2).

Adalet Bakanı, bu değerlendirmede Avrupa'nın en genç medeni kanunu olan İsviçre Medeni Kanunu'nu aşırı derecede övmekle birlikte, İslam dinine dayalı eski hukuk düzeninin yerine Avrupa tarzı laik bir hukuk düzeni yerleştirerek, devrimleri gerçekleştirmede faydalı olacağını değerlendirdiği için bu kanunun katı bir destekçisi olmuştur.

Şükrü Kaya, TBMM'deki konuşmasında İMK'nin insanlık açısından gerekli olan bütün maddeleri ihtiva ettiğini savunarak, bu kanunun aileyi ve yetimleri koruduğuna değinmiş, ayrıca birçok ırkın yaşadığı bir ülkede yararlı bir şekilde uygulandığını ifade etmiştir. Bu kanunun bir medeni kanun olmasının yanında bir medeniyet kanunu olduğunu da savunarak, Türkiye'nin hukuk iklimine ve halkının karakterine uygun olduğunu dile getirmiştir (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.232).

Batıdaki birçok medeni kanun arasından İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilme nedenlerinin anlaşılabilmesi için, dönemin adalet bakanının açıklamalarını dikkate almak yararlı olacaktır. Bozkurt'a göre; geçmişte Avrupa toplumuna büyük katkıları görülen Fransız Medeni Kanunu eskimiş ve işlevini yitirmiştir. Gereğinden fazla soyut olan Alman Medeni Kanunu ise pratik olmadığı gibi yalnızca hukukçuların anlayabileceği teknik bir dile sahiptir. Bu durum Alman Kanunu'nun kullanımını güçleştirmiştir. Bozkurt, ayrıca Alman Medeni Kanunu'nda bulunan önemli maddelerin İsviçre Medeni Kanunu'nda bulunduğunu da belirtmiştir (Bozkurt, 1944: 11,12).

Sonuç olarak bu nedenlerden dolayı Fransız ve Alman Medeni Kanunları tercih edilmemiştir.

İsviçre Medeni Kanunu'nun tercih edilmesinin sebeplerinden biri de, dönemin idarecilerinin ve etkili isimlerinin büyük bir kısmının İsviçre'de eğitim görmüş olmasıdır. İsviçre Medeni Kanunu'nun özelliklerini daha iyi bilen bu aydınlardan en etkilisi dönemin icraatlarında birinci derecede rol alan Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'tur. Bozkurt, İMK'ye büyük bir hayranlık duymuş ve bu hayranlığını çevresine de aşlamıştır (Arık, 1963/b: 197; Fındıkoğlu, 1958: 181-182; Tekinay, 1970: 27; Velidedeoğlu, 1968: 87). Bununla birlikte Fransızca bilen uzman sayısının fazla olması İsviçre Medeni Kanunu'nun Fransızca metninden Türkçeye tercüme edilmesini kolaylaştırmıştır.

İsviçre Medeni Kanunu'nun tercih edilmesinin diğer sebeplerine gelince; İMK dönemin yöneticileri tarafından Avrupa medeni kanunları içerisinde en modern, en yeni, en demokratik, en pratik ve en anlaşılır kanun olarak değerlendirilmiştir (Bozkurt, 1944: 12). Ferdîyetçi ve liberal yönlerinin yanı sıra toplumsal eşitliği sağlamaya yönelik toplumsal içerikli kuralları kapsamı, aile hukukunda kadın-erkek eşitliğine dayanması tercih edilmesindeki diğer sebepleri oluşturmuştur. Ayrıca birden fazla ırkı bünyesinde barındıran İsviçre'de başarılı bir şekilde uygulanması, birçok ırk ve din mensubunu barındıran Türkiye'de de başarılı bir şekilde uygulanabileceğine delil kabul edilmiştir (TBMM Z.C., D.II, C.22, s.2-3). Bu gerekçeler kısmen etkili olmuşsa da İsviçre Medeni Kanunu'nun benimsenmesinin temel nedeni yöneticilerin Batılılaşmayı temel hedef olarak idealize eden siyasi fikirleridir. İnkılapçı kadro bu çerçevede mevcut yapıyı değiştirerek, sosyal yapıya yeni ve Batı tarzı bir nizam vermek istemiştir. Bunun için de İMK, oluşturulması hedeflenen laik toplum için en uygun araç kabul edilmiştir. Çünkü Batılı değerlerden oluşan İMK'nin, dinî

hükümlere dayanmayan laik karakteri, bu Medeni Kanun'un Türkiye'de laikliğe dayalı bir özel hukuk sisteminin oluşturulmasında öncü ve etkili olacağı kanaatini doğurmuştur. Ayrıca İsviçre Medeni Kanunu'nun hâkime tanımış olduğu takdir yetkisi de tercih edilmesinin nedenlerinden birini oluşturmuştur. Nitekim hâkimin takdir yetkisi sayesinde yeni kanunun zamana ve şartlara uyarlanması, yeni ve pratik çözümler üreterek sorunları çözmesi hedeflenmiştir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki: İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu'nun benimsenmesi bu kanunların, Türkiye'nin mevcut toplum yapısına uygun olmasından değil, Alman ve Fransız Medeni Kanunlarına kıyasla daha yeni ve güncel olmasının yanı sıra devrim anlayışını karşılıyor olmasından kaynaklanmıştır (Özsunay, 1978: 403). Çünkü o süreçte İslami esaslara göre şekillenen Türkiye toplumu ile Hristiyan Avrupa toplumu arasında evrensel bazı ortak anlayış ve yaşantılar dışında ortak özellikler mevcut değildi. Özellikle yaşanmış olan savaşıardan ve din farklılığından dolayı her iki toplumun geneli birbirine karşı olumsuz duygular beslediği gibi yaşantıları da birbirinden farklıydı.

İMK'nin benimsenmesinin siyasi ve toplumsal gerçeklikle açıklanamayacak kadar tuhaf olan bir gerekçesi de dönemin Adalet Bakanı tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

Yeni kanunların Türk devletine büyük faydalarından birisi de Hristiyan Batı ile aramızda asırlardır sürüp giden düşmanlığı ortadan kaldırmaktır (Bozkurt, 1944: 17).

Bozkurt tarafından yapılan değerlendirmede kullanılan bu üslup, eski düşmanlığın nedenlerinin Türk toplumundan kaynaklandığı ve bunun devlet yetkilileri tarafından kabul edildiği anlamına gelmektedir. Ayrıca bu düşünce tarzı, özgüvenini veya benliğini yitirmiş yönetici ve toplumlar dışında kendi

öz varlığını ve değerlerini korumayı hedefleyen hiçbir toplum tarafından, eski düşmanlarla uzlaşabilmek için bir çıkış yolu olarak görülemez.

SONUÇ

1925 yılında, yapılmakta olan devrimlerin ruhuna uygun ve eskisinden tamamen farklı, kaynaklarını dinden almayan Batı tarzı bir hukukun kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla sadece hukukçulardan oluşan komisyonlar görevlendirilmiştir. İsviçre Medeni Kanunu Fransızca metninden Türkçeye tercüme edilerek, TBMM’de yapılan kısa görüşmelerden sonra kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir.

Türklerin İslamiyet’i kabul etmesinden sonra İslam dinine dayalı bir medeni hukuk uygulanmıştır. Fakat İsviçre Medeni Kanunu’nun kabul edilmesiyle birlikte ilk kez, kaynağını beşer aklından alan bir medeni kanun uygulamasına geçilmiş böylece din ve hukuk birbirinden ayrılmıştır.

TMK’nin kabul edilmesiyle, medeni hukuk demokratik, daha sosyal ve özgürlükçü bir nitelik kazanmıştır. Bu kanunla bir medeni kanunda bulunması gereken; kişiliğe saygı ve kişiliğin korunmasının yanı sıra kişisel özgürlüğe geniş bir alan bırakılmış, uygulamada hâkime geniş takdir yetkisi tanınarak hüküm vermede kolaylık sağlanmıştır. Akılcı ve özgürlükçü bir niteliğe sahip olan TMK, sosyal eşitlik ilkesine dayandığı için, ayrıcalıklı üstün sınıf ayrımını reddetmiştir. Ayrıca Türk hukuk sistemine çağdaş kabul edilen Batılı hukuk kurumlarının ve terimlerinin girmesini sağlamıştır.

Medeni Kanun’un maddeleri, önceki yasalardan tamamen farklı olarak, dinî esaslara dayanmayan laik bir karakter taşımıştır. Kişilerin mensup olduğu din dikkate alınmadan eşit muamele görmeleri hedeflenmiştir. Bu durum, hukuk farklılığı ve çeşitliliğine son vererek hukuk birliği sağlamıştır. Ayrıca Türkiye’de yaşayan bütün toplum için aynı hukuk kurallarının geçerli

olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı'dan kalan farkı mahkemeler ortadan kalkmıştır. Avrupalı devletlerin gayrimüslimlerin haklarını bahane ederek devletin içişlerine müdahale etmesini önlemiş böylece devlet egemenlik ve bağımsızlık haklarını daha özgür bir şekilde kullanabilmiştir. Öte yandan azınlıklar ile Türk toplumu arasındaki farkları ortadan kaldırdığı için yaşantı benzerliğine, dolayısıyla kültürel birlikteliğe zemin hazırlamıştır.

Medeni Kanun, Türkiye'nin önceki kanunlarında kullanılmayan bazı yeni kavram, uygulama ve müesseseleri de beraberinde getirmiştir. Kadın-erkek arasında eşitlik, resmi nikâh yapma zorunluluğu, tek eşle evlilik, boşanmanın geçerli olabilmesi için mahkeme kararı zorunluluğu, mirasta kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olması farklılıkların başlıcalarıdır. Şunu da ifade etmek gerekir ki, İsviçre Medeni Kanunu benimsenirken mutlak bir kadın-erkek eşitliği sağlanamamıştır. Çünkü toplumda yerleşmiş olan bazı uygulama ve anlayışlar bunu engellemiştir. Örneğin evlilik birliğinin korunması ve düzeninin sağlanması için koca evlilik müessesesinin reisi sayılmış, kocanın soy isminin kullanılması zorunluluk haline getirilmiş, kadının çalıştığı işten kocası tarafından menedilebileceği kabul edilmiştir. Öte yandan kadını korumaya yönelik birçok kanun da kabul edilmiştir. Neticede Türkiye, İsviçre Medeni Kanunu'nu toplumsal, ahlaki ve biyolojik faktörleri kısmen dikkate alarak yapmış olduğu sınırlı değişikliklerle benimsemiş ve uygulamıştır.

İsviçre Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu, yerli kanunlardan, kendi toplumunun örf ve adetlerinden meydana getirildiği için İsviçre açısından tamamen milli, yerli, muhafazakâr, sade ve açık bir niteliğe sahip olmuştur. Nihayetinde İsviçre halkının bildiği, benimsediği kültürel unsurlardan meydana getirilmiştir. Fakat Türkiye açısından bakıldığında bu tercih milli ve yerlilikten uzak devrimci bir niteliğe sahip olmuştur. Çünkü her yönüyle farklı bir hukuk çevresinde yaşayan Türkiye toplumunu, İslam dinine

dayanan geleneklerin ve hukuk kaidelerinin etkisinden uzaklaştırma gayesi güden Atatürk devrimlerinin bir sonucu olarak girmiştir.

İsviçre Medeni Kanunu'nun Türkiye tarafından benimsenmesinin dikkate değer bir noktası da kabul edilme aşamasında izlenen yoldur. Türk Medeni Kanunu sosyal içerikli bir kanun olmasına rağmen kabul edilme aşamasında daha çok siyasetçilerin ve dönemin yöneticilerinin etkili olduğu bir yol izlenmiş, dolayısıyla kabul sürecinde toplum etkin olmamıştır.

Osmanlı Döneminde yaşanan havas-avam ayrımı, meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında elit/aydın sınıf ve halk şeklinde devam etmiştir. Her iki sınıf arasındaki kopukluk devam ettiği gibi yönetim kadrolarına hâkim olan aydın sınıfı halkın yaşantısını eleştirerek, toplumu kendi fikir sistemleri doğrultusunda değiştirmeye ve şekillendirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken halkın fikrini dikkate alan demokratik bir yöntemden ziyade; halkın yararına olacağı savına dayandırılan tepeden inmece ve aceleci bir yöntem takip etmiştir. Bahsi geçen yöntem, inkıpların genelinde olduğu gibi Medeni Kanun'un kabul edilme sürecinde de etkili olmuştur. Bu da özünde halktan kopuk bazı yeniliklerin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan sorunun giderilmesi için de halkın yeni kanunlara alışması, günlük yaşantı ve kültürün bu kanunlara uydurulması hedeflenmiştir. Bununla birlikte Türk Medeni Kanunu'nun asıl hedefi olan toplumdaki yerleşik anlayışta köklü değişiklikler yapma düşüncesinin uzun vadede amacına ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda eski toplumdan farklı olarak kadın, sosyal hayatta daha aktif hale gelmiş, herhangi bir meslekte çalışabildiği için toplumun ekonomik işleyişine dâhil olmuş, miras paylaşımında erkekle aynı haklara sahip olmuştur. Bu gelişmeler toplumun bir kesimini olumlu etkilerken, hâkim sınıf olan erkeğin hâkimiyet alanını daralttığı için zaman zaman tepkiyle karşılanmış bu da kanunun uygulanmasını yavaşlatmıştır.

TMK'nin kabul edilme sürecinde iki olumsuz durum söz konusudur. Birincisi milleti temsil eden TBMM'de Türk Medeni Kanunu topluca görüşülmüş, maddeler her yönüyle ve ayrıntılı bir şekilde tartışılmamış ve kanun tasarısı eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmemiştir. İkincisi ise Türk Medeni Kanunu'nu kabul eden komisyon sadece hukukçulardan oluştuğu için kanunun sosyolojik, ekonomik ve dinî yönleri üzerinde durulmamıştır.

Son tahlilde yeni medeni kanunun kabul edilmesi, toplumun hedeflenen amaca doğru yönlendirilmesini ve topluma istenilen şeklin verilmesini kolaylaştırırken, farklı etkilere de zemin hazırlamıştır. Yeni kanun toplumun bir kesimi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Diğer taraftan toplum, yerleşik değerlerinden uzaklaştığı için kültürel anlamda boşlukta kalmış, bundan dolayı eski değerlerin terkedilmesi ve yeni değerlerin benimsenmesi sürecinde toplumsal bazı sendelemeler yaşanmıştır. Özellikle uygulanma sürecinde aile, resmi nikâh ve miras paylaşımı gibi bazı konularda bu durum açıkça görülmüştür. Bu olumsuzlukların yanında siyasi otoritenin planlı ve ısrarlı hareketi sonucunda köklü ve zor değişikliklerin bile toplum tarafından benimsenebileceğini ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

- TBMM ZABIT CERİDESİ, Devre: I, Cilt: 18, Gün 1. 3. 1338 (1922).
- TBMM ZABIT CERİDESİ, Devre: II, Cilt: 4, Gün 15 Kanunu evvel 1339 (1923).
- TBMM ZABIT CERİDESİ, Devre: II, Cilt: 8, Gün 8. 4. 1340 (1924).
- TBMM ZABIT CERİDESİ, Devre: II, Cilt: 19, Gün 1 Teşrinisani(11) 1341 (1925).
- TBMM ZABIT CERİDESİ, Devre: II, Cilt: 22, Gün 17. 2. 1926.
- TBMM ZABIT CERİDESİ, Devre: II, Cilt: 23, Gün 1. 3. 1926.
- TBMM ZABIT CERİDESİ, Devre: II, Cilt: 24, Gün 22. 4. 1926.
- Akipek, J. G. (1973). *Türk medeni hukuku I. Cilt I. Cüz.* Ankara: Sevinç Matbaası.
- Arık, K. F. (1963/b). Medeni Kanun ve yapılan bazı tenkidler. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (SBFD)*, 18 (1), 193-213.
- Arık, K. F. (1963/a). *Türk medeni hukuku I, genel prensipler.* Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık.
- Ataay, A. (1978). *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu I. Tebliğler.* Neden İsviçre Medeni Kanunu (İsviçre Medeni Kanununun Türkiye tarafından iktibası nedenleri) (s. 59-72) içinde. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Ataay, A. (1971). *Medeni hukukun genel teorisi.* İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Baran, F. (1999). *Atatürk devrimleri içinde Türk Medeni Kanunu'nun yeri ve önemi* (Yüksek Lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de çağdaşlaşma.* (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bozkurt, G. (2010). *Batı hukukunun Türkiye'de benimsenmesi (1839-1939).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bozkurt, M. E. (1944). Medeni Kanunun XV. yıl dönümü için: Türk Medeni Kanunu nasıl hazırlandı (7-21) içinde. İstanbul: Kenan Matbaası.
- Bozkurt, M. E. (2000). *Atatürk ihtilali I.* İstanbul: Yeni Gün Yayıncılık.
- Edis, S. (1979). *Medeni hukuka giriş ve başlangıç dersleri.* Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları.

- Fındıkoğlu, Z. F. (1958). Medeni Kanunumuz etrafında bazı sosyolojik meseleler. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (SBFD)*, 13 (1), 180-190.
- Gotthard, J. (1972). *Yeni Türkiye'de İslamlık*. (Çev: Hayrullah Örs). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özsunay, E. (1978). *Medeni Kanun 50. yıl Sempozyumu I. Tebliğler*. Türkiye'de yabancı hukukun benimsenmesi hareketi içinde Türk Medeni Kanununun anlamı ve önemi (s. 399-414) içinde. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Saymen, F. H. (1960). *Türk medeni hukuku cilt I*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Tekinay, S. S. (1970). *Medeni hukuka giriş dersleri*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Velidedeoğlu, H. V. (1968). *Türk medeni hukuku, cilt I- cüz 1 umumi esaslar*. İstanbul: Sermet Matbaası.

BÖLÜM 6

KARABAĞ'DAKİ TÜRK VARLIĞI VE ERMENİLERİN TÜRKLERE UYGULADIĞI KATLIAMLAR VE ZORUNLU GÖÇLER

Ali Alper DERECİK

Karabağ, bulunduğu stratejik konum gereği tarih boyunca insanlara yaşam alanı olmuştur. Tarihin ilk çağlarından itibaren birçok devlet bu toprakları yurt edinmek için mücadele etmiştir. Yaşanan savaşlar, göçler, ekonomik faaliyetler Karabağ'ın pek çok kültüre ev sahipliği yapmasına neden olmuştur. Bu sayede Karabağ, kültür çeşitliliği olarak zengin bir yapıya bürünmüştür. Aynı zamanda Karabağ, jeopolitik olarak da dikkat çekici bir konuma sahiptir. Bu yüzden bölgede birçok farklı milletten ve dinden insan toplulukları bulunur. Türk ırkı da Karabağ topraklarını yüzyıllardır yurt edinmiştir. Birçok Türk boyu Karabağ'da hüküm sürebilmek için birbirleriyle savaşmıştır. 1501'de Akkoyunlu Emiri Elvend Mirza ile giriştiği mücadeleden zaferle ayrılan İsmail Safevi, kendisini Şah ilan ederek Safevi Devleti'ni kurmuştur. Safevi Devleti kısa bir süre sonra Karabağ'ı ele geçirmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Karabağ ve Kafkasya coğrafyasında Türklerin çok uzun yıllardır var olduğu ve bölgeyi yurt edindikleri hatta Türk boylarının kendi içinde savaşa tuttuğudur. Kafkasya'nın ve Karabağ'ın tarihsel köklerinin bilinmesi bu açıdan çok önemlidir. Safevi Devleti'nin güçlenip yayılmaya başladığı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu da güçlenerek hızla yayılım göstermektedir. Bu durum iki Türk Devleti'ni karşı karşıya getirmiştir. 1578 yılında Osmanlı ile Safevi arasında yaşanan savaşta Osmanlı zafer elde etmiştir. Bu zaferden sonra Karabağ, Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolüne girmiştir. Yaklaşık 13 yıl sonra Safevi Devleti askerî ve ekonomik açıdan güçlenmiş ve sistemli bir harekât sayesinde Karabağ ve birçok bölgeyi tekrar hakimiyeti altına almıştır.

I. Petro'nun Rus tahtına çıkmasıyla birlikte (9 Haziran 1672 — 8 Şubat 1725) hem Rusya hem de Kafkasya için şartlar değişmiştir. I. Petro'nun Rus halkına emanet ettiği birçok politika neredeyse bütün Rus liderler tarafından misyon edinilmiştir. Bunların başında sıcak denizlere inme politikası,

yayılmacılık ve Rusya'nın çıkarları dahilinde halkların göçe zorlanması gelmektedir. I. Petro'nun ani ölümü Rus İmparatorluğu'nda bir güç boşluğu yaratmıştır. Belirli bir müddet taht kavgaları ile boğuşan Rusya'da yayılmacı politikalar askıya alınmıştır. 1724 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan İstanbul Antlaşması uyarınca, bugün birçoğu Azerbaycan toprağı olan şehirler Osmanlı ile Rusya arasında paylaşılmıştır. Bakü, Dağıstan ve Derbent, Rusya'nın hakimiyeti altında kalırken; Gence, Tiflis, Revan, Tebriz ve Karabağ Osmanlı İmparatorluğu'na devredilmiştir ve İstanbul Antlaşmasıyla birlikte Karabağ tekrar Osmanlı toprağı olmuştur.

Aynı yıllarda İran'da yaşanan karışıklığı ve Afgan işgalini sonlandıran Nadir Han, gayri resmî olarak iktidarı ele geçirmiştir. Nadir Han'ın desteklediğı II. Tahmasb, İran Şahı ilan edilmiştir. 1730 yılında Osmanlı ile görüşmeye başlayan İran Şahı ve Nadir Han, Osmanlı'nın pasif tavrını fırsat bilerek kaybettikleri toprakları geri almak için Osmanlıya saldırı kararı almıştır. Bu esnada Horasan'da yaşanan iç karışıklığı bastırmak için Nadir Han, Horasan'a intikal etmiştir. Nadir Han'ın yokluğundan yararlanmak isteyen 2. Tahmasb, iktidarını sağlamlaştırmak ve Nadir Han'ın iktidardaki etkisini kırmak için Osmanlıya karşı yapılacak olan harekâtı tek başına yürütme kararı almıştır. Bu kararının üzerine İran orduları Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamıştır. 1731 yılında da Osmanlı'nın bölgeye asker göndermesi ile iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Yaşanan Kürican Muharebesi'nde (1730-1732), Osmanlı ordusu İran ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Nadir Han, II. Tahmasb'ın yenilgisini öne sürerek İran'ın bütün kontrolünü eline almıştır. Nadir Han, 1733 yılında fetva okutarak Şah olduğunu ilan etmiştir ve Safevi Devleti'ne son vererek Afşar Hanlığı'nı kurmuştur. Afşar Hanlığı'nı ilan edildikten sonra II. Tahmasb'ın kaybettiğı toprakları Osmanlıdan geri almak için 1735 yılında Osmanlı topraklarına sefer düzenlemiştir. İki ordu Arpaçay'da karşı karşıya gelmiştir. Nadir

Şah'ın ordusu Osmanlı ordusunu mağlup etmiştir ve iki devlet arasında İstanbul Antlaşması imzalanmıştır. İstanbul Antlaşmasına göre Osmanlı İmparatorluğu Nadir Han'ı Şah olarak tanımıştır ve Revan, Gence, Tiflis ve Karabağ'ı Afşar Hanlığına bırakmıştır.

Penah Ali Han, Nadir Şah'ın Karabağ'daki hakimiyetini tanımayarak isyan başlatmıştır. Bunun üzerine Nadir Şah, Penah Ali Han'ı Horasan'a sürgüne göndermiştir. 1747'de Nadir Şah'ın bir suikast sonucu öldürülmesiyle Penah Ali Han, Karabağ'a gelerek bağımsızlığını ilan etmiş ve Karabağ Hanlığını kurmuştur. 11 yıl boyunca çeşitli mücadeleler veren Penah Ali Han 1756 yılında ölmüştür. Bunun üzerine tahta Penah Ali Han'ın oğlu İbrahim Halil Han geçmiştir. İbrahim Han da 1806 yılında ölene kadar Karabağ Hanlığını yönetmiştir. 1806 yılında da Ruslar tarafından tahta Mehdi Kulu Han getirilmiştir (1806-1826). Karabağ Hanlığında bu olaylar yaşanırken Rusya yayılmacı politikalarına devam etme kararı almıştır. 1801 yılında I. Aleksandr'ın (1801-1825) Rus tahtına oturması Rus İmparatorluğu için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Hem yayılmacı politikalar hızlandırılmış hem de İngiltere, Fransa ve Avusturya ile sıcak ilişkiler kurulmuştur. 1801'de ilk olarak Gürcistan işgal edilmiştir. Daha sonra İran'daki Afşar Hanlığının zayıflamasıyla birlikte İran'a seferler düzenlenmiştir. Bütün bunlar yaşanırken Fransa'da iktidarı ele geçiren Napoleon, 1812'de Rus İmparatorluğuna savaş açmıştır. Napoleon'u yenmeyi başaran Rus ordusu, bir yandan Avrupa ile ilişkilerini geliştirirken, diğer yandan gözünü Kafkasya ve Osmanlı topraklarına dikmiştir. 1801'de Rus ordusunun Gürcistan'a yerleşmesiyle birlikte Karabağ Hanlığı'nın üzerindeki Rus tehdidi artmıştır. Bu tehdit kısa sürmüştür. 1804 yılında Ruslar, Gence'yi hızlı bir şekilde işgal etmiştir. İbrahim Halil Han, Karabağ Hanlığının hepsini kaybetmemek için Ruslar ile 11 maddelik Kürekçay Antlaşması'nı

imzalamayı kabul etmiştir. Kürekçay Antlaşması'yla Karabağ Hanlığının adı yaşamış olsa da yıkılana kadar Rusya'nın güdümünde hareket etmiştir.

Bahsedildiği üzere 1814'te Rusların Napoleon'u yenmesi Rusya'yı bölgede söz sahibi yapmıştır. Bu zaferden sonra stratejisini değiştiren Rus İmparatorluğu, çevresindeki bütün toprakları kendi sınırlarına katmaya başlamıştır. 1822'de yayımlanan bir fermanla Ruslar, Karabağ Hanlığının hepsini ele geçirmiştir. Karabağ Hanlığının Çarlık Rusya'nın (1805) kontrolüne girmesinden sonra Rusya, bölgenin etnik yapısını değiştirmeye başlamıştır. Rusya'nın kendi çıkarları doğrultusunda Erivan ve Karabağ'a, İran'dan ve Osmanlı'dan göç ettirilen Ermeniler yerleştirilmiştir. Çarlık Rusya'sının 1823'te yaptığı ilk resmî nüfus sayımına göre Karabağ'da yaşayan 18.563 ailenin 1559'u yani toplam nüfusun %8,4'ü Ermeni kökenlidir. (Kendilerini Albaniya ve Gregoryan Ermeni'si olarak tanımlamaktadırlar.) Diğer bir kaynak olarak da Kafkas Arkeografik Komisyonu'nun verilerine göre, 1827'de Karabağ'da yaşayan 12.000 hanenin %2,5'i Müslüman değildir. Ermenilerin küçük bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiş olsa da 12.000 hanenin çok büyük bir kısmı Müslüman Türklerden oluşmaktadır. Müslüman Türk diyoruz çünkü bölgede sayım yapılırken bütün etnik kökenler çok titiz bir şekilde tespit edilirken bölgede yaşayan Türkler, Müslüman kimlikleri ile kayıt altına alınmıştır; Türk kimlikleri ile değil. Türkmençay Antlaşması'nın (1828) imzalanmasından sonra 1828-1830 tarihleri arasında İran'dan yaklaşık 35.000-40.000 Ermeni, Osmanlı'dan ise yaklaşık 70.000-80.000 Ermeni, Erivan ve Yelizavetpol'a (Gence) yerleştirilmiştir. Yelizavetpol'a yerleştirilen Ermenilerin büyük çoğunluğu I. Karabağ Savaşı'nda Ağdere'ye kaçmış veya göç ettirilmiştir. 1832 yılına gelindiğinde Çarlık Rusya'sı Karabağ'daki Ermeni nüfusunu arttırmak için adı geçen bölgelerdeki Ermenileri Karabağ'a kaydirmiştir. Bu sayede Karabağ'daki Ermenilerin

sayısı toplam nüfusun %34,8'ini oluşturmuştur. Bu nüfus değişikliği iki halk arasındaki gerginliğin artmasına neden olmuştur. Rusya, kendi politikalarına uyduğu sürece Ermenileri desteklemeye devam etmiş ve zaman zaman Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki kıvılcımı harlamıştır. Rusların, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri üzerinde yürüttüğü politikalar hafife alınacak türden değildir. Ve bu politikalar sadece iki halkı kapsamamaktadır. Rusların nüfuz ettiği bütün ülkeleri içine almaktadır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nu ele alalım. Bugün Ermenilerin hâlâ Türkler üzerinde asılsız iddiaları vardır. “Osmanlı bizi soykırımı uğrattı, Türkler bizi öldürdü ve tecavüz etti.” gibi söylemler ile olayı çarpıtarak anlatmaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti, uluslararası mahkemelerde Ermeni Soykırımı iddialarının asılsız olduğunu kanıtlamıştır. Bu iftiraların çıkış noktasında bile Rusların parmağı vardır. Ruslar Ermenileri destekleyerek Osmanlı'nın içerisinde isyan çıkarmalarını sağlamıştır. Pek çok savaşta da Ruslar, Ermenileri taşeron asker olarak kullanmıştır ve II. Karabağ Savaşı'na kadar da kullanmaya devam etmiştir. 93 Harbi (1877-1878) olarak adlandırılan Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imzalanan Ayastefenos Antlaşması'nın 16. Maddesine göre ve akabinde yapılan Berlin Konferansı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesine göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun Vilayet-i Sitte diye bilinen altı ilde (Sivas, Bitlis, Erzurum, Van, Elâzığ, Diyarbakır) Ermenilere yönelik ıslahat yapılması kararı alınmıştır. Bu maddelere göre Ermenilerin şartları iyileştirilecek ve daha özgür olmaları sağlanacaktır. 1878 Berlin Antlaşmasında ilk kez Ermeni meselesi gündeme getirilmiş ve resmî kayıtlara girmiştir. Bu tarihten itibaren “Millet-i Sadıka” olarak adlandırılan Ermeniler, Osmanlıya bela olmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki'nin kurulup, memleketin selameti için Ermenilerle mücadeleye başlamasına kadar, Ermeniler tarafından birçok Müslüman ve Türk kanı dökülmüştür. Ermeniler sadece Anadolu'da değil,

Kafkasya topraklarında da çeteleşmeye ve masum insanları katletmeye başlamıştır. Şubat 1905'de Ermeni çeteleri Zengezur, Bakü, Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türk'ü ailelere saldırmak için harekete geçmiştir. Sadece birkaç ay içerisinde 50.000'den fazla Azerbaycan Türk'ü, Ermeniler tarafından katledilmiştir. Ermeniler Ağustos 1905'de Şuşa'da bulunan Türk mahallelerine saldırmış ve bir gecede 100'e yakın insanı öldürmüşlerdir. 26 Aralık 1905'te Ağdere'nin Umudlu köyünde bulunan 500 Azerbaycan Türk'ü, Ermenilerin zulmüne uğramamak için Ağdama kaçmaya çalışmıştır. Fakat yolda Avram Hampa isimli Ermeninin kurduğu çete tarafından yakalanmışlar ve çocuklar da dâhil olmak üzere hepsi öldürülmüştür. Rusların desteğini alan Ermeniler, kurdukları çeteleri birleştirerek bağımsız bir Ermenistan kurmayı hedeflemiştir. Ermenilere göre bu yolda her şey mubahtır. Büyük Ermenistan'ı kurmak için gerekirse bütün Azerbaycan Türklerini öldürmeyi göze almışlardır. Rusların yardımıyla birleştirilen Ermeni çetelerinin kurduğu ordu, Temmuz 1906'da Şuşa'ya saldırmıştır. Şuşa'da yaşayan pek çok insan bu saldırılarda hayatını kaybetmiş ve evini terk etmek zorunda kalmıştır. Boşalan evlere ise Ermeniler yerleştirilmiştir. Ruslar Ermenileri güçlendirmek için çok büyük yardımlarda bulunmuştur. Sadece yardımlarla kalmamıştır; aynı zamanda Ermenileri tek çatı altında birleştirmek için çabalamış ve eğitmişlerdir. Bunun nedeni de Osmanlı'yı sahada sıkıştırmak ve baskı yapmaktır. Rusların kurduğu bu plan büyük ölçüde başarılı da olmuştur. Sarıkamış Harekâtı öncesi ve harekât zamanı Ermeniler, Osmanlı ordusunu ve bürokrasisini oyalamak için sürekli Türk köylerine baskınlar düzenlemiş ve katliamlar gerçekleştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu olayların ceremesini çekmiş ve büyük bedeller ödemek zorunda kalmıştır. 1915'te Ermeni tehcirinin boş yere yapılmadığını, Ermenilerin Osmanlı'yı ve İttihat Terakki'yi buna zorladığını tarihe dönüp baktığımız zaman anlayabiliyoruz.

Ermenilerin yaptığı saldırılar ve zulümler, halkı ve yönetimi bıktırmıştır. Yaşanan olaylar sonucunda Talât Paşa, bütün sorumluluğu üstüne alarak Tehcir Kanunu'nu yürürlüğü koymuştur. Osmanlı topraklarından sürgün edilen Ermeniler, yine ders almayarak gittikleri yerde çeteleşmeye ya da var olan Ermeni çetelerine (Ermeni ordusu) katılmıştır. Bölgedeki Türklere hız kesmeden saldırmaya devam etmişlerdir. 1918'de Osmanlının zayıflamasını fırsat bilen Ermeniler, Erivan'da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı 199 köyü basmış ve 135.000 insanı bu topraklardan göçe zorlamıştır. 17 Mart 1918 tarihinden itibaren Ermeniler saldırılarını hızlandırmıştır. Urmiye'de 10.000'e yakın insan Ermeniler tarafından öldürülmüştür ve birkaç hafta içerisinde Şerefhan, Hoy, Maku ve Salmas'a saldırmışlardır. Bu topraklarda yaşayan 100.000'den fazla insanı da göçe zorlamışlardır. 31 Mart 1918'de Ermeniler bu kez de Bakü'ye saldırmış, 18.000 'den fazla insanı vahşice katletmiştir. 1-9 Mayıs 1918'de Ermeni ordusu Guba'ya girmiştir. Guba'da bulunan 122 köyü dağıtmış ve köylerde yaşayan insanları göçe zorlamıştır. Erivan bir Türk kentidir. SSCB'nin 1902'deki nüfus sayımına göre Erivan'da 190.000 Ermeni, 320.000'den fazla Türk yaşamaktadır. Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlar ve zorunlu göçlerle 1916 yılında yapılan nüfus sayımına göre Erivan'da Ermeniler çok az bir farkla çoğunluğu yakalamışlardır ve Erivan'ın kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir. Bütün bu yaşanan olayların sonunda İtilaf Devletleri'nin (Özellikle Rusya ve Fransa'nın) diplomatik baskılarının etkisiyle 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Millî Şura'sı, Erivan'ı Ermenistan'a bırakmayı kabul etmiştir. Fakat Ermeniler bununla yetinmemişlerdir ve daha fazla toprak için saldırılarını sürdürmüştür. Zamanla birlik olmaya başlayan Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin saldırılarına karşı koymaya çalışmış ve Ermenilere karşı saldırı başlatmıştır. Karşılıklı saldırılar devam ederken Kızıl Ordu'nun bağımsız Azerbaycan'ı işgal etmesiyle üç yeni devlet ortaya çıkmıştır:

Kafkasya topraklarında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti. Kızıl Ordu bölgede barışı sağladığını iddia ederek kısa süreliğine çatışmaları durdurmuştur. Yaşanan bu barış süreci içerisinde Ruslar hem ekonomik hem de askerî olarak Ermenileri desteklemeye devam etmiş ve sürekli olarak güçlenmelerini sağlamıştır. Gelişen olaylar çerçevesinde açıkça Ermenilerin yanında olduklarını göstermişlerdir. 1 Aralık 1920'de Zengezur'un birçok köyü Moskova tarafından Ermenistan'a bağlanmıştır. Sürecin içerisinde özellikle Karabağ'daki çatışmaların şiddeti artmıştır. Bu süreçte hem Azerbaycan hem Ermenistan, Karabağ'dan vazgeçmeyeceği açıkça dile getirmiştir. İki tarafta örgütlenerek yıllarca karşılıklı saldırılara devam etmiştir. Çatışmalar sırasında iki tarafında bir çözüm yolu bulamayacağına kanaat getiren Sovyet Rusya, 7 Temmuz 1923'te Karabağ'da özerklik ilan etmiştir. Bu sayede günümüze kadar gelen Karabağ Özerk Yönetimi, Sovyetler tarafından oluşturulmuştur. Fakat Ermeniler boş durmamış ve siyasî propagandaya devam etmiştir. Hem Ermenistan'ın saldırıları hem de Moskova'nın baskısıyla Nahçıvan Özerk Yönetimi'nin bazı köyleri Ermenistan'a devredilmiştir. Kurdbulak, Hörediz, Oğbun, Elmalı, İtkıran, Sultanbey, Karsever, Kilitli, Zengilan'ın Nüvedi köyü ve Kazak ilinin 4400 hektar ormanlık alanı 18 Şubat 1929'da Moskova tarafından Ermenistan'a verilmiştir. 1921'de imzalanan Kars ve Moskova antlaşmalarıyla Azerbaycan'a bağlı özerk bir Nahçıvan Devleti kurulması kararlaştırılmıştı. Yukarıda da değindiğimiz gibi Ruslar bu toprakların Azerbaycan'a ait olduğunu antlaşmalar yoluyla kabul etmesine rağmen gayri hukuki bir şekilde bu bölgeleri Ermenistan'a bağlamaya çalışmıştır. Ruslar, Nahçıvan Özerk Yönetimi kurulurken de her zaman olduğu gibi sınırlarla oynamış ve kendi çıkarları doğrultusunda tasarlamıştır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Ermenistan ile sınırı olmasına rağmen Azerbaycan ile kara

sınırı yoktur. Azerbaycanlı insanlar Nahçıvan'a gidebilmek için Ermenistan topraklarında bulunan otobanları kullanmak zorunda bırakılmıştır. Sovyet Rusya'nın bu ve benzeri politikaları Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışmaların asla son bulmamasına neden olmuştur. 1930 yılına gelindiğinde Sovyetler, Ermenistan'a bağlı yeni bir bölge oluşturmuştur. Nahçıvan'a bağlı Lehvaz, Eldere ve Astazur bölgeleri Ermenistan'a devredildi ve Mehri adında yeni bir bölge oluşturuldu. Bu tarihten sonra yine kısmi barış dönemine girildiyse de 1937 yılında Griory Arutinov'un Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komite Sekreteri seçilmesiyle çatışmalar tekrar yükseldi. G. Arutinov köken olarak Ermeni olsa da başkan olana kadar Ermenistan'a ayak basmamıştır ve Ermenice de bilmemektedir. Gürcistan Komünist Partisinin en güçlü adamı olan Lavrentiy Beria tarafından desteklenmiş ve bulunduğu makama getirilmiştir. G. Arutinov Ermenistan'ın lideri olduktan sonra Erivan başta olmak üzere pek çok bölgeye yatırım yapmış ve endüstriyellemeyi desteklemiştir. 1945'te G. Arutinov, Joseph Stalin ile görüşerek Karabağ'da Ermenilerin çoğunlukta olduğunu iddia etmiş ve Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasını istemiştir. Bu teklif Sovyet yönetimi tarafından reddedilmiştir. Gelişen bazı siyasî olaylar neticesinde SSCB Güvenlik Bakanlığı emriyle 1949 yılında 12.000 Ermeni Ermenistan'dan sürgün edilerek Altay Krayı'na gönderilmiştir. Aynı zaman da 1947-1953 tarihleri arasında da 150.000 Azerbaycan Türkü SSCB Güvenlik Bakanlığı tarafından Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç ettirilmiştir. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra zorla göç ettirilen Ermenilerin birçoğu tekrar Ermenistan'a getirilmiştir. Fakat zorla göç ettirilen Azerbaycan Türklerinin evlerine dönmelerine izin verilmemiştir. 1969'da tekrar toprak paylaşımı gündeme getirilmiş ve SSCB yönetimi Laçin'e bağlı Çayzemi'yi, Kazak'a bağlı Kemerli köyünü ve Kelbecer'e bağlı Zod altın yataklarının bulunduğu bölgeyi Ermenistan'a bağlamıştır.

Uzun yıllar boyunca sistemli bir şekilde Azerbaycan toprakları, Ermenistan'a aktarılmıştır. 1987 yılına gelindiğinde Ermeniler, Paris'te "Ermeni Ulusal Kongresi" adlı bir program tertiplemiştir. SSCB'nin iç siyasetini yakından takip eden Ermeniler, fırsattan istifade ederek Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasını kararlaştırmıştır. Kararın alınmasından sonra hemen propaganda harekâtı başlatmışlardır. Karabağ'da ve Hankendi'de broşür dağıtarak, yayımlar yaparak ve insanları örgütleyerek yürüyüşler düzenlemişlerdir ve 1987'nin Ekim ayında Erivan'da İgor Muradyan ve Levon Petrosyan liderliğinde "Karabağ Komitesi" toplamışlardır. Komitenin aldığı kararlara göre SSCB lideri Gorbacov ile görüşülecek ve Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınıp Ermenistan'a devredilmesi konusunda ikna edilecektir. İkna operasyonundan sonra bölge, Azerbaycan Türklerinden tamamen temizlenecek ve boşalan köylere Ermeniler yerleştirilecektir. Bu plan doğrultusunda 1988'de Abhazya'da ve Sohum'da kurulan "Krunk" adlı Ermeni örgüt Erivan'a davet edilmiştir. Krunk örgütü o tarihlerde Gürcülere yaptıkları katliamlar ile ün salmıştır. Silahlı eylem konusunda tecrübeli olan örgüt, ilerleyen yıllarda ASALA militanları ile birleşerek Azerbaycan'a karşı savaşmıştır. 27 Ocak 1990'da Karabağ Krunk Örgütü resmî olarak kurulmuş olsa da öncesinde birçok eylemde isimleri geçmiştir. 19 Şubat 1988'de "Karabağ Ermenilerindir." sloganları eşliğinde gösteriler düzenlemişlerdir. Gösteriler Karabağ'ın başkenti olan Hankendi'de daha şiddetli olaylara sahne olmuştur. Bu tarihten itibaren iki halk arasındaki olaylar şiddetini arttırmıştır. 20 Şubat 1988'de 3.000 Ermeni bir araya gelerek, Türklere gözdağı vermek için Karabağ sokaklarında yürüyüş yapmıştır. Yürüyüşün ardından Karabağ Vilayet Kurulu, Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasına karar vermiş ve bu karar yazılı metin olarak SSCB Yüksek Komitesine gönderilmiştir. Alınan karar kısa bir süre içerisinde her yere yayılmıştır. Kendilerine danışılmadan alınan

kararı tanımayacağını ilan eden Azerbaycan Türkleri, Karabağ'ın çeşitli bölgelerinde gösteriler düzenlemişlerdir. Azerbaycan halkı şiddetsiz eylemlerini sürdürdüğü sırada Ermenistan silahlı kuvvetlerinin sert müdahalesi ile karşı karşıya kalmıştır. 22 Şubat 1988'deki gösterilerde Ali Hacıyev ve Bahtiyar Guliyev isimli iki Azerbaycan Türkü genç, Ermenistan ordusunun açtığı ateş sonucu hayatını kaybetmiştir. İki gencin ölümü insanları galeyana getirmiştir. İki halkın da sokağa çıkmasıyla birlikte karşılıklı çatışmalar başlamıştır. Bu tarihten itibaren 1. Karabağ Savaşı olarak adlandırılan savaş fiilen başlamıştır diyebiliriz. Bu savaş 1988'den 1994'e kadar sürmüş ve on binlerce insanın canına mâl olmuştur. İki Azerbaycanlı gencin öldürülmesinin ardından çatışmalar kızışmış ve 27-28 Şubat 1988'deki olaylar sırasında 26 Ermeni ve 6 Azerbaycan Türkü öldürülmüştür. Ölümünün artması iki tarafı daha da alevlendirmiştir. Birkaç gün sonra Şuşa'da 5.000 Azerbaycanlının katılımıyla bir miting düzenlenmiştir. Şuşa'da başlayan mitingler Bakü'ye de sıçramıştır. Sokağa dökülen Azerbaycan halkı Karabağ'ın Ermenistan'a bırakılmaması gerektiği vurgulamış ve gerekirse silahlı mücadeleye gidilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Olaylardan bir ay sonra 15 Haziran 1988'de Ermenistan Yüksek Sovyet Komitesi, Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirilmesi kararını onaylamıştır. Kararın yürürlüğe girmesiyle birlikte Karabağ'da yaşayan Türkler, Ermenistan ordusu tarafından silah zoruyla Şuşa'ya göç ettirilmiştir. Erivan, Abovyan ve Leninakan'da Ermeniler sokağa dökülmüş ve Ermeni ordusuna destek yürüyüşü yapmıştır. Aynı günlerde Bakü ve Gence'de de Azerbaycanlılar sokağa çıkıp eylem yapmaya başlamıştır. Aylarca süren halk hareketlerinin sonunda 04 Ekim 1988'de Ermeniler Karabağ'da yaşayan Türkleri katletmeye başlamıştır. Saldırıları misilleme olarak Azerbaycan Türkleri kendi aralarında örgütlenerek Ermenilere saldırılar düzenlemişlerdir. Yaşanan olaylardan iki ay sonra 21 Kasım 1988 tarihinde

Bakü, Gence ve Nahçıvan'da olağanüstü hâl ilan edilmiştir. 7 Aralık 1988'de Ermenistan'ın Spitek bölgesinde 7.2 büyüklüğünde bir deprem yaşanmıştır. Depremde 20.000'den fazla insan hayatını kaybetmiş ve birçok yerleşim yeri yok olmuştur. Ermenistan'ı derinden sarsan bu olay, Karabağ'daki çatışmaları durdurmaya başaramamıştır. Olayların devam etmesi üzerine 15 Aralık 1988'de Sovyet yönetimi hem Ermenistanlı hem de Azerbaycanlı yöneticilere yaptırım uygulama kararı almıştır. Maalesef yaptırım kararları sadece Azerbaycanlı yöneticilere uygulanmıştır. Yaptırım kararlarını fırsata çeviren Ermeni yöneticiler, 25 Aralık 1988'de Ermenistan sınırında yaşayan 250.000 Azerbaycanlıyı, Ermenistan'dan sürgün etmiştir. Sovyet yönetimi tarafından alınan hiçbir karar, gerçekleştirilen hiçbir faaliyet iki halk arasındaki olayları yatıştırmaya yetmemiştir. Soruna bir çözüm yolu arayan Sovyet Yüksek Komitesi, 12 Ocak 1989'da 5 Rus, 2 Ermeni, 1 Azerbaycan Türkünden oluşan 8 kişilik Karabağ Özel İdare Komitesi'ni kurmuştur. Oluşturulan komite de olayları yatıştırmayı ve insanları sakinleştirmeyi başaramamıştır. 8 Temmuz 1989'da Karabağ'ın Hankendi bölgesinde Ermeniler "Miatsum" isimli bir örgüt kurmuştur. Miatsum'un ilk eylemi Azerbaycanlıların yaşadığı Kerkicahan kasabasını yakmak olmuştur. Ermenilerden intikam almak ve Karabağ'ı kurtarmak için 16 Temmuz 1989'da da Ebulfez Elçibey önderliğinde "Azerbaycan Halk Cephesi (AHC)" oluşturulmuştur. AHC'nin kurulması olayların şiddetinin artmasına ve karşılıklı ölümlerin çoğalmasına neden olmuştur. AHC'nin gücünü kırmak isteyen Ermeniler, Nahçıvan'dan Azerbaycan'a giden trenlere saldırmaya başlamıştır. Trenlere yapılan saldırılar neticesinde bütün tren seferleri iptal edilmiştir. Ermenilerin sivil halka saldırması ve Karabağ Özel Komitesi'nin saldırıları engelleyememesi üzerine, Azerbaycan Sovyet Yüksek Komitesi, Karabağ Özel Komitesi'ni yok sayacaklarını ilan etmiştir. Bu açıklamanın ardından Ermeni teröristler Tiflis'ten Bakü'ye giden bir

otobüsü bombalamış ve Hankendi’de yaşayan halka karşı katliama başlamıştır. Azerbaycan Halk Cephesi bu saldırılara sessiz kalmayacaklarını açıklayarak Ermenilere karşı eylemler gerçekleştirmiştir. Ermeniler de misilleme olarak Şuşa’daki Halfeliçay Köprüsü’nü ve Askera-Ağdam Köprüsü’nü bombalayarak kullanılmaz bir hale getirmiştir. Saldırıların önünün kesilememesi üzerine SSCB Yüksek Komitesi Karabağ’da olağanüstü hâl ilan etmiş ve bölgeye Kızıl Ordu birliklerini gönderme kararı almıştır. Karabağ’a giren Kızıl Ordu, olayları bastırmak yerine Ermenileri desteklemeyi tercih etmiştir. 18 Ocak 1990’da Kızıl Ordu’nun desteğini alan Ermenistan ordusu, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’ne operasyon düzenleyerek Kerki kasabasını işgal etmiştir. İşgal sonrası ayaklanan Azerbaycan halkı Bakü sokaklarında eyleme başlamıştır. Eylemleri bastırmak isteyen Kızıl Ordu, Bakü’ye de askerî birlik göndermiştir. Bakü’ye gelen Kızıl Ordu halkın üzerine ateş açarak olayları bastırmaya çalışmıştır; Kızıl Ordu bu eylemlerde resmî verilere göre 131 kişinin ölümüne ve 800’den fazla insanın yaralanmasına neden olmuştur. Bu olay tarihe “Kara Ocak Katliamı” olarak geçmiştir. Sovyet ordusunun bu katliamı yapma nedeni: Azerbaycan Halk Cephesi’nin direncini kırmak ve AHC’nin Azerbaycan Komünist Partisi’ne baskı kurmasını engellemektir. Öldürülen insanların birçoğu AHC’nin üyeleri ve Azerbaycan’ın bağımsızlığı isteyen milliyetçilerdir. Kara Ocak Katliamından sonra Azerbaycan halkı, Sovyetlere ve Ermenilere karşı daha sert bir tavır takınmıştır. Azerbaycanlılar kalabalık oldukları bölgelerde Ermenilere saldırmıştır. Misilleme olarak Ermeniler de Karabağ’da bir referandum düzenleyerek Karabağ’ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Ermenilerin referandum sonrasında yaptığı açıklamaya göre; Karabağ Özerk Yönetimi’nin artık Azerbaycan’a bağlı olmadığını ilan etmişlerdir. Azerbaycan halkı ve AHC üyeleri referandumu kabul etmemiştir. Çünkü yıllar içerisinde Karabağ’da yaşayan

Azerbaycanlıların zorla göçe tabii tutulduğunu iddia etmişlerdir ve Ermenilere karşı bir harekât başlatmışlardır. Karşılıklı saldırılar sonunda binlerce insan hayatını kaybetmiş ve on binlerce insan zorla yurtlarından edilmiştir. SSCB Savunma Bakanlığı artan şiddet olaylarını bastırmak için 30 Nisan-15 Mayıs (1991) tarihleri arasında kod adı “Koltso” olan bir askerî operasyon düzenlemiştir. Operasyona, Sovyet 4. Kızıl Ordusu’na bağlı 23. Motorize Nişancı Tümeni ve OMON (Özel Amaçlı Polis Birliği) birlikleri katılmıştır. Operasyonun amacı, Karabağ’da “Pasaport Kontrol İşlemi” yaparak bölgedeki taşkınlık çıkartan Ermeni milislerin yakalanması ve bölge halkına nüfus kontrolü yapmaktır. Operasyon sırasında yaşanan çatışmalarda Ermeni milislerin büyük çoğunluğu öldürülmüş ve sonradan yerleştirildiği anlaşılan 24 Ermeni köyü boşaltılmıştır. Bu köylerde yaşayan Ermeniler tekrar Ermenistan’a gönderilmiştir.

25 Şubat’ı 26 Şubat’a bağlayan gece, Sovyetler dağılmadan önce Ermenilerin işgal ettiği Hankendi’ye yerleştirilen Kızıl Ordu’ya bağlı 366. Motorize Piyade Alayı’nın da desteğini alan Ermeni ordusu yaklaşık 10.000 nüfuslu Hocalı’ya harekât başlatmıştır. Hocalı’da, Ermenilerin Hankendi’yi işgali sırasında bölgeden sürülen Azerbaycanlılar ve 1989’da Fergane’den sürgün edilen Ahıska Türkleri bulunmaktaydı. Ağrılık olarak Ahıska Türkleri ve Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Hocalı kenti, 26 Şubat saat 05:00’a kadar Ermenilerin işgaline uğramıştır. Resmî rakamlara o gece Hocalı topraklarında 613 kişi katledilmiştir. 613 kişinin 106’sı kadın, 76’sı çocuk ve 70’i yaşlılardan oluşmaktadır. Saldırı esnasında 487 kişi ağır yaralı olup, 1275 kişi de esir alınmıştır. 150 kişiye hâlâ kayıptır. Ayrıca saldırılardan kaçmaya çalışan binlerce insan da soğuktan donarak canlarından olmuştur. Ermeniler sadece Hocalı’yı işgal etmekle kalmamıştır. 8 Mayıs 1992’de Şuşa’yı, 18 Mayıs’ta ise Laçın’i işgal etmiştir. Bu topraklarda çok büyük bir Türk nüfusu mevcuttur. İşgaller sonrasında AGİT

Minsk Grubu (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) oluşturulmuştur. Minsk Grubu, Karabağ'da kalıcı barışı sağlamak adına pek çok toplantı ve konferans düzenlemiştir. Görüşmeler sonunda kısa bir süreliğine Ermeni işgalleri durmuş olsa da 27 Mart 1993'te Kelbecer, 28 Haziran 1993'te Ağdere, 23 Temmuz 1993'te Cebrail, 31 Ağustos 1993'te Kubatlı, 30 Ekim 1993'te de Zengilan ve Horadiz, Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Gerçekleştirilen işgaller 1.000.000 Azerbaycan Türkünün toprakları terk etmesiyle sonuçlanmıştır. 1948'de Birleşmiş Milletlerin kabul ettiği "Soykırım suçunun önlenmesi ve cezalandırılması ilişkin sözleşmeye göre ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 822 numaralı karar gereğince "Acil Eylem Planı" hazırlanmıştır. Ermeniler yapılan barış görüşmelerinden sonra imzalanan ateşkes antlaşmalarına uyacaklarını taahhüt ettiyse de bu antlaşmaların hiçbirine uymamışlardır. İşin en acı kısmıysa, işgale ve soykırıma maruz kalanların Azerbaycanlılar olmasına rağmen ABD yönetimi Ermeni lobisinin baskısıyla Azerbaycan'a ambargo uygulama kararı almıştır. Ambargonun, Azerbaycan Devleti'ni zayıflatmasını fırsat bilen Ermeniler işgallerini devam ettirmiştir. Dünya kamuoyu Ermenilerin Kelbecer'i işgal edip orada yaptıkları zulme şahit olduktan sonra harekete geçme kararı almıştır. Ne yazık ki hiçbir ülkenin yaptığı açıklama ya da kınama Ermenileri durdurmaya yetmemiştir. Aradan 9 yıl geçtikten sonra 2001 yılında İnsan Hakları İzleme Örgütü, Hocalı'da yaşananları katliam olarak tanımıştır. Yaşananların katliam olarak tanınmasına rağmen Ermenistan'a yönelik hiçbir yaptırım kararı alınmamıştır. Bu durum Ermenileri daha da cesaretlendirmiştir. II. Karabağ Savaşı'na kadar Ermeni zulmü devam etmiştir. Azerbaycan ordusunun Karabağ'ı Ermeni işgalinden kurtarması manevi olarak da çok önemlidir. Karabağ'ın kurtarılmasıyla birlikte Azerbaycan hem tarihe olan borcunu ödemiştir hem de geçmişten günümüze bütün Türkleri gururlandırmıştır.

BÖLÜM 7

MODERN AZERBAYCAN TARİH DÜŞÜNCESİNDE, 2. DÜNYA SAVAŞI'NDA AZERBAYCAN'IN DURUMU

Muhittin KAVIK¹

¹ Bakü Devlet Üniversitesi, Umumi Tarih Doktora Programı, Bakü / Azerbaycan.
muhittinkavk20@gmail.com ORCID NO: 0000-0003-2593-4734.

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı, Sovyetler Birliği'ndeki bütün halklar gibi Azerbaycan halkının da Büyük Vatan Savaşı oldu ve hala önemli günlerden biri olarak kutlanır (Bkz. Resim 1). Savaş, bütün Sovyet uluslarını birleştiren unsur haline geldi. Bunun yanında Sovyet yöneticileri için sistemlerinin haklı çıkarılması anlamı da vardı.²

Resim 1: II. Dünya Savaşı Galibiyetinin 65. Yıldönümü Dolayısı ile Basılan Posta Pulu.

https://az.wikibooks.org/wiki/Fayl:Stamps_of_Azerbaijan

Almanların dikkatinden kaçmıyordu. Almanlar, Azerbaycan'ı işgal etmekle, bütün doğuyu işgal edebileceğine düşünüyordular. Sovyetler yenildikten edildikten sonra doğuda, Türklerin yaşadığı yerlerde, “Büyük Türkistan

Faşist Almanya, 1 Eylül 1939 tarihinde Polonya'ya hücum etti. İngiltere ve Fransa, hemen bir gün sonra Almanya'ya savaş ilan etti. Almanya, 23 Ağustos 1939 tarihinde Sovyetler ile saldırmazlık anlaşması yapmıştı. Almanya, bu anlaşmayı bozarak, 22 Haziran 1941 tarihinde Sovyetlere saldırı başlattı. Almanya'nın hücum planına olan Barbarossa planına göre Alman birlikleri kısa zamanda Arhangelsk-Astarhan hattını ele geçirmeli idi. Azerbaycan, Almanya'nın işgal faaliyetlerinde özel önemi vardı. Azerbaycan'ın doğal zenginlikleri, strateji ve jeosiyasi önemi, Almanların dikkatinden kaçmıyordu. Almanlar, Azerbaycan'ı işgal etmekle, bütün doğuyu işgal edebileceğine düşünüyordular. Sovyetler yenildikten edildikten sonra doğuda, Türklerin yaşadığı yerlerde, “Büyük Türkistan

² Qəzənfər Rəcəbli, Azərbaycan Tarixi Oçerklər, Elm və təhsil, Bakü, 2013, s. 366; Barbara A. Engel, Janet Martin J., Rusya Tarihi, İnkılap kitapevi, İstanbul, 2020, s. 129.

Devleti” kurulması düşünülüyordu. Doğal olarak, bu devlete Azerbaycan da dahil edilecekti.³

Almanya, Bakü petrolünü ele geçirmekle, doğudaki işgalcilik siyasetini gerçekleştirmek için esas itici gücü olacağını düşünüyordu. Nazi Almanya’sının ideoloğu olan A. Rosenberg’in Kafkasya’nın idareciliği planına göre yönetim organı olan Komiserlik kurulmalı ve Tiflis’te kurulacak olan Kafkas Reich Komiserliğine tabi edilmeli idi.

Nazi Almanya’sı, Sovyetleri mağlup ettikten sonra İran körfezine, Hint okyanusuna kadar bütün arazileri işgal etmek fikrinde idi. Türklerin yaşadığı arazilerde, Almanya hakimiyetinde Büyük Türkistan Devleti kurulması planlanıyordu. Büyük Türkistan; Kuzey-Güney Azerbaycan, Orta Asya, Kazakistan, Başkurdistan, Tataristan, Kırım, Kuzey Kafkasya, Batı Çin ve Afganistan’ı kapsayacaktı.⁴

II. Dünya Savaşı, 1939 yılında başladı ve Almanların Rusya’ya saldırana kadar savaşın Avrupa kısmı tamamlandı. Almanya ve Rusya, 1938 yılında karşılıklı saldırmazlık anlaşması imzalayarak, dost-müttefik ülke halinde idiler. Fakat, bu müttefiklik çok zayıftı. Rusya ve Almanya, dünyayı paylaşma planları yaptılar. Bu planlar doğrultusunda: Almanya, Polonya ve Doğu Avrupa’daki ülkeleri işgal etti; Rusya ise, Baltık ülkelerini, Finlandiya ve Baserabya’yı işgal edip, Batı Ukrayna’yı Ukrayna ile birleştirdi. Rusya ve Almanya arasındaki zayıf müttefikliği bozan sebep, Türkiye ve İran’ın paylaşımı meselesi oldu. Stalin İstanbul’u istiyordu, fakat Hitler için İstanbul vazgeçilecek bir şehir değildi. Gerçekte bu sebepler ve meseleler bahane idi.

³ Azərbycan Milli Ensiklopediyası, Azərbycan Milli Ensiklopediyası Elm Mərkəzi, Bakü, 2007, s. 308.

⁴ Azərbycan tarixi. Yeddi cildə, VII cild, Elm, Bakı, 2003, s. 9.

Sonunda iki ülke savaşacaklarını biliyordu ve zamanlama meselesi gündemde idi.

1990 yılından sonraki araştırmalarda Stalin'in Avrupa'ya saldırı planı olduğu ve bu amaçla ordusunun büyük kısmını Avrupa'ya kaydırıldığı bu sebeple de Hitlerin ilk saldırısı sonucu Rus ordusunun büyük kısmı yok edildiği kanıtlanmamış iddia kaydedilir. Hitlerin Rusya'yı işgal etmek için hazırladığı Barbarossa planı, 18 Aralık 1940 tarihinde onaylandı. Bu plan içinde Azerbaycan'ın da yeri vardır.⁵

Almanların Kafkasya için hazırladığı Edelweiss planına göre, 25 Eylülde Bakü işgal edilmeli idi. Savaşın ilk yıllarında Sovyetlerin de Azerbaycan hakkında özel planı vardı. Bu plan 1942 yılının aralık ayında kabul edildi ve bu plana göre Azerbaycan Türkleri, Orta Asya ve Kazakistan'a sürgün edilmeli idi. Bu hazırlanmasının sebebi ise; Azerbaycan Türklerinin Türkiye ile etnik ve dini yakınlığı olması ile Sovyet yönetimi tarafından güvenilmemesi idi. Fakat Kızıl ordunun Stalingrad ve Kafkaslardaki başarısı ve dönemin Azerbaycan Komünist Partisinin genel sekreteri M. C. Bağirov'un nüfuzu ve bu plana karşı argümanları, Stalin'i 1942 tarihli planı uygulamaya koymasını engelledi.⁶

Sovyetler ile Nazilerin Türk Müslüman halklarla ilişkileri aynı idi. Savaş dönemine kadar Hitler, Almanya ve Polonya'daki etnik temizlik hareketinin iki katını Stalin Türk halklarına karşı yapmıştı. Stalin'in komünist toplum hareketine karşı, Hitlerin ırkçı toplum projesi mevcut idi. Hitlerlere göre insanlar ırklarına göre ayrılıyor ve en yüce ırk ise "Ari" ırk idi. Aslında Ari

⁵ İsmail Mehmetov, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Türkiye Türkçesine uygunlaştıran: Ekber N. Necef – Şamil Necefov, Ötüken neşriyat, İstanbul, 2009, s. 671.

⁶ Milli Ensiklopediyası, s. 309.

ırk üstünlüğü meselesi, XVIII. yüzyıldan beri Batı Avrupa’da geniş taraftar toplamış bir fikirdi. Ari ırk üstünlüğü meselesini benimsemiş olan Hitler, bu siyasetini Batı Avrupalılar gibi siyasi yöntemlerle değil, güç kullanarak tatbik ediyordu. Hitlerin Ari ırk anlayışında, Türk-Müslüman halkların da yeri yoktu. Hitler Rusya’daki Türk-Müslüman halkları ve gruplarını yüce ırkın köleleri olmaları gerektiğine inanıyordu. Hitlerin Rusya’daki Türklere ve Müslümanlara karşı tutumunu değiştirmesinin sebebi, savaş dönemindeki durumla, yani taraftar toplamak ile alakalı idi.⁷

Çalışmamızda, Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra yazılan ve üniversitelerde zorunlu Azerbaycan tarihi derslerinde okutulan ders kitapları ve birkaç farklı kaynaktan yararlanıldı. Kaynakçada yer alan Azerbaycan tarihi kitaplarında gerçeğe en uygun anlayışta yazılan kitap, İ. Mehmetovun eseridir. Diğer kitaplar, birbirini tekrarlar nitelikte olup, Azerbaycan gençliğinin veya tarih okumak isteyenlerin kolayca ulaşabileceği kitaplardır. Bu durum dolayısı ile Azerbaycan halkını kolayca etkileyebilecek eserlerdir. Ders kitaplarında, II. Dünya Savaşında Azerbaycan konusu genellikle iki başlık altında; “II. Dünya Savaşı’nda Azerbaycan” ve “II. Dünya Savaşında Güney Azerbaycan”, şeklinde ele alınır. Çalışmamızda da aynı başlıkları kullanarak, üniversite ders kitaplarında konumuzun nasıl ele aldıklarını ortaya koymaya çalıştık.

⁷ Mehmetov, a. g. e., s. 671.

1.II. DÜNYA SAVAŞINDA AZERBAIJAN

Hitler birinci önceliği, Rusya'nın önemli kaynağı olan Bakü petrolünün ele geçirilmesi idi. Hitler, Rusya halklarına özgürlük vadederek, onların ayaklanıp, Rusya'nın içten çökeceğine düşünüyordu.¹

Azerbaycan Türkleri, II Dünya Savaşında özgürlüklerine kavuşmak için iki cephede de savaşımlardı. Azerbaycan Türkleri, iki cephede de çok kayıp vermelerine rağmen isteklerine ulaşamadılar. Almanya, 27 Mart 1941'de Bakü petrolünün çıkarılması, işletilmesi ve taşınmasını Continental Petrol Cemiyetine verdi. Ayrıca, Bakü'nün işgal edilmesi durumunda yönetimin nasıl olacağı meselesi ve kadroları belirlendi. Bakü, Almanya'nın savaşta büyük sıkıntısı olan petrol ihtiyacını karşılayacak askeri üs olacaktı.

Almanya'nın Rusya'ya saldırısı 22 Haziran 1941 tarihinde başladı ve yedi gün sonra Sovyet Rusya'nın bütün yönetimi Stalin'in başkanlığındaki Devlet Güvenlik Merkezi (DGM) elinde toplandı. Bütün Sovyet cumhuriyetlerinin birinci sekreterleri DGM'ye bağlandı.

Savaşın başlaması ile Azerbaycan'da iki türlü askeri birlikler oluşturuldu. Bunlar Halk ordusu ve Yok Edici Alay idi ve Yok Edici Alay, Halk Ordusunu yönetmekteydi. Güney Kafkasya'daki bütün askeri işleri, Güney Kafkasya Cephesi Askeri Birlikler Komutanlığı tarafından kontrol etmekteydi.

Savaşın başlaması ile Azerbaycan Türkleri de genel seferberliğe alınmaya başladı. 1939-1942 yılları arasında seferberliğe alınan Azerbaycan Türklerinin sayısı 318.795 idi. Sadece Bakü'den seferberliğe çağırılanların sayısı 85.338'den fazla idi. Haziran 1941 – Ocak 1944 tarihleri arasında

¹ Mehmetov, a. g. e., s. 671.

Azerbaycan'dan seferliğe alınanların sayısı 553.910 idi. Bu sayının 473.000 cephe hattında idi.² II. Dünya Savaşına katılmış Azerbaycan askerlerinin toplam sayısı 700.000 kadardı. 1941 yılında nüfusun 3.301.100 olduğu göz önüne alınırsa, Azerbaycan nüfusunun tahmini %20'si savaşa katılmıştır.³ Azerbaycan'da 1941 ağustosunda 402., ekimde 223.; 1942 yılının mart-eylülde 416., ağustos-eylülde 271. ve 77. askeri birlikleri kurulmuştur. Bunların arasında 416. Tangrong birliği askerlerinin tamamı Azerbaycan Türklerinden idi.⁴

Azerbaycan'ın 416. Tangrong birliği, 1942-1945 yılları arasında Kafkasya'dan Berlin'e kadar savaşarak gitti ve 2 Mayıs 1945 tarihinde Berlin'in Brandenburg kapısına galibiyet bayrağını dikti.⁵

Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi, bütün üretimi askeri gerekliliklere uygun yeniden kurulması için çok çaba sarf etti. Orta ölçekli sanayi, giyim ve gıda sanayileri bütünüyle cephe için üretime başladı. Tarımda, askeri önemi olan yeni bitkilerin yetiştiriciliğine başlandı. Büyük zorluklara rağmen, petrol işçileri fedakarlıkla çalışarak, cephe ve üretim araçlarının yakıtını temin ettiler.⁶

Azerbaycan Türklerinin II. Dünya Savaşı hakkındaki fikirlerini ortaya koyması bakımında şu görüşü kaydetmek lazımdır: Birçok Azerbaycanlı aydına göre, Azerbaycan'ın Almanya işgaline maruz kalmasının sonucu iyi olmayacaktır. Almanya'nın galibiyeti, Azerbaycan'a bağımsızlık getirmeye-

² Mehmetov, a. g. e., s. 672.

³ Mehmetov, a. g. e., s. 671; Azərbaýcan tarixi, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, Bakü, 2016, s. 310.

⁴ Mehmetov, a. g. e., s. 672; Həsən Qəniyev, Azərbaýcan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərində) Ali məktəblər üçün dərslik. "Elm və Təhsil" nəşriyyat, Bakü, 2019, s. 408.

⁵ Azərbaýcan tarixi, s. 314.

⁶ H. Qəniyev, a. g. e., s. 408.

cektir. Bu duruma göre de ne pahasına olursa olsun Faşizme karşı mücadele edilmeli ve galibiyet kazanılmalıdır.⁷

Savaşa Azerbaycan'ın erkek nüfusunun yanında kadın nüfusu da katıldı. 22 Haziran – 14 Ağustos 1941 tarihlerinde Azerbaycan Halk Birlikleri içindeki 186.704 kişilik askerin 30.563'ü kadın idi.

Bakü, Almanya'nın hedefinde olduğu için şehrin savunması için 101., 102. ve 103. Halk birlikleri oluşturularak, 1941 yılı ortalarından itibaren 16-50 yaş arası bütün erkeklere askeri eğitim vermeye başlandı. 1942 yılının ortalarında askeri eğitim almış kişi sayısı 172.209 idi. Azerbaycan'da oluşturulan Yok Edici Alayın 12.000 mevcudu vardı. Bu alay, savaş sırasında 32.000 Alman askerini yok etmiştir.

Savaşta ön ve arka cephede Azerbaycan'dan 6.500 tıp görevlisi ve hemşire hizmete alınmış, 20.000 insan yaralıları için kan vermiştir.⁸ Bu durumun yanında Azerbaycanlıların Sovyet ordusuna ayni ve maddi yardımları oldu. Azerbaycanlıların oluşturulan Savunma fonuna 15kg altın, 952kg gümüş, 311 milyon manat kıymetli kâğıt verdiler. Tank ve uçak destek fonlarına 230 milyon manat havale ettiler. Cepheye 1,6 milyon çeşitli yardım paketleri ve 135 vagon giyim-kuşam gönderdiler.⁹

Azerbaycan halkı, Faşist işgalden kurtarılan bölgelerin halkına yardımda yüksek vatanperverlik örneği oldular. Bu bölgelere, 1943 yılı sonbaharında cumhuriyet yardım komitesi ve bu komiteye bağlı bölge yardım komiteleri kuruldu. Leningrad, Stalingrad ve Stavropol bölgeleri ile Ukrayna ve Kuzey Kafkasya petrol işçilerine yardım bütün halkın genel uğraşı haline geldi.

⁷ XX əsr Azərbaycan tarixi, II cild, Ali məktəblər üçün dərslik, Təhsil, Bakı, 2009, s. 344.

⁸ İ. Mehmetov, a. g. e., s. 673.

⁹ XX əsr, s. 344; H. Qəniyev, a. g. e., s. 408.

Azerbaycan SSC'nin bilim insanları ve sanatkarları, kendi çabaları ile galibiyete büyük yardımları oldu. Y. Memedeliyev'in başkanlığındaki heyet, uçak yakıtı üretimine yeni teknoloji ortaya koydu.¹⁰ Cerrah Mustafa Topçubaşov, askerî cerrahlıkta yeni usuller hazırlayarak, binlerce askerin hayatını kurtardı. Azerbaycan SSC'de, 70 askeri hastane faaliyette idi.¹¹

Rusya'nın savaşı kazanmasında, Bakü petroleri hayati önem taşımıştır. Savaş sürecinde Bakü petroleri sürekli cepheye taşındı. Petrol işçileri, günde 18-20 saat çalışarak, sadece 1941 yılında 23.481.000 ton petrol ürettiler. Bu durum Sovyet dönemi rekor oldu ve sonraki yıllarda üretim bu rakamın

Resim 2: Bakü'den Gönderilen Petrol Vagonları.

<https://a-r.az/az/article/15006>

altında kaldı. Rusya, 1941-1945 yılları arasında 110.000.000 ton petrol kullandı. Bu rakamın 75.000.000 tonu Bakü'den çıkarıldı.

1941 yılında Bakü'den beklenen petrol üretiminin %102,4 gerçekleştirerek, beklenen üretimin üzerine çıktı. Bakü, Alman işgaline maruz kalmasa da Rusya'nın ayakta kalması için petrol pompalayan kalp durumunda idi (Bkz. Resim 2). Bakü'de savaş boyunca sadece petrol değil, 130 farklı silah üretildi.¹²

Bakü'de üretilen silahlar arasında Katyuşa roketleri ve YAK-3 savaş uçağı da vardı. 1941 yılında askeri ve üretim için önemli olan Culfa-Mincivan, Salyan-Neftçala, Alibayramlı-Hacıkabul gibi demiryolu hatları açıldı. Bakü otomobil fabrikasının temelleri atıldı.¹³

¹⁰ H. Qəniyev, a. g. e., s. 408.

¹¹ Milli Ensiklopediyası, s. 310.

¹² İ. Mehmetov, a. g. e., s. 673.

¹³ Milli Ensiklopediyası, s. 309.

Bu sebeple Sovyetler döneminde Bakü'ye “kahraman şehir” unvanının verilmemesi eleştiri konusu oldu. Bakü, Sovyetler Birliği'nde, Moskova, Leningrad ve Kiev'den sonra büyük şehir olmasına rağmen, II. veya III. dereceli şehir kabul ediliyordu. Güney Kafkasya'nın diğer iki başkenti Tiflis ve Erivan ise I. dereceli şehir idi.¹⁴ Bakü, savaş yıllarında önemli cephanelerden birine çevrildi. Makine üretim sanayisi doğuya taşındığı bu dönemde, 1943 yılına kadar petrol çıkarma makinalarının üretimi gerçekleşmedi. 1944 yılına kadar yeni petrol kuyuları açılmadı. Teknik üretim araçlarının ve uzmanların eksikliğine rağmen, Azerbaycan 75 milyon ton petrol çıkarmayı başardı.¹⁵

Savaş sürecinde Bakü'de kimya alanındaki başarılar sebebiyle Azerbaycan Bilimler Akademisinin temelleri atıldı. 23 Mart 1945 tarihinde Rusya Bilimler Akademisi'ne bağlı Azerbaycan Bilimler Akademisi kuruldu ve ilk başkanı, M. Mirkasimov atandı.¹⁶ Azerbaycan SSC'nin Faşistlerin yenilgiye uğratılmasında oynadığı rol Batı'da çok az bilinir. Özellikle petrol üretiminde çabaları olmasaydı, savaşın çok farklı bir sonucu olabilirdi.¹⁷ Sovyet Rusya'nın, II. Dünya Savaşı'nın başlangıcında, iyi petrol kaynağı vardı. Ancak petrolün depolanması ve orduya sevk edilmesi için stratejileri yoktu. Seferberlik planına göre cephelere çok sayıda akaryakıt vagonları gönderildi. Aynı zamanda, zayıf strateji ve Sovyet birliklerinin geri çekilmesi nedeniyle, yakın savaş alanından yakıt tahliyesi başladı. Yük trenleri karşı karşıya geldi. Bu durumun sonucunda, yaklaşık 8.500 tanker

¹⁴ Şikar Qasimov, Azərbycan tarixi (Texniki ali məktəblər üçün) dərslik, Elm və Təhsil nəşriyyat, Bakı, 2014, s. 454.

¹⁵ XX əsr, s. 343.

¹⁶ İ. Mehmetov, a. g. e., s. 673.

¹⁷ V. Agayev, F. Akhundov, F. T. Aliyev and M. Agarunov, World War II and Azerbaijan, Azerbaijan International, 1995, (3.2) https://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/32_folder/32_articles/32_ww22.html E. T.: 24.11.2021.

vagonu demiryolu kavşaklarında ve yan hatlarda sıraya dizildi. Burada da Alman hava saldırılarına maruz kaldılar ve neredeyse tamamen yok edildiler. Kaosun hüküm sürdüğü bu anda; öndeki yakıt vagonlarının bir kısmı muharebe meydanlarına gönderilirken, diğer kısmı da arkaya, cephe gerisine gönderildi. Bu duruma rağmen yakıt kaynakları kontrolden çıktı. Alman pilotları, stratejik tesisleri bombaladı ve neredeyse bütün yakıt rezervini kolayca yok etti. Sovyetlerin havadan ve karadan etkili bir koruması yoktu. Bu duruma ek olarak, Almanların sabotaj faaliyetleri oldu. İyi eğitilmiş ve yerel koşullarla baş edebilen askerler, başta mühimmat ve yakıt depoları olmak üzere en hayati merkezlere saldırdılar. Yanıcı her şey yandığı için tüm cephe cehenneme döndü.¹⁸

Ari ırk düşüncesinden dolayı Almanya'nın önemli müttefiki konumunda olan İran, Sovyetlerin petrol kaynağı Bakü için tehdit idi. 25 Ağustos 1941 tarihinde Sovyetler, Kuzey İran'a girdi. Sovyetlerin harekâtında 1920 yılında kurulan 77. Azerbaycan Tümeni de dahil oldu. Bu harekât ile Sovyetler, güney cephesinde kuvvetlendiler.¹⁹

Azerbaycan birlikleri daha çok Stalingrad ve Kafkas cephelerinde savaştılar. Almanların Güney Kafkasya'yı işgal etmek için 1942 yılında başlattıkları saldırı sonucu, 9 Eylül 1942'de bütün Güney Kafkasya'da olağanüstü hâl ilan edildi. 16 Eylül'den itibaren ise Bakü'de savunma kanalları, postaları ve askeri önlemler alınmaya başladı. Bu önlemler arasında, tankların geçememesi için 16841 engel hattı, 97 km uzunluğunda derin hendekler kazıldı, cephe gerisini cephe hattı ile birleştiren 535 km uzunluğunda gizli yol inşa edildi. Savunma işlerinde sadece erkekler değil kadınlar da aktif

¹⁸ C. Sultanov, *Baku Oil in Decisive Battles of World War II, Vision of Azerbaijan Discover Land of Fire*, 2014, <http://www.visions.az/en/news/580/588903a7/> E. T.: 27.11.2021.

¹⁹ XX əsr, s. 342.

olarak çalıştı. Bakü üzerinde Alman keşif uçakları zaman zaman kendini göstermeye başladı. Alman uçakları 1942 yılında 71, 1943 yılında ise 3 defa Bakü semalarına sokulmaya çalıştı. Engelleme uçuşları ve uçaksavar atışları sonucu 96 Alman uçağı düşürüldü.²⁰ Başlangıçta Almanların Bakü'yü bombalamak gibi planları yoktu. Hitler'in amacı petrol sahalarını yok etmek değil, onları kendi birlikleri için kullanabilmektir.²¹

II. Dünya savaşında toplam 700.000 Azerbaycan Türkü seferberliğe alındı ve 400.000 kadarı geri dönemedi. Geri dönen askerlerin birçoğu fiziki veya psikolojik engelli idi.²²

Savaş sürecinde, Azerbaycan Türklerinden Sovyet ordusunda rütbe kazanan oldu. Bunlar arasında H. Aslanov, S. Ganiyev, M. Ebilov, H. Hüseyinov, A. Abdullayev, Y. Abdullayev, A. Abbasov, G. Zeynalov, T. Aliyarbekov, A. Vezirov, A. Gazizade, B. Mehdiyev, D. Necefov, N. Kerimovun adları kaydedilebilir. Kahramanlıklarına göre toplamda 120 asker, Sovyetler Birliği en üstün hizmet madalyası olan "Sovyetler Birliği Kahramanı" adını aldılar. 30'u Şeref madalyası olmakla toplamda 170.000 asker farklı madalyalar aldılar.²³

Azerbaycan Türkleri, esirler olup esirlik kurtuldukları andan veya esir olmayıp, gönüllü olarak direnişçi hareketlerde aktif faaliyette oldular. Azerbaycan Türkü direnişçiler, Sovyet toprakları, Balkanlar, Fransa, İtalya ve Almanya'da halkları örgütleme, esirleri kaçırma gibi önemli faaliyetleri

²⁰ İ. Mehmetov, a. g. e., s. 673; Milli Ensiklopediyası. s. 310; Yeddi cildde, s. 11.

²¹ V. Agayev vd.

²² Azərbaycan tarixi. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, Bakü, 2016, s. 317; Azərbaycan 1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsində, Bibliyoqrafiya, I. Kitap, Bakü, 2020, s. 5.

²³ İ. Mehmetov, a. g. e., s. 673.

oldu.²⁴ Bu durum Azerbaycan tarihi araştırmalarında, ayrıntıları ile gurur kaynağı olarak kaydedilir. Aynı ‘‘Azerbaycan tarihi’’ eserleri, Sovyet Rusya’nın Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni açıkça işgal ettiğini kaydettikleri halde, yine Sovyetlerin verdiği mükafatları ve aslında Rusya’nın savaşı olan II. Dünya Savaşı sürecindeki çabalarını övünç kaynağı göstermeleri çelişkidir.

Almanya tarafında olan Azerbaycan Türklerinin hayatı felaketle sonuçlandı. Savaş sürecinde 40.000 ila 150.000 arasında Azerbaycan askerinin esir düştüğü belirtilir. Almanya’daki esirler çoğu zaman açık alanlarda kurulan kamplarda kalmakta ve açlıktan, işkencelerden ve salgın hastalıklardan ölmekte idi. enstohova kampındaki 30.000 esirden, salgın hastalık sebebi ile ölümlerden sonra kalan esir sayısı 2.000 idi. Sağ kalan esirlerin bir kısmı da çeşitli hastalıklara yakalandı.

II. Dünya Savaşı’nda, Sovyet Rusya Türkleri, Faşistler tarafından aşağı sınıf olarak görülmekte ve Moğol olarak tanımlanmaktaydılar. Almanlar, Stalin’in uygulamış olduğu Sovyet insanı projesini kullanarak, halkları eritmeye çalıştığını ileri sürmekteydiler. Ayrıca Almanlar, Sovyet Rusya halkı olan Türk halklarını Moğol-Tatar olarak niteleyip, aşağı sınıf insan olarak görmekteydi. Müslümanların sünnetli olmaları sebebi ile birçoğu Yahudi olarak düşünülerek öldürüldü. Almanlar, zamanla durumun farkına varmalarına rağmen, Müslümanları öldürmeye devam ettiler.

Alman esir kamplarında bulunan Nuri Paşa (Killigil), esirlerin kötü durumunu gördükten sonra Milli Lejyonların kurulmasını teklif etti. Almanya’da esir tutulan Sovyet askerlerinin sayısı 600.000 ila 1.400.000 arasında değişmekteydi. Azerbaycan Lejyonun komutanı General E.

²⁴ Milli Ensiklopediyası, s. 311.

Fetihalibeyli-Düdenginskiy, Azerbaycan Türkü esirlerinin sayısını 150.000 olduğunu belirtir. Esirlerin yaklaşık 40.000'i Nuri Paşa'nın Büyük Türkistan inancı doğrultusunda Almanya saflarında savaştı.²⁵

Azerbaycan Türkü siyasi sığınmacıların bir kısmının Almanya tarafında Sovyetlere cephe alması, bazı tarihçiler tarafında vatana ihanet şeklinde yorumlandı. E. Fethelibeyli-Düdenginskiy başkanlığındaki Azerbaycanlı siyasi sığınmacılar, Hitler'e başvurarak, Azerbaycan Lejyonunun kurulmasını teklif ettiler. Hitler, Azerbaycanlı sığınmacıları teklifini kabul etti.²⁶

Azerbaycanlı siyasi sığınmacılar ve Kafkasya Müslüman halklarından olan esirlerin bir kısmı "kendi yalancı vatanseverlikleri" ile ülke dahilinde Sovyet yöneticilerinde Müslüman halklara karşı itimatsız olmasının ana bahanesini verdiler. Sovyetlerin Müslüman halklara itimatsızlığı neticesinde 1944 şubatında 650.000 Çeçen, İnguş ve Karaçay; mayısta 183.155 Kırım Türkü; kasımda ise Gürcistan'dan 91.095 Ahıska Türkü doğuya sürgün edildi. II. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Azerbaycan Türklerinin Orta Asya ve Kazakistan'a sürgün edilmesi planları hazırlanmıştı. Fakat Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesinin birinci sekreteri M. C. Bağirov'un girişimleri sayesinde Azerbaycan halkı bu felaketten kurtuldu. Azerbaycan halkının II. Dünya Savaşı'nda cephelerdeki kahramanlıkları ve cephe gerisindeki fedakarlıkları sonucunda Sovyet yöneticilerinin Azerbaycan Türklerine olan güvensizliği yok etti.²⁷

Azerbaycan Türklerinin Almanya tarafında savaşmasında: 1917 yılı sonrasında kurulan bağımsız Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgal

²⁵ İ. Mehmetov, a. g. e., s. 674.

²⁶ Q. Rəcəbli, a. g. e., s. 379.

²⁷ Q. Rəcəbli, a. g. e., s. 379.

edilmesi ve halkı açlığa düşürmesi sonucu Rus karşıtı olduklarını ve Çarlık veya Bolşevik idaresinde değil kendi kuracakları bağımsız yönetimle yaşamak istedikleri gibi sebeplerini sıraladılar. Böylece, Alman saflarında savaşan Azerbaycan Türklerinin kendi ülkelerine ihanet etmesi söz konusu olmayıp, bağımsız Azerbaycan hayali kurmaları ve Almanların yanında yer almaları ile alakalı idi. Fakat esir düşen Azerbaycan Türklerinin hayatı iyi olmadı. Esirler, Almanya tarafına geçen soydaşları sebebi ile Sibirya'ya sürgün edilmekten kurtulmuş olsalar bile, sonradan casus oldukları düşünülerek, Gulag cezalarına çarptırıldılar; vatana ihanet suçlamaları ile kurşuna dizildiler. Azerbaycan Türkleri, savaştan sonra yıllara göre; 1945 yılında 4.338, 1946 yılında 3.163 ve 1947 yılında da 1.495 kişi olmakla Gulaglara gönderildi.²⁸

Azerbaycan Türkü esirler, siyasi sığınmacılar gibi hareket ederek, 1943 sonbaharında, Berlin'de sürgün Azerbaycan parlamentosu ve hükümeti kurdular. Hükümetin başkanı E. Fethelibeyli-Düdenginskiy idi. Alman hükümeti, kurulmuş Azerbaycan hükümetini tanıdı. Berlin'deki Azerbaycan hükümeti, 1944 yılının kışına dek faaliyetine devam etti.

Almanya tarafında savaşan Azerbaycan Milli Lejyonu, Fransa'nın güneyinde müttefiklere karşı savaştı. Mağlup olan Almanlar ve Lejyon, Kuzey İtalya'ya çekildi. Lejyona katılanlar, savaşın bitmesinin ardından birçoğu Türkiye olmakla, tarafsız ülkelere yerleştiler. Azerbaycan'a geri dönenler ise, sıkı takip ve sürgüne maruz kaldılar.²⁹

²⁸ İ. Mehmetov, a. g. e., s. 675.

²⁹ İradə Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan–XXI əsrin əvvəllərinədək)*. Ali məktəblər üçün dərslik, Mütərcim, Bakü, 2015, s. 275.

Konumuzun bu kısmında, Azerbaycan SSC'nin petrol pompalayan kalp olduğu ve Almanya'ya karşı birçok Türk'ün savaşa gönüllü katıldığı vurgulanır. Azerbaycan'ın serveti olan petrol, Moskova'nın isteği ile neredeyse tamamının cepheye gönderiliyordu. Halk, sahibi olduğu servete rağmen, ekonomik durumu iyi değildi. Bu çelişki, günümüzde de devam etmektedir.

Halkın gönüllü askere gitmesi konusunda ise; "Ne için savaştılar?" sorusu ortaya çıkıyor. Savaş döneminde, petrol sahasındaki yatırımlar, daha sonraki yıllarda devam etmedi. Petrol sahasındaki duraksama gibi diğer sanayi kollarında da gelişme yaşanmadı.

2. II. DÜNYA SAVAŞI'NDA GÜNEY AZERBAYCAN

Güney Azerbaycan, İran ve Rusya arasında imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları ile İran'ın toprağı oldu ve Azerbaycan resmen ikiye bölündü. Kuzey Azerbaycan Türkleri, Sovyetlerin savaşa katılması ile bizzat savaşı yaşadılar. Güney Azerbaycan Türkleri ise savaşa bizzat katılmadıkları halde İran'ın Almanya taraftarı siyaseti sebebi ile müttefik orduların müdahalesi sonucu yeni demokratik fikirlerin ortaya çıkmasına ve siyasi kriz yıllarını yaşamaya başladılar.

İran, II. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalacağını beyan etse de Almanya ile stratejik müttefiklik ediyordu. Almanya, İran'ın dış ticaretinde ikinci ülke konumunda idi. İran'ın benzini kanunsuz şekilde Almanya'ya gönderiliyordu. Almanlar, İran'ın devlet kurumlarında ve askeri idarelerinde mühendis, tekniker ve danışman olarak, kendi askeri ve gizli idarelerinin çalışanlarını yerleştiriyorlardı. Tebriz, Maku, Hoy, Minaye, Merend'deki şirketlerde, Alman gizli hizmet idareleri çalışanlarının sayısı arttırılıyordu. Almanların II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarındaki galibiyetleri, İran'daki

Alman taraftarlığını güçlendiriyordu. İran düşünüyordu ki, Sovyetler mağlup olursa, Kafkasya ve Orta Asya'nın 16 şehrini işgal edebilecekti ve bu konu hakkında planlar hazırlanıyordu.³⁰

Bu durumun yanında, Hitler, Türk-Müslüman halklara "Büyük Türkistan"ı kuracağını vadediyordu. Ayrıca Hitler, İran şahı Rıza Pehlevi aracılığıyla bölgesel işgal planları hazırlatıyordu. Ari halk kabul edilen Farslar, Ortadoğu'nun hükümdarı olmayı hakkediyorlar şeklinde düşünen Hitler, Şah'ın Orta Asya ve Kafkasya'da 16 şehri İran sınırları içinde göstermesine itiraz etmedi. Hitlerin doğu siyasetine karşı Stalin'in düşüncesi, Almanya'nın Avrupa'daki savaşla büyük güç kaybederek, Avrupa'da tek üstün gücün Rusya'nın olacağı yönünde idi. Ayrıca Rusya'nın Avrupa'da üstün olması ile dünyada komünizmin önünün açılacağını bekleniyordu. Stalin, savaş sonucunda bu hedefine ulaşabildi, fakat başarılı olamadı.³¹

Tarihi Azerbaycan toprağı olan ve Güney Azerbaycan olarak bilinen İran topraklarında, Almanya'nın Ari ırk siyaseti neticesindeki güçlü nüfuzu, ABD, İngiltere ve Sovyet ordularının İran'a girmesi ile ortadan kaldırıldı. 1941 yılında Şah Rıza yönetimi oğlu Muhammet Rıza devretti, ardından sürgün edildi. Yeni yönetim aracılığıyla Güney Azerbaycan başta olmakla, ülkenin siyasi-sosyal hayatı canlandı. 30'dan çok siyasi parti kuruldu.³² Bütün İran, müttefiklerin Sovyetlere askeri yardım ve erzakla temin eden en önemli nakliyat yolu oldu.³³

II. Dünya Savaşı'nın başlaması, XIX. Yüzyılın ilk yarısında Rus-İran savaşları sebebi ile bölünen Azerbaycan konusunu, Sovyetler ve Azerbaycan

³⁰ Yeddi cilddə, s. 68

³¹ İ. Mehmetov, a. g. e., s. 672.

³² XX əsr., s. 360.

³³ İ. Nuriyeva, a. g. e., 277.

SSC'de yeniden gündeme getirdi. 1930'lu yılların sonlarında başlayan bölünmüş Azerbaycan konusu, Soğuk savaşın başlamasına kadar devam etti.³⁴ Sovyetler ve Azerbaycan SSC, İran Sovyet etkisine girdiği andan itibaren Güney Azerbaycan'da fabrikalar kurdular. Bu fabrikaların mühendis, tekniker, deneyimli işçilerinin gönderilmesi Sovyetler ve Azerbaycan SSC'den olacaktı. Tebriz ve diğer şehirlerde süratle Sovyet şirketlerinin kurulması, ileride Güney Azerbaycan'ı, Azerbaycan SSC ile birleştirmeye yönelik adım idi.³⁵

İran'da Güney Azerbaycan, demokratik merkez olma konumunu devam ettirerek, baskıcı merkezi yönetime karşı olmayı, ülkeyi Alman casuslarından temizlemeyi ve savaş nedeni ile zor duruma düşmüş Sovyetlere, başta Kuzey Azerbaycan olmakla yardım etmek fikirlerini savunuyorlardı.³⁶

Stalin, Azerbaycan SSC lideri M. C. Bağirov başta olmakla bütün partiye, devlet memurlarına, aydın kesime ve askerlere Güney Azerbaycan'ı milli, medeni ve siyasi dirilişine her türlü yardım gösterme gibi mühim misyon emri verdi. Fars fanatizmi ve milli zulüm altında ezilen Güney Azerbaycan'ın milli ve demokratik güçlerinin Moskova'nın hangi siyasi amacına hizmet ettiğine bağlı olmayarak, oluşan elverişli şartlar ve imkanlardan Fars esaretinden kurtulmak için kullanmaya çalışması doğal kabul edilmelidir.

³⁴ Cəmil Həsənlı, İkinci Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan hərbi, siyasi və diplomatik münasibətlərdə (1939-1945), "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı., 2015, s. 46.

³⁵ C. Həsənlı, a. g. e., s. 340-341.

³⁶ XX əsr., s. 363.

Resim 3: Seyit Cafer Peşeveri.
https://www.yenidenergenekon.com/wp-content/uploads/2008/12/pishevari_portre_o.jpg

1945 yılının yazında Güney Azerbaycan'da demokratik harekâtların ikinci aşaması başladı. Tahran'da toplanan mürteciler, demokratik harekâti boğmak için Güney Azerbaycan milli harekâti ile anlaşma sağlayamayacak gruplarla beraber hareket ettiler. Bu gruplar, silahlanarak, halka karşı terör harekâti başlattı. Güney

Azerbaycan'da halkı korumak için 1945 yılı ortalarında silahlı fedailer oluşturmaya başladı. Karışık siyasi vaziyette, harekate başkanlık etmek için 3 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Demokratik Partisi (ADP) kuruldu. Başkanlığını Seyit Cafer Peşeveri seçildi. Milli zemin üzerinde kurulan ADP, esas amacının İran'a bağlı idari, iktisadi ve kültürel muhtariyet verilmesi, bütün ülkenin siyasi hayatının demokratikleşmesi ve bütün halkın lehine olacak şekilde, sosyal-ekonomik ıslahatların hayata geçirilmesi olduğunu açıkça ortaya koydu. 5 Eylül 1945 tarihinde ADP'nin resmi yayın organı olan Azerbaycan gazetesi yayın hayatına anadilde başladı. Kısa zaman içinde partiye işçi, köylü, aydın, küçük ve orta ölçekli işletme sahipleri ve bazı mülk zenginleri de katıldı.

1945 yılını ekiminde geçirilen I. ADP kurultayında, partinin programı ve nizamnamesi kabul edildi ve S. C. Pişeveri başkan olmakla Merkez Komite seçildi. ADP açık şekilde fedai silahlı gruplarını oluşturmağa başladı. 1945 yılının ekimde, bütün Tebriz'de hakimiyet ADP'nin elinde idi. Merkezi hükümet, ADP üzerine ordu göndermeye çalışsa da başarılı olmadı ve geri çekildi.³⁷

37 Azərbaican tar, s. 320.

Devam eden süreçte milli hükümet kurma yoluna giren ADP, Azerbaycan Halk Kongresi'ni kurdu. Azerbaycan Halk Kongresi, kendisini Kurucu Meclis ilan etti. Ayrıca Kurucu Meclis'in içinden Milli Heyet seçildi. Milli Heyet, Azerbaycan Milli Meclisi oluşturuluncaya kadar Kurucu Meclis'in kararlarını uygulamak ve seçimlerin yapılmasına sağlamak idi. Kurucu Meclis'in beyanına göre Güney Azerbaycan'a milli muhtariyet verilmeliydi.³⁸

ADP demokratik hareketi, II. Dünya Savaşı sonrasında milli devlet kurma yoluna girdi ve Azerbaycan Milli Hükümeti kuruldu. Azerbaycan Milli Hükümeti, 14 Aralık 1946 tarihinde İran ordusunun kanlı hücum hareketine maruz kaldı.³⁹

1946 yılının nisan sonlarında başlayan Sovyet ordularının İran'dan çıkarılması hareketi, 26 mayısta bitirildi. Böylece Güney Azerbaycan, İran'ın iç meselesi oldu ve artık geleceği belli oldu. ABD orduları, 1942 yılından İran'ın bütün askeri kuvvetlerini ele geçirmişti. Güney Azerbaycan'daki milli-demokratik hareketlerin başlangıcında, İran'ı hücum için hazırlamaktaydı. İran, Güney Azerbaycan meselesini çözmek için ABD ile 20 milyon dolarlık silah anlaşması yaptı. Ayrıca ABD, İran'ın Güney Azerbaycan'a hücumu zamanı, 40 savaş uçağı verdi. İngilizler, 1946 yılının ortalarında Basra'ya askeri birlik çıkardı ve savaş gemileri Hürremşehr ve Abadan limanlarına demir attı.

İran, 1 Eylül 1946 tarihinde Güney Azerbaycan'a genel hücum başlattı. İran, 20 Aralık 1946 tarihinde bütün milli-demokratik hareketlere son verdi.⁴⁰

³⁸ Yeddi cilddə., s. 73.

³⁹ Azərbyaycan tar., s. 325.

⁴⁰ Yeddi cilddə, s. 75.

Kuzey Azerbaycan'ın topyekûn savaşa katıldığı dönemde siyasi buhranın etkisinde olan Güney Azerbaycan, milli-demokratik muhtariyet isteği ile siyasi partiler kurdular. Güney Azerbaycan'daki milli-demokratik hareketleri destekleyenlerin kurduğu Azerbaycan Demokratik Partisi, muhtariyet konusunda çok yol almasına rağmen, İran'ın yeniden işgaline maruz kaldı.

Burada dikkat edilecek konu, Azerbaycan SSC'nin demokratikleşme yolundaki Güney Azerbaycan'a her alanda destek vermesinin vurgulanmasıdır. Ayrıca, "Azerbaycan SSC, kendisinde olmayan bir fikri nasıl destekleyebilir?" sorusu ortaya çıkıyor.

SONUÇ

Azerbaycan tarihi eserlerinde genellikle birbirine benzer "Büyük Vatan Savaşı" fikrine uygun şekilde yazılan "II. Dünya Savaşı Sürecinde Azerbaycan" konusu, aynı çerçevede ele alınır. Genellikle birbirini tekrarlar niteliktedir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nden bağımsız olan devletlerin cumhurbaşkanları her yıl 9 mayısta Moskova'da zafer törenlerine katılmaktadırlar. Vatanseverlik savaşı olarak yazılan konu, aslında Azerbaycan'ın hem halkının cephelerde kaybı ile 18 saate varan iş rejiminde sömürülmeleri hem de doğal zenginlerinin kaybı olarak kaydedilmelidir. Bu doğrultuda her yıl 9 Mayıs, zafer olarak değil, kayıplar için anım günü olmalıdır.

Bakü'den çıkarılan petrolün işlenerek, neredeyse tamamının Sovyetlerin isteği doğrultusunda cepheye gönderildi. Bu petrolün çıkarılması ve işlenmesi için 18 saate varan iş günlerinde erkek-kadın çalıştırılarak, Sovyet ordusunun ihtiyacının yarısından fazlasını karşılaması, övünç kaynağı olarak kaydedilir. Azerbaycan bu kadar fedakarlığına karşı ne kazandı? Birçok insan kaybı yaşandı ve başta Azerbaycan'ın can damarı olan petrol

sanayisine savaştan sonra gerekli yatırımlar yapılmadı. Askeri alanda tecrübe kazanmış olması gereken Azerbaycan Türkleri, I. Karabağ Savaşı'nı mağlup taraf olarak tamamladı. Kadim Türk toprağı olan Karabağ'ın tamamı olmasa bile büyük kısmının geri alınması ancak 2020 yılındaki 44 günlük savaşla gerçekleşti. 44 günlük II Karabağ Savaşı, Azerbaycan Türklerine ordunun ve ordu modernizasyonunun önemini gösterdi.

İran toprağı olan Güney Azerbaycan ise, II. Dünya Savaşı sürecinde siyasi baskıdan kurtularak, demokratikleşme yoluna girdi. ABD, İngiltere ve Sovyetlerin nüfuz mücadelesi yaptığı İran'da Güney Azerbaycan Türklerinin kurduğu Milli Hükümet, kanlı işgale maruz kalarak, dağıtıldı.

Özetle II. Dünya Savaşı sürecinde Azerbaycan, vatanseverlik savaşı verdiği kabul edilse de bütün fedakarlıkları Sovyet Rusya'nın menfaatine oldu. Güney Azerbaycan ise demokratikleşme yolunda ağır kayıp vererek, tekrar İran'ın baskı siyasetine maruz kaldı.

KAYNAKÇA

- Agayev V., Akhundov F., Aliyev F. T., and Agarunov M., (1995). World War II and Azerbaijan, Azerbaijan International (3.2) https://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/32_folder/32_articles/32_ww22.html E. T.: 24.11.2021.
- Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. (2003). VII cild, Elm, Bakı.
- Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. (2007). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elm Mərkəzi, Bakı.
- Azərbaycan tarixi. (2016). “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı.
- Azərbaycan 1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsində. (2020). Bibliyoqrafiya, I. Kitap, Bakı.
- Bakü'dən Gönderilən Petrol Vagonları, <https://a-r.az/az/article/15006> E. T.: 05.12.2021.
- Engel B. A., Martin J. (2020). Rusya Tarihi, İnkılap kitapevi, İstanbul.
- Həsənli C. (2015). İkinci Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan hərbi, siyasi və diplomatik münasibətlərdə (1939-1945), “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı.
- Mehmetov İ. (2009). Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Türkiye Türkçesine uygunlaştıran: Ekber N. Necef – Şamil Necefov, Ötügen neşriyat, İstanbul.
- Nuriyeva İ. T. (2015). Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan–XXI əsrin əvvəllərində). Ali məktəblər üçün dərslik, Mütərcim, Bakı.
- Rəcəbli Q. (2013). Azərbaycan Tarixi Oçerklər, Elm və təhsil, Bakı.
- Seyit Cafer Peşeveri. https://www.yenidenergenekon.com/wp-content/uploads/2008/12/pishevari_portre_o.jpg E. T.: 16/03/2022.
- Sultanov C. (2014). Baku Oil in Decisive Battles of World War II, Vision of Azerbaijan Discover Land of Fire, <http://www.visions.az/en/news/580/588903a7/> E. T.: 27.11.2021.
- Qasimov Ş. M. (2014). Azərbaycan tarixi (Texniki Ali məktəblər üçün) dərslik, Elm və Təhsil nəşriyyat, Bakı.
- Qəniyev H.Q. (2019). Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərində) Ali məktəblər üçün dərslik. “Elm və Təhsil” nəşriyyat, Bakı.

II. Dünya Savaşı Galibiyetinin 65. Yıldönümü Dolayısı ile Basılan Posta Pulu.

https://az.wikibooks.org/wiki/Fayl:Stamps_of_Azerbaijan,_2010-902.jpg E. T.:
16/03/2022.

XX əsr Azərbaycan tarixi. (2009). II cild. Ali məktəblər üçün dərslik, Təhsil, Bakı.

BÖLÜM 8

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE YAŞANAN DEĞİŞİMLERİN KAVRAMLARA YANSIMASI: SEMANTİK AÇIDAN VATAN KAVRAMI ÖRNEKLİĞİ^{1*}

Arş. Gör. İbrahim ÖZHAZAR

^{1*} Bu çalışma yazarın 2019 yılında yayınlanan “Yakınçağ Osmanlı Siyasi Terminolojisinde Kavram Değişimleri” adlı yüksek lisans tezinden derlenerek hazırlanmıştır.

Giriş

Neden bir tarih okumasında kavramlar merkez alınır? Çünkü değişimin bazı alamet-i farikaları vardır. Örneğin giyilen kıyafetlerin değişimi, yönetim sisteminin değişimi, dilin değişimi vs. Biz bu çalışmada dili baz aldık çünkü Osmanlı'nın yaşadığı değişim devrin diline net bir biçimde yansımıştır. Bir dönemin anlatımında, yazımında kavramlar oldukça mühim bir konuma sahiptir. Kavramların doğru yerde ve şekilde kullanımı, değerlendirilen tarihi dönemin daha iyi kavranmasını sağlayacak ve o döneme dair anlamsal derinlik kazandıracaktır.

Zaman içerisinde dilimizde daha önce kullanılmayan yeni sözcükler girmiş veya bizatihi devrin münevverleri tarafından dilimize kazandırılmıştır. Bizim asıl üzerinde duracağımız ise daha önce dilde farklı bir karşılığı olan kavramların zaman içerisinde neden ve nasıl değiştiğini açıklayabilmek ve bunun üzerinden *zamanın ruhunu* yakalayabilmektir.

Koselleck'in dediği gibi, her sosyal tarih ile onun kavranışı arasında kapatılmaz bir fark ve gerilim bulunur. Fiilen vuku bulan şey, onu yorumlayan dilsel ifadeden daha fazladır². Bununla birlikte, geçmişte vuku bulan olay ve düşünceler, sonraki dönemde dildeki varlıklarını devam ettirebilirler. Tarih ve dil arasındaki gerilime rağmen, vakıalar ve düşünceler dilin varlığı ile düzene konur. Geçmişten bugüne kavramların sürekli kullanılması, farklı dönemlerde kavramın muhtevasına yeni anlamlar yükler.

² Reinhart Koselleck, **Kavram Tarihi – Politik ve Sosyal Dilin Pragmatigi Üzerine Araştırmalar**, çev. Atilla Dirim, İletişim yay., 2. bs., İstanbul, 2013, s. 13 – 14.

Dolayısıyla, kavramların içeriğinde “kademelendirilmiş zamansal derinlik” bulunur³.

Özellikle XIX. yüzyılının ikinci yarısında kurulan müesseseler ve bu müesseselerde gerek tercüme yoluyla gerek kendi ürettikleri yazılar Osmanlı-Türk düşüncesinde yaşanan değişimlerde ciddi etkileri olmuştur. Bunlardan birincisi, 1852 de açılan *Darülfünun*dur. İlmî eserleri yazarların çoğu Darülfünun hocalarıdır. İkinci müessese, devrin bu üniversitesinde okutulacak kitapları hazırlamak gayesiyle gene 1852 de kurulan *Encümen-i Dâniş*ti. Üçüncü müessese ise 1863’te teşkil edilen *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*dir. Bu cemiyet aynı tarihte *Mecmua-yı Fünun* adıyla bir de dergi yayınlamıştır⁴. Ayrıca adı geçen üç müessesenin İlmî faaliyetleri yanında devrin gazeteleri *Tasvir-i Efkâr*, *Takvim-i Vekayi*, *Tercüman-ı Ahval*, *Ceride-i Havadis* ve *Mir’ât*’da çeşitli ilim dallarına dair pek çok yazı yayınlanmıştır⁵.

Söz konusu XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlısı olunca kavramların ve fikirlerin etkilendiği birçok faktör oluyor. Bu etkiler hem dış kaynaklı hem de kendi içimizden olabiliyor. Örneğin pozitivist olarak bilinen Ahmed Rıza uzun uğraşlar sonucu cemiyetin adının İttihâd-ı Osmânî’den Auguste Comte’un ünlü özdeyişi “ordre et progrès”nin tercümesi olan “nizam ve terakkî”ye çevrilmesini istemiştir. Cemiyet mensuplarının “ittihat” kelimesinin kalması için ısrarcı olmaları üzerine “Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti” yeni ad olarak belirlenmiştir⁶. Bu örnekte de gördüğümüz üzere bir kavramı ve fikir

³ Orhan Keskintaş, **Adalet, Ahlâk ve Nizam – Osmanlı Siyasetnameleri**, İletişim yay., İstanbul, 2017, s. 15.

⁴ Kaplan, Mehmet, İnci Enginün, Birol Emil, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1874, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1974, s. XIX.

⁵ Kaplan, Mehmet, İnci Enginün, Birol Emil, Y.T.E.A. I, s. XIX.

⁶ M. Şükrü Hanioglu, “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, D.İ.A., y. 2001, c. 23, s. 477.

hareketini incelerken hem dâhilî hem de haricî muhtemel etkileri göz önünde bulundurmak gerekir.

Bir başka örnek olarak 1908 yılında basılmış kartpostalı gösterebiliriz (Bkz.: *Fotoğraf – I*). Üzerindeki sloganlarda açıkça Fransız İhtilali'nin etkileri gözlemlenebilmektedir. Bu sloganlara ilave olarak eklenen *Justice* (Adalet) ise dikkat çekicidir. Diğer bir örneğini de 1908 İhtilali münasebetiyle Galata'daki Petit Lyon mağazası tarafından bastırılmış gayri resmi madalya da görebiliriz (Bkz.: *Fotoğraf – II*).

Kavram Nedir?

Kavram kelimesi Türk Dil Kurumu'na göre şöyle tanımlanmaktadır:

1. “*Nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini kaplayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım; tek bir nesnenin (bireysel kavram) ya da bir nesnelere sınıfının (genel kavram) özünü belirleyen, birbirleriyle bağlantılı niteliklerin ya da özel belirtilerin (özelliklerin) bir sözcükte düşünülmüş olan birleşimi*”⁷.

Belirtilerin (özelliklerin) bir sözcükte düşünülmüş olan birleşimi”⁸.

2. (Klasik mantıkta) “*Yargı ile çıkarımın sonradan üzerinde kurulacağı en yalın, en temel öge. (Gerçekte ise kavram düşüncenin bir başlangıç noktası olmayıp, düşüncenin kendisini topladığı, yoğunlaştığı bir noktadır; düşüncenin bir bütüne, bir bireşime, bir birliğe dönüşmüş biçimidir.)*”⁹.

⁷ Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 1975, www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GT.S.5b11413f9a3d00.72139503, alıntılama tarihi 07.03.2018.

⁸ Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 1975, www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GT.S.5b11413f9a3d00.72139503, alıntılama tarihi 07.03.2018.

⁹ Kavram kelimesinin diğer dillerde karşılıkları: Lat.: conceptus, notia İng.: conception, notion, Fr.: concept, notion, Alm.: Begriff Yun.: logos, énnnoia, horos, noema. Akarsu, Bedia, a.g.e. www.tdk.gov.tr, alıntılama tarihi 07.03.2018.

“Kavram” ifadesinin, kendi Yunan öncüleri *eidos* (görülebilirlik, biçim, öz), *horos* (sınır, tanım) ve de *ogos* (söz, akıl, kavram) bağlamında çok açık bir şekilde felsefi ve teknik terim olduğu gerçeği, Platon ve Aritoteles'ten beri kavramlara dilin anlamaları ve kullanım tarzlarına ilişkin düşünce sayesinde oluşan *kavram* mantığında aranabilir. Dil filozofu Stekeler–Weithofer'in tanımlama çabalarına bakılacak olursa kavram, Latince *conzeptus* kelimesinin doğrudan çevirisi olup, tıpkı Yunanca “horos” kelimesinin temel anlamına göre, ayrıcalıklı bir alana veya kapsama (complexus) atıfta bulunmakla birlikte aynı zamanda bir kavramın, başka bir deyişle bir sınıflandırma kelimesinin, ortak kullanımının yeteneklice yakalanması, tutulması, ele geçirilmesi ve nihayet kavranmasının (concipere) çağrıştırılan imasından başka bir şey değildir. Yine Latince *notio*¹⁰ tabiri, genel sınırlandırma ve sınıflandırma kriterlerine bireysel hükmetmeyi kendi içinde barındırırken, Descartes ve Locke ile kullanılagelen ve yabancı bir türemiş kelime olan “idea” ise, Platoncu idealar öğretisi karşısında muğlak bir anlama sahiptir¹¹.

Kavram kelimesinin Osmanlı Türkçesindeki karşılığı ise “*mefhum*”dur. Mefhum kelimesinin kökü ise *fehîm*dir. Fehîm Arapça kökenli bir sözcük olup, ‘anlama, kavrama’ anlamına gelir¹². Babanzâde Ahmet Naim Bey, Mefhum kelimesini Fransızca *idée* kelimesinin Türkçeye tercümesi olarak kullanmıştır. Lakin bu kelimenin tercümesi üzerinde farklı görüşlere ve alternatiflere de yer vermiştir¹³.

¹⁰ Noscere (tanımak, bilmek) fiilinden türemiş olup bilgi ve kavram anlamına gelir.

¹¹ Mesut Keskin, **Kavramlar Tarihi Nedir?**, Avesta yay., İstanbul, 2016, s. 15 – 16.

¹² Güncel Türkçe Sözlük, T.D.K., www.tdk.gov.tr, alıntılama tarihi 07.05.2018.

¹³ İsmail Kara, **Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi**, Dergah yay., İstanbul, Mart 2012, s. 239.

Kavram, “sosyal bilimlerin, toplumsal fenomenleri analiz etmek, gözlemlenen dünyanın nesnelere sınıflandırmak, bu fenomenleri açıklayarak bir anlam yüklemek ve bu gözlemler temelinde üst düzey önermeler formüle etmek amacıyla başvurdukları terminolojik araçlara denir”¹⁴. Gülten Ülgen’in “Kavram Geliştirme” adlı eserinde: “*İnsan zihninde anlamlara farklı obje ve olguların değişebilen ortak özelliklerini temsil eden bir bilgi yapısı*” olarak tanımlar¹⁵. Başka bir tanıma göre kavram: “*Bir şeyin bir nesnenin zihindeki ve zihne ait tasarımı... soyutlama yoluyla elde edilen zihinsel bir tasavvurdur*”¹⁶.

Ziya Gökalp *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eserinde şöyle söyler: “*Yeni mefhumlar asrın, ıstılahlar ümmetin, lügatler milletin natıkasıdır*”¹⁷.

Fakat kavramlar da eskir. İlk kullanıldığında çarpıcı, pek çok şeyi açıklayıcı nitelikte olan bir kavram giderek farklı alanlarda ve farklı kişilerce kullanılmaya başlar. Gündelik dilde kullanıldıkça kavramın çerçevesi bulanıklaşmaya başlar. Yaşanan değişimlere ve dış etkilere rağmen kavram sınırları keskin, tanımlanmış bir anlamı ifade ediyormuş gibi kullanılmaya devam eder¹⁸. Kavramların da bir tarihi vardır. Ancak, Osmanlı tarihini yazarken hâlâ “XV. yüzyılın XIX. yüzyıl kavramlarıyla değerlendirilmesi” büyük bir sorundur¹⁹.

¹⁴ Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat yay., Ankara, 2009, s. 395.

¹⁵ Gülten Ülgen, **Kavram Geliştirme: Kuramlar ve Uygulamalar**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 107.

¹⁶ Erol Çiydemir – Yavuz Özdemir, “Kavrama Dayalı Tarihi Dönem Anlatımına Yönelik Bir Çalışma (Tanzimat Dönemi Örneği)”, **Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama**, c. 6, S. 12, Güz 2015, 81 – 100, s. 82.

¹⁷ Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**, haz.: Mustafa Özsarı Ötüken yay., 4. bs., İstanbul, 2014, s. 24.

¹⁸ Özdenören, a.g.e., s. 15.

¹⁹ Yıldız, Gültekin, “Kavramlar Tarihi Yuvarlak Masa Toplantıları – 1”, Aktaran: Ayşe Kılıç, s. 5.

Semantik ve Kavram Tarihciliği (Tarihsel Semantik)

Semantik (T.: ilm-i meani İng.: semantics Fr.: sémantique Alm.: Semantik, Bedeutungslehre) sözcüklerin anlam bakımından çeşitli yönlerde gelişmesini inceleyen bilim dalıdır²⁰. Semantik Türkçede karşılığı *anlam bilimi*, *anlam bilimseldir*²¹.

Bazı yazarlar, semantik kelimesini genel şekliyle *dil felsefesi* anlamında kullanmaktadır. Arka planda ise *sema* (işaret, gösterge) veya *semanein* (göstermek, işaret etmek, mânâ vermek²², kasetmek mânâlarındadır²³), semantikos (göstermek, işaret etmek) *semantics*, *sémantique*, *semantica*, *semantik* biçiminde oluşmuş semantik kelimesi Türkçede “anlambilim” olarak da kullanılmaktadır²⁴.

Semantik, anlam çalışmalarında kullanılan teknik bir terimdir. Bu yüzden “anlam dilin bir parçası ise, semantik dilbilimin bir parçasıdır” diyebiliriz.²⁵

Semantik, bugünkü kullanımıyla öncelikle ve genellikle *dilsel mânâyla* uğraşan dilbilimin bir dalı olarak yine mânâyla uğraşan felsefe, psikoloji veya edebiyat bilimden farklı yöntemleri kullanır ki mânâ kavramı²⁶,

²⁰ Vecihe Hatiboğlu, **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 1972, www.tdk.gov.tr, alıntılama tarihi 01.03.2018.

²¹ Akarsu, Bedia, a.g.e.,

www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b1143826a11c8.89935111, alıntılama tarihi 07.02.2018.

²² Abdurrahman Kasapoğlu, “Kurani Anlamda Semantik Yöntem”, **Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 2, 2013, s. 107.

²³ Hüseyin Atay, “Semantik: Bir Araştırma”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 7, 1996, s. 111.

²⁴ Mesut Keskin, **Tarihsel Semantik Nedir?**, Avesta yay., İstanbul, 2016, s. 33.

²⁵ Mehmet Soyaldı, “Toshihiko Izutsu ve Semantik Anlayışı”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 19, S. 1, s. 61– 75, s. 65. Ayrıca bkz.: Frank R. Palmer, *Semantics*, Cambridge University Press, Second Edition, Cambridge, 1991, s. 1.

²⁶ Mânâ ise kısaca, bir ilişkidir: Göstergeler arasında gösterge ile nesne arasında; gösterge ile nesne üzerine düşünce arasında, gösterge ile insanların eylemi arasında, göstergelerin yardımıyla anlaşılan insanlar arasında ilişki olarak mânâyla bakıldığında semantik teorilerine göre mânânın bir bilinç meselesi olduğu tezi sıklıkla işlenir ki,

gündelik hayattan bilimsel söyleme, her alanda araştırmaların temelinde yatan en parlak kavramlardan biri olduğundan, aynı zamanda disiplinlerarası düzlemde önemli bir konuma sahiptir²⁷. Arapça'da bu kavramın karşılığı "İlumu'l -Meni"dir²⁸.

*"Birçok şey vardır ki, sözlerle açıklanamaz ama eylemle pekâlâ açıklık kazandırılabilir. Tersine, bazı şeyler de söz olarak mümkündür ama bu sözlerden de işi hal yoluna koyacak bir eylem çıkmaz."*²⁹ Herodot

Her dil müthiş bir soyutlama başarısıdır. John Stuart Mill'in *Use and Abuse of Political Terms*'de (Politik Kavramların Kullanımı ve İstismarı) dediği gibi: *"İnsanlığın pek çok fikri, ancak söyleyeceği pek az sözü vardır"*. Sözcüklerin sayısı sınırlıdır; bu sözcüklerle dile getirilebilecek olaylar, fikirler, düşünceler, nesnelere, olasılıklar ve gerçekliklerse potansiyel olarak sınırsızdır. Sözdizimi (sentaks) ve anlambilimi (semantik) de sınırlı kalmaktadır; uzun süreli istikrara sahip olmaları bundandır³⁰. Immanuel Kant der ki: *Kavram olmadan tecrübe olmaz ve tecrübe olmadan kavram olamaz*³¹. Tabii *tecrübe* dediğimiz tarihsel bir süreçtir.

Kavram tarihçiliğine gelirsek: Bizim burada yaptığımız işi "iştikakçılık" olarak tanımlayabiliriz. Peki nedir bu iştikakçı? İştikakçı: "Aralarında anlam ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden türetilmesi ve bu alanda

mânâ bir *kullanım koşuludur* ve dilsel göstergelerin iletişimde kullanılır. Mânâ sadece, *nesnelere bir niteliği* değildir, aynı zamanda *düşüncenin ideal bir nesnesidir* ve *aslî bir niteliği*dir. Sonuç olarak yaygın literatürde mânânın ne olduğuna ilişkin iki eğilim mevcuttur ki, çağrışımçılık ve karşıtlarının eğilimi söz konusudur ve mânâyâ dilsel tasavvurun dildişi olanla çağrışımı olarak bakılır. Mesut Keskin, *Tarihsel Semantik Nedir?*, s. 26.

²⁷ Keskin, Mesut, *Tarihsel Semantik Nedir?*, s. 31.

²⁸ Mehmet Sosyaldı, "Kur'anı Doğru Anlamda Semantik Metodun önemi, Bir Araştırma", Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, **Kur'an ve Dil – Dilbilimi ve Hermenötik Sempozyumu**, Ankara 2012, s. 32.

²⁹ Koselleck, a.g.e., s. 36, sözün asıl kaynağı: *Histories apodexis* 3, 72.

³⁰ Koselleck, a.g.e., s.41.

³¹ Koselleck, a.g.e., s. 58.

yazılmış eser türü, bir cinas nevi.” Sözlükte “bir şeyin yarısını almak” anlamına gelen *ıştikāk* kelimesi, terim olarak “aralarında mânâ ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi” demektir. “Kendisinden türetilen asıl (kök) kelimeye müştāk (me’hûz) minh, ondan türeyen fer’î (tâli) kelimeye de müştāk (me’hûz) veya *ıştikak*”³² adı verilir³³.

*Etymological mânâsında, ıştikak ilmi için Ş. Sâmi, Kâmûs-i Türkî adlı lügatinde şöyle bir tarif yapıyor: “Bir asıldan ayrılan kelimelerin birbirleriyle ve asıllarıyla olan münasebetleri ve suret-i teşekkülleri; ilm-i ıştikak: bundan bahseden ilim ki ilm-i sarf (şekil bilgisi, morfoloji) ve ilm-i lügatle (kelime bilgisi, leksikoloji) münâsebeti vardır*³⁴.

İlkin, tarihsel semantik Almanya’da *Kavramlar tarihi (Begriffsgechichte)* olarak, Anglosakson dünyada ise *kavramsal tarih (Conceptual history)* Fransa’da ise, ağırlıklı olarak *söylem analizi (Analyse du discours)* şeklinde gelişti³⁵.

Heiner Schultz ve Koselleck kavramlar ve karşılık geldikleri gerçekliklerin dört mantıksal olasılık dâhilinde etkileşim içinde olduklarını söylerler³⁶:

³² Şinasi Tekin bu kelimeyi şöyle açıklıyor: “*Yarma, yırtma, kırma, paralama*” mânâlarına gelen ve aslının Arapça olduğu söylenen *şakk* isminden *şakka* diye bir filli gelmiş, bu fiilden de *ıştikak* ismi yapılmış; *gene* “*yırtma, paralama*” mânâsına olup Türkçe +çi ekiyle “*yırtıcı, paralayıcı*” gibi oldukça ürkütücü bir mânâ çıkmış. Burada “*yırtmak ve paralamak*”ın altındaki mânâ, kelimeleri yırtıp parçalamaktır. Yani *ıştikak*çının işi öyleyse kelimeleri biçip doğramaktır. Ve ben bu yazılarda *ıştikak* kelimesini bu mânâda kullandım: “etimoloji” ama daha çok “*ıştikak ilmi*” şeklinde. Yazar bu kelime için ayrıca şöyle bir not düşmekte: “*Aslında ıştikaçı diye bir kelime yok, bunu ben uydurdum. Hüseyin Kâzım Kadri Türk Dilleri Lügati adlı eserinin alt başlığından ıştikaki kelimesini kullanıyor.*” Şinasi Tekin, **İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler**, Dergâh yay., İstanbul, 2015, s. 13.

³³ Hulusi Kılıç, “İştikak”, D.İ.A., y. 2001, c. 23, s. 439.

³⁴ Tekin, Şinasi, a.g.e., s. 13.

³⁵ Keskin, Mesut, Tarihsel Semantik Nedir?, s. 69.

³⁶ Koselleck, a.g.e., s. 62.

1.si, bir sözcüğün anlamı ve kavradığı içerik senkron (eş zamanlı) ve diyakron (art zamanlı) olarak birbiriyle aynıdır. Birinci ihtimale değişim kavramını örnek olarak verebiliriz³⁷.

2.si, bir sözcüğün anlamı aynı kalırken kavradığı içerik değişebilir. Yani geçmiş anlamından uzaklaşabilir. Bu yüzden değişen gerçekliğin dilsel olarak yeniden oluşturulması, yeniden kavramsallaştırılması icap eder³⁸.

3.sü, sözcüğün anlamı değişebilir, ancak değişmeden önce kavradığı gerçeklik aynı kalır. Yani değişen semantiğin realiteye denk düşmesi için dilsel olarak yeni bir ifade biçimine bürünmesine ihtiyaç duyulur³⁹.

4.sü gerçeklikler ve sözcüklerin anlamları birbirilerinden tamamen bağımsız bir şekilde değişir ve bunun üzerine eski karşılık ilişkisi artık kurulamaz hale gelir. Yani hangi gerçekliğin hangi kavramla karşılanmış olduğu ancak kavramlar tarihi yöntemleriyle çözümlenebilir⁴⁰.

³⁷ Erol, a.g.m., s. 276.

³⁸ Erol, a.g.m., s. 275. “İkinci ihtimali şehitlik kavramı üzerinden somutlaştırabiliriz. Dini ve inancı uğruna o yolda ölen/öldürülen kişiye şehit denmesine rağmen XX. yüzyıl başlarından itibaren kavradığı içerik/gerçeklik değişmiş ve genişletilmiştir. Hürriyet şehidi, vazife şehidi, basın şehidi ve devrim şehidi gibi dini vurgu ve kapsamdan tamamen bağımsız, laik mecradaki ölüm/öldürmeler de şehitlik kavramsallaştırmasına dâhil edilmiştir.” Erol, a.g.m., s. 276.

³⁹ Erol, a.g.m., s. 276. “Üçüncü ihtimalde kavramın değişebileceği ancak kendisiyle teşhis edilen hadiselerin aynı şekilde devam etmesine örnek olarak devrim kavramı verilebilir. Aydınlanma ve Fransız İhtilali sürecinde devrim kavramı olumlu bir şekilde tanımlanmaya başlanmıştır. Hâlbuki vaktiada devrim; şiddet, ihanet, öfke cinayet, kargaşa ve hatta kanlı iç savaş gibi olumsuz icra tarzı ve neticelerini kendi bünyesinde barındırmaya devam etmiş olmasına rağmen kavramın muhtevası yeni bir anlamla doldurulmuştur. Koselleck’in ifadesiyle, asi olmak olumsuz iken devrimcilik olumlu bir anlam taşımaya başlamıştır. Üstelik contre- révolutionnaire (karşı devrimci) tam da bu sebeple 1800 senesinde devlet düşmanı olarak tercüme edilmiştir.” Erol, a.g.m., s. 276, (Catels Lexikon zur Revolutionssprache) Koselleck, a.g.e., s. 251.

⁴⁰ Erol, a.g.m., s. 276. Dördüncü ilişki ihtimaline ise Türklük kavramını örnek olarak verebiliriz: “Martin Luther’in yazı ve konuşmalarında kullandığı Türk kavramının muhtevası Müslüman olarak Osmanlı Devleti çatısı altında bulunan tüm fertleri kapsamakta idi. Zira “Türk”lerden daha çok farklı etnik kökenden gelenlerin baskın

Sonuç olarak dil canlı bir organizma gibi yaşayan, değişen bir olgudur. Dile hayat kazandıran da dilin toplumsal olmasıdır. Kavramsallaştırma ve kavramların hayat bulduğu tarihsel akıştaki değişimdir. Bu salt bir ilerleme değildir. İyi veya kötü bir değişimdir. Tarihi olaylar gibi kavramlar da yeniden kavranmaya ihtiyaç duyabilirler. Nasıl ki tarihi olaylar, ancak o zamana dek inanılır olan gerekçelendirici bağlamı inanılabilirliğini yitirdiğinde, kırılanlaştığında farklı bir biçimde yeniden yazılırlar⁴¹. Kavramlar değişen gerçekliği anlamladılmak adına tekrardan yeni bir içerik kazandırılma ihtiyacı hissedebilirler. Vuku bulmakta olan, tarihte bir kez gerçekleşen bir şey, ancak varsayılan imkanların uzun süreli bir düzen içinde kendilerini tekrarlamaları sayesinde mümkün hale gelir⁴². Dönüşen her kavramsal değişiklik, eskiyi farklı ve yeniye anlaşılır kılan semantik yenilenme dahilinde zuhur eder⁴³.

çoğunluğu oluşturdukları bir devlet/toplum teşekkülü mevcuttu. Kısacası Türk dendiğinde etnik köken kastedilmeksizin Müslüman olan kişi anlaşılmaktaydı. Milliyetçilik hareketleri ve modernleşme ile Türk kavramı geçmişteki muhtevastan tamamen kopmuş bir tanımlamadır artık. Diğer taraftan milliyetçilik hareketlerinin ulus devletler inşasıyla neticelenmeye devam etmesi, Arap, Arnavut, Boşnak, Bulgar vs. Müslümanları Türk eşittir Müslüman kavramının dışına itmiş, dolayısıyla hem gerçeklik hem de kavramsallaştırma farklı yönlere evirilerek değişim ve dönüşüm geçirmişlerdir. Üstelik ulus vurgusuyla imparatorluk bakiyesi Anadolu coğrafyasındaki (etnik köken anlamıyla) Türklerin dışındaki tüm etnik unsurlar (Kürt, Rum, Yahudi, Hıristiyan, Arap vs.) Türk kabul edilmesi söz konusu olmuştur. Dahası bugün kendisi Türk olup laik bir hayat felsefesini tercih eden ve Müslüman eşittir Türk denkleminin dışında kalan bir kitlenin mevcudiyeti de malumdur. Ayrıca İsmet Özel'in "kalın Türk" kavramsallaştırması da tedavülde olan bir diğer kavramsal boyutu temsil etmektedir. Kısaca, kavram ve gerçeklik farklı yönlerden değişerek eski mütekalibetini kaybetmiştir." Erol, a.g.m., s. 276 – 277.

⁴¹ Koselleck, a.g.e., s. 51.

⁴² Koselleck, a.g.e., s. 28.

⁴³ Erol, a.g.m., s. 278 – 279. Ayrıca Bkz.: Koselleck, a.g.e., s. 29.

Vatan

Arapça kökenli olan vatan kavramı, lügatlerde şu şekilde yer almaktadır: Bir adamın doğup büyüdüğü veya yaşadığı memleket⁴⁴. Vatan: Maskat-ı re's, İnsanın doğduğu yer, yurt⁴⁵: (Hubbu vatan imandandır), (Vatan-ı sani) Sonradan tevattun olunan yer. Cem'i (avtan).⁴⁶ “İnsanın ikametgahı olan ve istikrar ve ikamet edip oturduğu menzil denilir ki yurd tabir olunur ve adamın memleketi ve doğduğu mahal ki maskat-ı re's derler ve meskûn mahal-ı insan⁴⁷”. Kavram 1860'lardan itibaren, Fr *patrie*⁴⁸ sözcüğünün anlam değişimine paralel olarak siyasi bir anlam kazanmıştır⁴⁹.

Vatan kelimesi, edebiyatta, bir yeri vatan ittihâz etme⁵⁰ anlamında tavattun; yerli ve millî, vatana mensup⁵¹ anlamında vatanî; mahal, yer, mekân, ikâmetgâh, vatan⁵² anlamlarına gelen mavtın gibi türevleriyle geçer⁵³. Aynı, yakın anlamda mevtın(mevâtın) da kullanılır. İnsanların herhangi bir amaçla yerleştiği yerin adı mevtındır. İtân ve tavattun “bir yeri vatan edinmek” demektir. Arapçada beled ve dâr, Türkçede ülke, ülke ile ev, il kelimeleri de “vatan” anlamında kullanılır⁵⁴.

⁴⁴ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, haz.: Şaban Kurt, Çağrı Yayınları, 2015, İstanbul, Dersaadet, Hicri 1317, s. 1495.

⁴⁵ İbrahim Cûdî Efendi, **Lügat-ı Cûdî**, haz.: İsmail Parlatır, Tezcan Aksu, Nicolai Tufar T.D.K., Ankara, 2006, s. 596.

⁴⁶ Mehmed Salahi Bey, **Kamus-i Osmanî**, c. 4, 1905, Mahmud Bey Matbaası, s. 627.

⁴⁷ Hüseyin Remzi, **Lügat-ı Remzi**, c. 2, İstanbul, 1888, s. 963.

⁴⁸ Şemsettin Sami, **Kamûs-ı Fransevî**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1095(ilk yayımlama 1882). s. 1311.

⁴⁹ Sevan Nişanyan, Online Etimoloji Sözlüğü, Vatan Maddesi. www.nisanyansozluk.com/?k=vatan alıntılama tarihi 04.02.2018.

⁵⁰ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, s. 452.

⁵¹ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, s. 1493.

⁵² Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, s. 1470.

⁵³ Mehmet Sarı, “Divân Şiirinde Vatan”, **Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi**, y. 2016, c., S., 5, s. 210.

⁵⁴ Mustafa Çağrı, “Vatan”, D.İ.A., y. 2012, c. 42, s. 563.

Vatan, eski Türklerde bir kabilenin birbirine yakın ailelerinden oluşan çadırlarda yaşayan halkından oluşan bölümü ve bu ailelerin sahip oldukları toprak parçası olarak tanımlanmıştır⁵⁵. Türkçede ilk anlamıyla “bir insanın doğduğu yer” olarak bilinen “yurt” kelimesinin de “vatan” kavramını karşıladığı görülür⁵⁶. Ülke sınırlarına da “yaka” deniliyordu⁵⁷. Eski Türklerde ülke, “ulus” ve “il” olarak da isimlendirilmiştir. Ayrıca eski Türklerde zaman zaman “yurt, il ve vatan” için “yer” kelimesi de kullanılmaktadır. Fransızların “la terre”, Almanların “das Land” dedikleri “yer”, ikinci anlam olarak arazi, toprak, bölge, diyar, memleket, kara demektir⁵⁸.

Türk-İslam tarihinin çeşitli evrelerinde vatan yerine “yurt”, “toprak”, “mülk⁵⁹”, “memalik-i mahrûsa⁶⁰”, “memalik-i şâhâne” daha ziyade kullanılmaktadır⁶¹. Batı dillerinde “Home”, “homeland”, “country”,

⁵⁵ Tevfik Sütçü, “Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Vatan Temi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 15.

⁵⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1998, s. 235.

⁵⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 235.

⁵⁸ Sütçü, a.g.e., s. 15, 16.

⁵⁹ Kaynaklarımızda geçen “mülk” “bir hükümdarın emri altında ve tâbiyetinde bulunan memleket” demektir. Adı geçen kavram vatanın günümüzdeki anlamını karşılar durumdadır, yani hâkimiyetinin cârî olduğu yer anlamına kullanılmaktadır. Keskin, Mustafa, a.g.m., s. 444.

⁶⁰ Kaynaklarımızda rastladığımız 'memâlik' kelimesi de “memleket” anlamındadır. Bu kelime genellikle “muhafaza olunan, gözetilen, emniyet ve asayişî temin olunmuş” anlamında olan “mahrûsa” ile birlikte kullanılmaktadır. Hatt-ı Hümayûnlarda ve antlaşmalarda vatan kelimesine müsavi olarak “memalik-i mahrûsa-i şâhâne”, ayrıca “memalik-i Devlet-i Aliyye” ve “memalik-i şâhâne” kullanılmaktadır. Keskin, Mustafa, a.g.m., s. 444.

⁶¹ Didem Ardalı Büyükarman, “Vatan Kavramının Türk Tiyatro Edebiyatındaki Seyri Üzerine Bir İnceleme”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 37, Erzurum, 2008, s. 129.

“fatherland”, “motherland”, “die Heimat”, “das Vaterland”, “patrie” kelimeleri vatan karşılığı olarak kullanılmaktadır⁶².

Geleneksel Osmanlı anlayışında vatan, doğum yeri ile oturulan yer anlamına gelir ve ne vatan ne de memleket, hiçbir şekilde ulusal içeriğe sahip değildir. Osmanlılar vatan yerine daha çok ‘mülk’, ‘memleket’ ve ‘memalik’ kelimelerini kullanmışlardır. Osmanlı için bütün topraklar mülktür ve bu kelime de vatanla aynı anlama gelmektedir. Bir fütihat devleti olan Osmanlı için ülkenin her tarafı ‘Mukaddes Vatan’dır. Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak hacmi açısından en geniş döneminde İslam’ın kutsal mekânlarını da kapsayan geniş yüzölçümü, Osmanlı Türkü için toprakların ‘memalik-i İslam’ olarak da algılanmasına neden olur. Bu terim, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı’da siyâsî / askerî egemenlik alanını ifade etmek için vatana göre daha kapsamlı bir kavram olarak kullanılır⁶³.

Vatan kavramının Türk kültüründe ‘kişinin doğduğu yer, ata yurdu’ anlamı dışında, Batı kültüründe gelişen fikir hareketlerinin etkisi ile “belli bir ulusun, ortak bir hüküm yetki alanıyla belirlenmiş bir toprağın işgal edilişi” şeklindeki tanımı Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile yerleşmiştir. Ancak şu da bilinen bir gerçektir ki hem İslam öncesi hem de İslam sonrası Türk kültüründe üzerinde yaşanan toprağa değer verilmiş, yurt kabul edilmiş ve gerektiğinde her türlü fedakârlık gösterilerek korunması için elden gelen yapılmıştır⁶⁴.

⁶² Mustafa Keskin, “Ziya Gökalp’te Vatan Kavramı”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 4, y. 1991, s. 443.

⁶³ Büyükarman, a.g.m., s. 219.

⁶⁴ Didem Ardalı Büyükarman, “Türk Tiyatro Edebiyatında Vatan Kavramı (1860–1940)”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. III.

Vatan sözcüğünün böyle yeni boyutlarıyla anlam kazanması XVIII. yüzyıl sonlarında oluyor ve bunda dış etkilerden söz etmek de mümkündür. Sözcüğün bu siyasal anlamıyla, bilebildiğimiz kadarıyla ilk defa, Fransız İhtilali'nden sonra Paris'e gönderilen Türk Büyükelçisinin *vatan* sözcüğünü, o sıralar Paris'teki kullanışıyla bugünkü normal siyasal boyutunu da haiz *patrie* sözcüğünün aynı anlamlı karşılığı olarak, değişik değişik yerlerde kullanılmıştır⁶⁵.

Vatan kavramı siyasasî litaretüre “Osmanlılık” döneminin bakiyesi olarak girmiş ve aynı zamanda bir idealin de adı olmuştur. Bu ideal, hangi din veya milletten olurlarsa olsunlar Osmanlı mülkünde bir arada olup vazifelerini yapan vatandaşların kardeşliği üzerine inşaa edilmiştir. Bu görüş, dine veya ırka dayalı bir birliğin mümkün olmadığı Osmanlı topraklarında devleti ve ortak toprağı esas almaktadır⁶⁶.

XIX. yüzyıla gelindiğinde, *vatan* sözcüğünden türetilmiş *vatanperver* ve *vatanperverlik* terimleri ulusçuluğun terminolojisinde yer alıyor ve eski terimlerin birçoğuna yeni anlamlar yüklemeye başlıyor. Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'dan gelen ideolojik etkilemeler, cemaate sadakat ya da bir hanedana biat etme yoluyla oluşan geleneksel kimlik ya da özdeşleşme yerine, ülkeye ya da ulusa sadakat ve aidiyete dayanan yeni bir kimlik edinme biçiminin oluşumuna yol açıyor⁶⁷. Osmanlı devletinin parçalanıp Müslüman topraklarının işgale uğramaya başladığı bu dönemlerde vatan, vatanseverlik, vatanın savunulması gibi kavramlar İslâm topluluklarının eğitim, edebiyat, siyaset, askerlik, ekonomi, din ve ahlâk gibi alanlarının literatüründe geniş bir yer tutmuştur⁶⁸.

⁶⁵ Lewis, İslam'ın Siyasal Söylemi, s. 66.

⁶⁶ Özhazar, a.g.e., s. 313.

⁶⁷ Lewis, İslam'ın Siyasal Söylemi, s. 66.

⁶⁸ Çağrııcı, a.g.e., s. 563.

Vatan kavramı, Namık Kemal'in zamanındaki ve sonradan gelen nesilleri en derinden etkileyen kavramların başında gelmektedir. Özellikle Türkiye'de milliyetçiliğin yükselmesi ve ulus devletleşme sürecinde vatan, önemli ve dayanışmacı bir değer olarak benimsenmiştir. Hatta vatan sevgisi, İslâmî bir temele de dayandırılmıştır⁶⁹. Bu durum dönemin şartları için oldukça önem arz etmektedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın tespitiyle “*Vatanı, köyün orta yerindeki meydandan ibaret sayan bir Müslüman köylü çocuğundan vatan için savaşması ve ölmesi istenebilir miydi?*”⁷⁰.

Kuşkusuz, ülkeler de uluslar da çok eski zamanlardan beri vardılar ve duygusal bir aidiyet, etnik bir gurur İslâm halklarının edebiyatında çok eski zamanlardan beri hep olagelmişti. Fakat bu var olagelen ülkeler ya da uluslar İslâm insanı için ortaklaşa bir kimlik oluşturmuyor, siyasal otoritenin meşruiyetine bunlar temel alınmıyordu. Bu yepyeni bir kavramdı. XX. yüzyılla birlikte İslâm dünyasında bu kavramın genel bir kabul görmesi bu ülkelerdeki siyasal hayatı değişime uğratmış; dahası İslâm dünyasının siyasal haritasını değiştirmiştir. Türk sultanlarının evrensel İslâm monarşisi yıkılmış, Pers şahlarının monarşisi değişikliklere uğramış; bunların hükümran olduğu coğrafyalarda yamalı bohça gibi kendinden–menkul ulus devletleri ortaya çıkmıştır. Bunların birkaçı bir yana, çoğunun kimlikleri, sınırları yeni icat şeylerdir. Avrupa'da hiçbir yerde göremeyeceğiniz, ancak Amerika haritalarında görebileceğimiz geometrik dümdüz hatlar şeklinde

⁶⁹ Mahmut H. Akın, “Namık Kemal'in Siyasi Düşüncesinde Temel Kavramlar: İlerleme, Hürriyet ve Vatan”, **Namık Kemal**, der.: Hüseyin Su, Abdurrahim Karadeniz, Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 147 – 155, s. 154.

⁷⁰ Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, haz. ve çev.: Güneş Ayas, Timaş yay., 6. bs. İstanbul, 2017, s. 23.

sınırları olan bu yeni ulus–devletlerin isimleri bile çoktandır unutulmuş uzak tarihlerden alınmış ya da Batı’dan aktarılmış isimlerdir⁷¹.

Bu yeni icat devletler ya da ithal malı siyasal yapılar için yeni bir sözcük dağarcığı gerektiği için toprak, yer anlamına gelen; gözle görünen bir yer olmanın ötesinde anlam çağrıştırmayan ülke sözcüğü de yine bu değişimle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu değişikliklerden sonra ise *vatan* sözcüğü Batı dillerindeki *patrie*, *vaterland*, *rodina* gibi, *baba ocağı* gibi duygusallık ve ideolojik çağrışımları yüklü bir sözcüğe dönüşmüş ve o zamandan beri bu anlamlarını korumuştur⁷²

XVIII. yüzyıldan itibaren eski gücünü ve ihtişamını yavaş yavaş yitirmeye başlayan Osmanlı Devleti toprak kayıpları yaşama başlamış, yüzyıllardır yaşanılan vatanlaştırılmış coğrafyaların kaybedilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı–Rus Savaşları, Balkan devletleri ile yapılan savaşlar ve I. Dünya Savaşı (Harb-i Umûm) ile Osmanlı Devleti taarruz halinde olan, “vatan açan ve açtığı vatanları iskân ve imar eden” bir konumdan toprak kaybeden, sürekli müdafaa halinde bulunan bir devlet konumuna gelmiştir. Maalesef Geniş Osmanlı coğrafyasından Anadolu’ya çekilmek zorunda kalan, Anadolu’yu bile kaybetme safhasına gelen bir konuma gelmiştir. Bu travmatik duruma Osmanlı münevverlerin sadece seyirci kalması elbette beklenemezdi. Bu çerçevede devrin yazarları tarafından milleti heyecan ve gayrete getirecek, onları mücadeleye çağırarak, teşvik edecek yazıların kaleme alındığını görüyoruz⁷³.

1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilanına kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda din ideolojisi hâkimken ve bu ideoloji de ancak

⁷¹ Lewis, İslam’ın Siyasal Söylemi, s. 61 – 62.

⁷² Lewis, İslam’ın Siyasal Söylemi, s. 67.

⁷³ Ali Kurt, “Tanzimat’tan Günümüzde Türk Şiirinde Vatan Temi”, **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, S. 1, 2016, s. 111.

Müslüman tebaa için birleştirici bir anlam taşıyorken ‘vatan’ kelimesi henüz siyasi bir değer içermemektedir ve halk için ancak mahalli bir değere sahiptir. Yani vatan herkese doğduğu yeri hatırlatır. Hatt-ı hümayunlarda ve muahedelerde, vatan kelimesine muadil olarak ‘Memalik-i Mahrusa’, ‘Memalik-i Şahane’ tabirleri geçmektedir. Bizzat Osmanlı Devleti’nin resmî sıfatlarından birisi olan ‘Memalik-i Mahrusa-i Şahane’ ‘iyi korunmuş topraklar’ mânâsına gelir. Tanzimat’ın ilanından sonra Fransız İhtilali’nin yarattığı yeni fikir hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu’nda tanınmasıyla vatan kavramı siyasi bir anlam da üstlenir. Bernard Lewis, XIX. yüzyıl boyunca Fransız ‘patrie’ kavramının İslamî ‘vatan’ kelimesini etkilediğini belirtir⁷⁴. Bernard Lewis, kelimenin “vatan” kelimesiyle beraber 1839 Gülhane Hattı’nda eski İslami bağlılıkla yenisi arasındaki fikir karışıklığını ve eksik benimsenmiş vatancılığı dikkati çekici bir şekilde belli eder tarzda kullanıldığını belirtir. Zira metinde “devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti” gibi dinine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasına atıfta bulunan yeni kullanımı yanında “ahali-i İslam ve milel-i saire”den söz edilir⁷⁵.

Tanzimat Fermanı, askerliği “vatanın korunması” olarak tarif etmektedir. Bu durum, *vatan* sözcüğünün daha o zamanlar mânâsal zeminde genişlemeye başladığını gösteriyor. Zamanla “yerli muhit” anlamından “anayurt” anlamına dönüştüğünü göreceğiz⁷⁶. Aynı zamanda milliyet fikrinin esası da vatanla, vatanın doğuşuyla başlar⁷⁷.

⁷⁴ Büyükarman, a.g.m., s. 130.

⁷⁵ Mehmet Sümer, “Millî Kimliğin İnşasında Edebiyatın Rolü (1911– 1920)”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 6.

⁷⁶ Findley, a.g.e., s. 45.

⁷⁷ Remzi Oğuz Arık, **Coğrafyadan Vatana**, haz.: Ezel Erverdi, M. İhsan Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 193.

Tanzimat sonrasında kaleme alınan eserlerde, özellikle çeşitli düşman ve komşu devletlerle savaşların yapıldığı muhataralı devrelerde yoğun bir şekilde dile getirildiği veya bu dönemdeki iç ve dış tehditlerin tesiriyle kaleme alınarak yayımlanan eserlerin vatan temi ekseninde meydana geldiği görülür. Tanzimat devri, Türk–Osmanlı tarihinin ve edebiyatının oldukça önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönem içinde hemen her sahada büyük değişimler gözlenir. Devrin aydın, yazar ve şairleri, “Batılılaşma” şeklinde ortaya çıkan değişiklikleri yaymak adına geniş çaplı bir faaliyet sahasında etkin rol oynarlar⁷⁸.

1859 yılında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurucusu Münif Paşa; Fontenelle, Fénelon ve Voltaire'den topladığı bazı diyaloglardan oluşturduğu Muhaverat-ı Hikemiye adlı çalışmasını yayımlar. Bu kitapta “vatan sevgisi” o zamana kadar Osmanlı fikir ve görüş tarzından farklı bir şekilde, Batı kültürünün algılayış şekliyle ele alınır. Tanpınar, Hamid'in hatta Namık Kemal'in piyeslerinde, bu fikirlerin aşağı yukarı aynı çerçeveler içinde, yeni Türk muharrirlerinin kalemiyle tekrar ortaya konduğunu ve aşağı yukarı bütün bir neslin bu fikirlerle kımıldanacağını belirtir. Tanzimat aydınlarında sınırları belirlenmiş ve kanunlarla yönetilen Avrupa benzeri vatan anlayışının gelişmeye başlaması yine ilk kez bu dönemde görülür⁷⁹.

Tanzimat döneminin temel düşüncesi, ‘İttihad-ı Anâsır’ yani Osmanlı toprakları üstündeki tüm unsurların bir olduğu fikridir. Bu anlayış, vatanı kurtarma noktasında, aydınların aradığı çarelerden Osmanlılık çözümünde dile gelir. Vatan, üzerinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin ortak

⁷⁸ Sütçü, ag.e., s. 8.

⁷⁹ Büyükarman, a.g.m., s. 130, 131. Ayrıca Bkz.: Nişanyan, Nişanyan Sözlük – Çağdaş Türkçenin Etimolojisi (Online), Hürriyet maddesinde vatan kavramında değişimin başlangıcı olarak 1860'lara işaret eder.

toprağıdır. Burada özellikle Müslümanlar ile gayrimüslimlerin kardeş olduğu vurgulanır⁸⁰.

Selanik'ten Yıldız Sarayı'na ve Debre'den Mabeyn-i Hümayun'a 1880 yılında gönderilen 2 farklı telgrafta *muhafaza-i vatan* uğrunda *ahd-u vefayı* yerine getirmek üzere her türlü fedakârlığa hazır olduklarını belirten Prizrin ve Debre halkının ifadelerine rastlıyoruz. Belgelerden bu telgrafların o dönemde İstanbul'a gönderilmesinde dahi birçok sorunlar karşılaştığını görüyoruz⁸¹.

Miladi 1885 senesine ait Tarık gazetesine gönderilen bir telgrafnamede Debre ve Mat halkının önde gelenleri şu ifadelerde bulunuyor: “*Âlem-i siyasette devran eylemekte olan sihab-ı iğtişâş üzerine Debrelilerle Mata halkı umumen içtima eyleyerek devlet ve vatan ve millet uğrunda her fedakârlığı icra etmekte ve kanlarının son damlalarını dökünceyedek ispat ile me’asir-i hamiyet ve metbu’iyet ispat eylemekte istimal-i silaha muktedir umum-u efrad merd cidden ahd-u peyman eyleyip cümleten hazır ve her kangı tarafın işgali lazım gelirse cenab-ı hilafet-i kübraya muvafik surette silah-ı selamete sarılıp ol tarafa doğru can atmak üzere umumen emr-i hareket muntazır olduklarından lütfen atebe-i hazreti zıllullahiye arz buyrulması hususuna umum-u ehl tarafından bil-ve kale istirham eyleriz.*” Bu Telgrafın altında İmam-ı Mahalle-i Derviş Mustafa, Muhtar-ı Mahalle-i Bayram Bey, Muhtar-ı Mahalle-i Hünkâr, İmam-ı mahalle-i Derviş Mustafa, İmam-ı Mahalle-i Bayram Bey, İmam-ı Mahalle-i Hünkâr/ Debre-i Bala'nın imzaları bulunmaktadır⁸². Burada da görüyoruz ki devlet, vatan ve millet kavramları birlikte anılıyor ve değer veriliyor. Halkın bu mefhumlar üzerinden her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduğunu görüyoruz.

⁸⁰ Büyükarman, a.g.m., s. 132.

⁸¹ B.O.A. Y.PRK.PT, 1-32, H. 09-02-1297.

⁸² BOA. Y.PRK.MK. nr: 2-16, H. 09-02-1303.

Miladi 1904 senesine ait bir vesikada ise kaza ahalisinin vatan uğrunda ve kazalarının ihyası yolunda canla başla çalışacaklarına dair bir kaza halkının imzaladığı bir ittifaknamede “uğruna eccdanın kan akıttığı” temasını görürken hâlâ toprağın “Âl-i Osman”la yani Osmanoğullarıyla ilişkilendirildiğini görüyoruz⁸³.

Osmanlı'nın son dönemlerine kadar bu durumun örneklerine rastlamak mümkündür. Örneğin Sultan Mehmed Vahideddin'in Eyüp Sultan türbesinde kılıç kuşanma merasiminde ordu ve Donanmaya irad ettiği nutkunda: “*Osmanlılık şanının muhafazası zımında harp ediyoruz.*” ve “*Mübarek vatanımız için şimdiye kadar pek çok müzahama katlanmış ve lehü'l-hamd ihraz olunan muvaffakiyetlerle bunun maddi ve manevi mükafatına nail olmaya başlamış olan siz asker evlatlarım maksada vasıl oluncaya kadar fedakarlıkta daim olunuz*” gibi ifadelerin birlikte yer aldığını görüyoruz⁸⁴.

Ahmed Cevdet Paşa gibi aydınlar, “*Bizim kültürümüzde vatan kavramının dar kapsamlı olup bütün ülkeyi kuşatmadığını, bu kavramın askerleri savaşa teşvikte yetersiz kalacağını, bunun yerine gayret-i dîniyenin daha etkili olacağını*” öne sürmüşlerse de başta Namık Kemal olmak üzere Osmanlı münevverlerinin ekseriyetine göre vatan kavramı giderek daha fazla anlam kazanan bir teşfik kaynağıdır. Bilhassa ilk zamanlarda, “*Vatan sevgisi imandandır*” hadisinin (zayıf-mevzu bir hadis olduğu genel kabul görmesine rağmen) Müslüman toplumlarında vatandaşlık duygusu ve milliyetçilik fikrinin güç kazanması amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Okul müfredatına: *ma'lûmât-ı vataniyye*(vatandaşlık/yurttaşlık) bilgisi gibi isimlerle dersler konulduğu; Ahmed Cevad'ın “*Müsâhabât-ı Ahlâkiyye:*

⁸³ BOA. TFR.I.M. nr: 3/246, H. 29-12-1321.

⁸⁴ **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 131, İstanbul, 2013. s. 247.

Sihhiyye – Medeniyye – Vataniyye – İnsâniyye”, Orhan Fuad’ın “*Musâhabât-ı Ahlâkiyye Ma‘lûmât-ı Vataniyyem*”: İlk Mektep Dördüncü Sınıf, Mehmed Emin Erişirgil’in “*Ma‘lûmât-ı Vataniyye*”, Lise ve Muallim Mektepleri İçin, Ali Kâmî Akyüz’ün “*Musâhabât-ı Ahlâkiyye*” ve “*Ma‘lûmât-ı Vataniyye: İlk Mekteb Dört*” adlı kitapları gibi ve bunun gibi bir çok eserde vatan ve vatandaşlık bilgisinin öğretilmeye ve vatan sevgisinin güçlendirilmesine yönelik çalışıldığı gözlenmektedir⁸⁵.

Türk kültür ve edebiyatında modern vatan ideali, milliyetçilik akımının Avrupa'daki gelişmesine paralel olarak Tanzimat'tan sonra doğar. Böyle bir vatan anlayışına göre, Batı ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarının hepsi de "millî vatan" olarak görülür⁸⁶.

3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hattı Hümayûnu’nda “vatan muhabbeti artıp ana göre...”, “eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahâlinin farize-i zimmeti ise de...” gibi ifadelerde vatan kavramına rastlıyoruz ama, daha sonraki fermanlarda buna pek rastlanılmamaktadır⁸⁷.

Sultan Abdülaziz (1861–1876) devrinde Genç Osmanlılar vatan ideolojisi meydana getirmek için vatan kelimesine siyasî ve hukukî bir anlam vermeye çalıştıkları görülür. Genç Osmanlılar, imparatorluk topraklarını maddî ve manevî ortak değer hâline getirmeğe çalıştılar. Vatan uğrunda çalışmayı, hatta gerekirse kendi hayatlarını vatan uğruna feda etmeyi halka bir ideal olarak öğretmeye çaba gösterdiler⁸⁸.

1878 Berlin Antlaşması sonrası Bosna Osmanlı Devleti’nin elinden çıkmıştır. Bu durum haliyle bir göç dalgasına ve “vatan” ile ilgili tartışmalara sebep olmuştur. Vatan gazetesi yayınlandığı ilk haftalardan

⁸⁵ Çağrı, a.g.e., s. 563 – 564.

⁸⁶ Sütçü, a.g.e., s. 9.

⁸⁷ Keskin, Mustafa, a.g.m., s. 444.

⁸⁸ Keskin, Mustafa, a.g.m., s. 444.

itibaren Bosna-Hersek'teki Müslümanların durumu ve göç konusunu, temel meselelerden biri olarak ele alıp işlemiştir. 4. sayıda yer alan “Vatan Muhabbeti” başlıklı yorumda insanın kendi evlat ve ailesini sevmesi gibi vatanını da sevmesi tavsiye edilmiş; “Vatan sevgisi imandandır.” hadisine vurgu yapılmış ve dünyanın neresine gidilirse gidilsin, öz vatanda nail olunan hürriyet, menfaat ve emniyete sahip olunamayacağı anlatılmıştır⁸⁹.

Bu yıllarda darülharp/darüislam tartışmaları üzerinden vatan kavramı tartışılmıştır. Bosna-Hersek'te yaşanan göç hareketlerini engellemek adına buradaki insanların vatanlarının burası olduğuna, insanların vatan sevgisinin ne kadar önemli olduğuna, insanın vatanını bırakıp gitmesinin ne kadar aşağılık bir şey olduğuna dair yazılar yazılmış, göç edip gidenlerin ne gibi zorluklarla karşılaşacaklarına dair yazılar yazılmıştır. Osmanlı Topraklarının “başkasının vatanı” olduğu vurgulanmıştır. Bošnjak gazetesinde çıkan yazılar buna örnek gösterilebilir⁹⁰.

Tanzimat dönemi devlet adamları da bütün Osmanlı tebaasını bir arada tutabilmek için gönülden gelen bir vatanseverliğin gelişmesi için çalışıyorlardı. Bu, Osmanlı aydınlarının yeni siyasal kavramlar yayma ve eski terimleri yeniden tarif ederek bu yeni kavramları açıklama çabasının bir parçasını oluşturuyordu. Başlangıçta mahalli anlamlar ifade eden *vatan* sözcüğü, 1790'lara gelindiğinde “anayurt” anlamına gelecek şekilde kullanılmaya başlandı, böylelikle Fransızca “pays” sözcüğü ve diğer dillerdeki muadillerinin geçirdiği evrimi Osmanlı özelinde yenilemiş oldu. Örneğin Gülhane Fermanı askerlik vazifesini vatan savunmasıyla ilişkilendiriyordu. Yine 1850'de Kudüs mutasarrıfının yoksul ve ihtiyarlara yardım etmek konusunda gayrimüslimleri Müslümanlara katılmaya

⁸⁹ Gündüz, Tufan, **Alahimanet Bosna – Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü**, 3. bs, Yeditepe yay., İstanbul, 2018, s. 57.

⁹⁰ Gündüz, a.g.e., s. 78, 82.

çağırmasının gerekçesi “bu vatandaki herkesin kardeş” (*ihvan fi'l vatan*) olmasıydı⁹¹.

Namık Kemal'de Vatan Kavramı

Vatan kelimesinin günümüzdeki mânâda kullanımında Namık Kemal'in önemli bir etkisi vardır. Türkçe literatürde “ata yurdu” mânâsında vatan kelimesin ilk yaygın kullanımını Namık Kemal'e borçludur. Fransızca “patrie” kelimesinin Türkçe karşılığı olan “vatan” kelimesi, XIX. yüzyılın başında icat olunmuştu diyebiliriz. Lakin Namık Kemal sayesinde yaygın bir şekilde kullanılması ve popüler hale gelmesi mümkün olmuştur⁹².

Namık Kemal'in *vatan* kavramı, bugünkü vatan olmaktan çok, bir Osmanlı-İslâm vatanıdır. *Millet* kavramı da öyledir⁹³. Namık Kemal'in vatan ve millet ile ilgili görüşlerini asıl kendi imzası ile *Hürriyet* gazetesinde yayımladığı “Hürriyet” makalesinden takip edebiliriz. Bu makalenin içinde Kemal, Fransızların millî marşı ‘La Marseillaise’den çevirdiği bölümleri de yayımlar. Namık Kemal'in vatan anlayışında Fransız İhtilali ve sonrasında tüm dünyada gelişen vatan fikrinin ve vatanseverlik duygularının etkili olduğu açıkça görülür. Namık Kemal vatan düşüncesini, Osmanlılığın esası ve kavram olarak iki açıdan ele alır. Eğer bir Osmanlılık fikrinden söz edilecekse bu ancak vatan birlikteliğinin sağlanması ile olabilecektir⁹⁴.

Tabii ki tek başına bir Fransız etkisinden söz etmek eksik olur. Bazı yazarlar Alman etkisinden de söz ederler: Alman idealistleri, özellikle romantizmin etkisindeki romancılar, asrın acısını, daha çok sonsuzluğa ulaşmanın engellerine karşı olan ıstırabı ifade etmekte kullanırlar. İşte bu “dünyanın

⁹¹ Findley, a.g.e., s. 101.

⁹² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, 12. bs., İstanbul, 2015, s. 361.

⁹³ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Milletçilik (En Kalıcı Miras)”, **XIII. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt**, 04–08 Ekim 1999, Ankara, s. 23.

⁹⁴ Büyükarman, a.g.m., s. 131.

ıstırabı” temasını bizde de Namık Kemal kullanır. Romantik edebiyatın etkisiyle Kemal, bu acıyı “vatan acısı”, “vatan ıstırabı”na dönüştürür. Onun bu tutumu en bariz şekilde “Vatan Yahut Silistre” piyesinde kendisini gösterir⁹⁵.

Vatan kavramını Fransız İhtilali’nden sonra aldığı anlamlarla kullanan Namık Kemal’in 1873 (h. 1307) yılında yayımlanan *Vatan Yahut Silistre* piyesi⁹⁶, Batı tesiriyle Tanzimat döneminde başlayan Türk tiyatro edebiyatının vatan temalı ilk oyunu olur. Vatanperver kişilerin ilk defa ele alındığı bu eser, vatan sevgisini gösteren cümlelerle doludur. Diğer taraftan yine 1873 yılında *İbret* gazetesinde yayımlanan “Vatan” makalesi, Namık Kemal’in *Vatan Yahut Silistre*’de İslam Bey karakteri çerçevesinde yeniden dile getireceği vatan fikrini, vatan sevgisini açıkça ortaya koyar⁹⁷. Ayrıca Vatan Yahut Silistre Namık Kemal’in hayatta iken oynanan tek piyesidir⁹⁸.

İslam’ın idealinde, vatan fedakârlık zemininde, “*dünyada vatan yoluna ölmeyi bin yıl yaşamaktan hayırlı bilir çocuklar*”dan meydana gelir. Eserde; uğrunda malını, canını feda edebileceği bir değerden, amaçtan eksik olan insan eksik ve bir bakıma mânâsız bir halde yaşayan biri şeklinde tasvir edilir. Vatanının yolunda savaşmaya giden İslam’ın bir başına bırakmak zorunda kaldığı Zekiye, “*Onun vatani var. Vatanına hizmet edecek*” diye düşünür⁹⁹.

⁹⁵ Kâmil Özer, “Tanzimat Sonrası İslâm Düşüncesi ve Namık Kemal”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir, 2004, s. 51.

⁹⁶ Namık Kemal, **Vatan Yahut Silistre** (Tıpkıbasım), Karbon Kitaplar, İstanbul, 2018.

⁹⁷ Büyükarman, a.g.m., s. 131 – 132.

⁹⁸ Tanpınar, Ahmet Hamdi: 19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitapevi, 8. bs, 1997, İstanbul., a.g.e., s. 379.

⁹⁹ Ertan Engin, “Namık Kemal’in Tiyatrolarında Kavramlar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 7, S. 29, s. 356.

Ziya Gökalp'te Vatan Kavramı

Ziya Gökalp'in vatan üzerine yazdıkları *vatan* kavramının değer kazanması ve anlamının genişlemesi açısından oldukça değerlidir. Ziya Gökalp'in kaleme aldığı eserlerde vatan kavramına verdiği değer ve önem açık bir şekilde görülebilir. Ziya Gökalp *il*'in oturduğu memleketin yurt ya da ülke olarak isimlendirildiğini belirtir. Ziya Gökalp, “Türkçülüğün Esasları” adlı eserinde *vatan* kavramının eski Türklerden beri kutsal bir değer olduğunu söyler. “Vatanî Ahlak” yazısında¹⁰⁰ her Türk'ün milleti için hayatını ve en sevdiği şeyleri hiç düşünmeden feda edeceğini dile getirir. Ziya Gökalp'e göre bir Türk nereye giderse gitsin atalarının mezarını, ana kucağını, baba ocağını ve çocukluk çağının geçtiği asıl yurdunu unutmaz¹⁰¹.

Ziya Gökalp'e göre Türkler en çok “vatanî ahlak”a değer vermelidirler. Bunun sebebi sosyal düzen içerisinde “millet” ve “vatan” tam ve bağımsız olarak sosyal bütünleşmeyi karşılayan kavramlardır. Aile, görevler ve meslekler bu bütünleşme içerisinde şekillenir¹⁰²:

*“Bilhassa bizim gibi siyasî düşmanları çok bulunan milletler için, en büyük dayanak vatanî ahlak olabilir. Vatanî ahlakımız kuvvetli bulunmazsa ne istiklalimizi ne hürriyetimizi ne de vatanımızın bütünlüğünü koruyabiliriz. O hâlde Türkçülük, her şeyden çok, millet ve vatan mefkûrelerine kıymet vermelidir.”*¹⁰³

¹⁰⁰ Gökalp, Ziya: Türkçülüğün Esasları, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017., s. 168.

¹⁰¹ Gürsoy, Ülkü: “Türk Yurdu Dergisinde (1911–1918) Vatan Temalı Edebî Metinler Üzerine Bir Değerlendirme ve Türk Yurdu Yazarlarında Vatan Kavramı”, **Türk Yurdu Dergisi**, 7. Devre, cilt 31 (63) Sayı: 282 (643) 100. Yıl, Basıldığı Tarih: 03.02.2011. s. 110.

¹⁰² Gürsoy, a.g.m., s. 110 – 111.

¹⁰³ Gürsoy, a.g.m., s. 110.

“Bugün herkes pekâlâ anlıyor ki unsurlar arasında müşterek olan “devlet ve vatan” fikirleri aşksız, vecdsiz, maneviyetsiz mefhumlardan ibarettir. Müşterek maşuka olamadığı gibi müşterek vatan ve yurt da olamaz.”¹⁰⁴

Ziya Gökalp Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserinin Millet ve Vatan adlı bölümünde vatan kavramını ayrıntılı bir biçimde ele alır:

“Şimdi de vatan mefhûmuna gelelim. Vatan, uğruna hayatlar feda olunan mukaddes bir ülke demektir. Nasıl oluyor da diğer bütün ülkeler gayr-i mukaddes iken, ‘vatan’ denilen ülke mukaddes tanılıyor ve bunu mukaddes tanıyanlar hayatlarını, ailelerini, en ziyade sevdikleri şeyleri bu ülkenin uğruna feda ediyorlar? Hiç şüphesiz bu ülke maddî tabiatı itibariyle bu kıymeti haiz değildir. Mutlaka bu kudsiyeti mukaddes bir mevcudiyetten alıyor. Bu mukaddes mevcudiyet ne olabilir? Devlet mi? Yukarıda gördük ki ‘devlet’ de kendi kendine kaim bir kudret değildir, bu da kuvvetini milletle ümmetten alıyor: Şerefü'l-mekân bi'l-mekân. O halde mukaddes mevcudiyet olarak yalnız bu iki şey var: Milletle ümmet.”¹⁰⁵

Açıkça görüyoruz ki Ziya Gökalp’in metinlerinde vatan mefhumu vazgeçilmez bir yere sahiptir. Ziya Gökalp vatan kavramına bir değinip geçmemiş, ayrıntılı olarak ele almış, değerlendirmeler ve tanımlamalarda bulunmuştur.

¹⁰⁴ Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, s. 75.

¹⁰⁵ Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, s. 69.

Sonuç

Coğrafi Keşifler, Fransız İhtilali, Napolyon Savaşları, Sanayi Devrimi gibi gelişmeler sonucu dünya artık eskisi gibi olamayacak bir şekilde değişti. Ulus-devletler ön plana çıktı, imparatorluklar gerilemeye, dağılmaya başladı. Elbette yüzyıllara yayılan bu sürece karşı direnişler oldu lakin er ya da geç her sistem değişimi bir şekliyle tattı. Bu değişimler insanların yaşayışlarını dolayısıyla devletleri, işleyişini etkiledi. Hukuk, askeriye, ekonomi gibi hemen her alanda önemli değişiklikler yaşandı. En temelde artık devlet-vatandaş ilişki farklı boyuta geldi. Halkın yöneticileri bakışı ve beklentisi, devletin halka bakışı ve halktan beklentisi değişti. Yeni kitle orduları (*Mass Army*) bu durumda oldukça etkili oldu. Yeni sistemler yeni değerler üretti veya yıllardır basit anlamlarda kullanılan gelen kelimelere büyük anlamlar yükledi veya yeni kelimeler türetilti. Vatan, eşitlik, hürriyet, millet, kardeşlik, adalet, terakki, iştirak gibi.

Osmanlı Devleti bu gelişmelere uzak değildi elbette. Değişen dünya, yeni kavramlarını Osmanlı Devleti'ne de taşıyordu. XIX. yüzyılının ikinci yarısında kurulan müesseseler ve bu müesseselerde gerek tercüme yoluyla gerek kendi ürettikleri yazılar Osmanlı-Türk düşüncesinde yaşanan değişimlerde ciddi etkiler meydana getirdi. Devlete bağlı açılan müesseseler dışında özel teşvik ve girişimlerle hayata geçen dergi ve gazeteler de bu süreçte oldukça etkili oldu. Namık Kemal ve Ziya Gökalp gibi önemli bazı isimler birçok kavramı derli-toplu bir biçimde incelemiş, yaptıkları kavram tanımlamaları ve eleştirileri ile hem içinde buldukları zamanı etkilenmiş hem de gelecek kuşaklara temel oluşturmuş, yol göstermişlerdir. Bu iki münevver gerek Osmanlı Devleti'nde gerek Türkiye Cumhuriyeti döneminde kullanılan birçok kavramın temelini oluşturmuştur. Devrin

metinlerini incelerken muhakkak metin ve bağlam (*text and context*) ilişkisi üzerinden gidilmez.

Vatan kavramı anlamak aynı zamanda devrin diğer önemli kavramları olan millet, devlet, hürriyet gibi kavramların da yaşadığı değişimleri anlamak ve bağlamını kavramak için gereklidir. Vatan kavramı Osmanlı tarihi boyunca çeşitli yerlerde çeşitli anlamlarda kullanılmış ve kullanım sıklığı zamanla büyük değişimler yaşanmıştır. Bu değişimin nedenlerini anlamak devrin şartlarını anlama yolunda büyük bir yol göstericidir. Ahmed Cevdet Paşa'nın belki de vatan kavramının değişiminin dinamiğini şu sözleriyle özetlemiştir: “*Vatanı, köyün orta yerindeki meydandan ibaret sayan bir Müslüman köylü çocuğundan vatan için savaşması ve ölmesi istenebilir miydi?*”

KAYNAKÇA

- AKARSU, Bedia, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 1975, www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b11413f9a3d00.72139503.
- AKIN, Mahmut H., “Namık Kemal’in Siyasi Düşüncesinde Temel Kavramlar: İlerleme, Hürriyet ve Vatan”, **Namık Kemal**, der.: Hüseyin Su, Abdurrahim Karadeniz, Tekirdağ: Namık Kel Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 147 – 155.
- ARIK, Remzi Oğuz, **Coğrafyadan Vatana**, haz.: Ezel Erverdi, M. İhsan Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.
- ATAY, Hüseyin “Semantik: Bir Araştırma”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 7, 1996.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.), Teşrifat-ı Rumeli Evrakı Müteferrik Evrak (TFR.I.M.), nr: 3-246, H. 29-12-1321.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi(B.O.A.), Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK.), nr: 2-16, H. 09-02-1303.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi(B.O.A.), , Yıldız Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT), nr: 1-32, H. 09-02-1297.
- BERNARD, Lewis: **İslam'ın Siyasal Söylemi**, Phonix Yayınları, çev, Ünsal Oskay, 2. bs., Ankara 2011.
- BÜYÜKARMAN, Didem Ardalı, “Türk Tiyatro Edebiyatında Vatan Kavramı (1860–1940)”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- BÜYÜKARMAN, Didem Ardalı, “Vatan Kavramının Türk Tiyatro Edebiyatındaki Seyri Üzerine Bir İnceleme”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 37, Erzurum, 2008.
- ÇAĞRICI, Çağrıcı, “Vatan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları., y. 2012, c. 42, s. 563.

- ÇİYDEM, Erol – ÖZDEMİR, Yavuz, “Kavrama Dayalı Tarihi Dönem Anlatımına Yönelik Bir Çalışma (Tanzimat Dönemi Örneği)”, **Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama**, c. 6, S. 12, Güz 2015, 81 – 100.
- ELDEM, Edhem, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine”, **Toplumsal Tarih**, S. 288, Aralık, 2017.
- ENGİN, Ertan, “Namık Kemal’in Tiyatrolarında Kavramlar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 7, S. 29.
- FİNDLEY, Carter V.: **Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernizm**, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, Mart 2016.
- GÖKALP, Ziya, **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**, haz.: Mustafa Özsarı Ötüken yay., 4. bs., İstanbul, 2014.
- GÖKALP, Ziya: **Türkçülüğün Esasları**, haz: Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- GÖKALP, Ziya: **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**, haz.: Mustafa Özsarı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- GURULKAN, Kemal, Yusuf İhsan GENÇ, Uğurhan DEMİRBAŞ, Resul KÖSE, Yılmaz KARACA, Ersin KIRCA, Kevser ŞEKER, Muzaffer ALBAYRAK, Abdullah SİVRİDAĞ, Ahmet ERGUN, **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 131, İstanbul, 2013.
- GÜNDÜZ, Tufan, **Alahimanet Bosna – Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü**, 3. bs, Yeditepe yay., İstanbul, 2018.
- GÜRSOY, Ülkü: “Türk Yurdu Dergisinde (1911–1918) Vatan Temalı Edebî Metinler Üzerine Bir Değerlendirme ve Türk Yurdu Yazarlarında Vatan Kavramı”, **Türk Yurdu Dergisi**, 7. Devre, cilt 31 (63) Sayı: 282 (643) 100. Yıl, Basıldığı Tarih: 03.02.2011.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları., y. 2001, c. 23
- HATİBOĞLU, Vecihe, **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 1972, www.tdk.gov.tr, alıntılama tarihi 01.03.2018.

- HÜSEYİN REMZİ, **Lügat-ı Remzi**, c. 2, İstanbul, 1888.
- İBRAHİM CÛDÎ EFENDÎ, **Lügat-ı Cûdî**, haz.: İsmail Parlatır, Tezcan Aksu, Nicolai Tufar T.D.K., Ankara, 2006, s. 596.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998.
- KAPLAN, Mehmet, İnci Enginün, Birol Emil, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1874, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1974.
- KARA, İsmail, **Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi**, Dergah yay., İstanbul, Mart 2012.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, haz. ve çev.: Güneş Ayas, Timaş yay., 6. bs. İstanbul, 2017, s. 23.
- KASAPOĞLU, Abdurrahman, “Kurani Anlamda Semantik Yöntem”, **Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 2, 2013.
- KESKİN, Mesut, **Kavramlar Tarihi Nedir?**, Avesta yay., İstanbul, 2016.
- KESKİN, Mesut, **Tarihsel Semantik Nedir?**, Avesta yay., İstanbul, 2016.
- KESKİN, Mustafa, “Ziya Gökalp'te Vatan Kavramı”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 4, y. 1991.
- KESKİNTAŞ, Orhan, **Adalet, Ahlâk ve Nizam – Osmanlı Siyasetnameleri**, İletişim yay., İstanbul, 2017.
- KILIÇ, Ayşe (Değerlendiren), **Kavramlar Tarihi (Begriffsgeschichte) Yuvarlak Masa Toplantısı Değerlendirmesi**, Katılımcılar: Gültekin Yıldız, Teyfur Erdoğan, Faruk Yashçimen, Halil İbrahim Erol, 26 Mart 2015, Kaynak:
https://www.academia.edu/30715384/Kavramlar_Tarihi_Begriffsgeschichte_Yuvarlak_Masa_Toplant%C4%B1s%C4%B1_De%C4%9Ferlendirmesi.
- KILIÇ, Hulusi, “İştikak”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları., y. 2001, c. 23, s. 439.
- KOSELLECK, Reinhart, **Kavram Tarihi – Politik ve Sosyal Dilin Pragmatigi Üzerine Araştırmalar**, çev. Atilla Dirim, İletişim yay., 2. bs., İstanbul, 2013

- KURT, Ali, “Tanzimat'tan Günümüzde Türk Şiirinde Vatan Temi”, **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, S. 1, 2016.
- MARDİN, Şerif: **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, 12. bs., İstanbul, 2015.
- MARSHALL, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat yay., Ankara, 2009, s. 395.
- MEHMED SALAHİ BEY, **Kamus-i Osmanî**, c. 4, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1905.
- NAMIK KEMAL, **Vatan Yahut Silsire** (Tıpkıbasım), Karbon Kitaplar, İstanbul, 2018.
- NİŞANYAN, Sevan, Online Etimoloji Sözlüğü, Vatan Maddesi. www.nisanyansozluk.com/?k=vatan alıntılama tarihi 04.02.2018.
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğunda Milletçilik (En Kalıcı Miras)”, **XIII. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt**, 04–08 Ekim 1999, Ankara.
- ÖZER, Kâmil, “Tanzimat Sonrası İslâm Düşüncesi ve Namık Kemal”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2004.
- ÖZHAZAR, Hüseyin: **Yakın Dönem Türkiye Tarihi**, Tirekitap, İstanbul, 2018.
- PALMER, Frank R., **Semantics**, Cambridge University Press, Second Edition, Cambridge, 1991.
- SARI, Mehmet, “Divân Şiirinde Vatan”, **Hikmet–Akademik Edebiyat Dergisi**, y. 2016, c., S., 5.
- SOYALDI, Mehmet, “Kur'anı Doğru Anlamda Semantik Metodun önemi, Bir Araştırma”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, **Kur'an ve Dil – Dilbilimi ve Hermenötik Sempozyumu**, Ankara 2012.
- SOYALDI, Mehmet, “Toshihiko Izutsu ve Semantik Anlayışı”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 19, S. 1, s. 61–75.
- SÜMER, Mehmet, “Millî Kimliğin İnşasında Edebiyatın Rolü (1911– 1920)”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve

Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 6.

- SÜTÇÜ, Tefik, “Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Vatan Temi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, **Kâmûs-ı Türkî**, haz.: Şaban Kurt, Çağrı Yayınları, 2015, İstanbul, Dersaadet, Hicri 1317.
- ŞEMSETTİN SAMÎ, **Kamûs-ı Fransevî**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1905.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi: **19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitapevi, 8. bs, 1997, İstanbul.
- TEKİN, Şinasi, **İştikakçının Kösesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler**, Dergâh yay., İstanbul, 2015.
- ÜLGEN, Gülten, **Kavram Geliştirme: Kuramlar ve Uygulamalar**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004.
- www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b1143826a11c8.899351111, alıntılama tarihi 07.02.2018.

EKLER

Fotoğraf – I (En üst sağdan) Hürriyet, Adalet, Müsavat, Uhuvvet, 24 Cemaziye'l-ahir 1326 – 11 Temmuz 1324, (Fransızca) Liberté (Özgürlük), Égalité (Eşitlik), Justice (Adalet), Fraternité (Kardeşlik), Vive La Constitution (Çok yaşa Meşrutiyet) 11/24 Temmuz 1908. II. Abdülhamid'in portesinin altında “Padişahım çok yaşa!” yazmaktadır.

Kaynak: www.dunyabulteni.net/haber/268460/kartpostallarda-ii-mesrutiyet, alıntılama tarihi: 02.03.2018.

Fotoğraf – II 1908 İhtilali münasebetiyle Galata'daki Petit Lyon mağazası tarafından bastırılmış gayri resmi madalya: Objenin hem Fransızca hem Türkçe ibaresinde Hürriyet (*Liberté*), Müsavat (*Égalité*) ve Uhuvvet (*Fraternité*) sözlerine Adalet (*Justice*) lafzı eklenmiştir.

Kaynak: Edhem Eldem, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine”, **Toplumsal Tarih**, S. 288, Aralık, 2017, s. 24 – 37, s. 27.

BÖLÜM 9

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ GENEL SEÇİMLERİ: GAZİANTEP ÖRNEĞİ

Dr. Selim SAYGIN¹

¹ Araştırma Görevlisi, Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
selimsaygin72@hotmail.com

GİRİŞ

1945 yılı Türk Siyasal Yaşamını derinden etkileyen bir sürecin başlangıcını teşkil etmiştir. Başarısız Terakkiperver ve Serbest Cumhuriyet Fırkası denemelerinden sonra kurulan Milli Kalkınma Partisi, Türkiye'nin üçüncü çok partili yaşama geçişini temsil eden önemli olaylardan biridir. Ancak kamuoyunda yeterli desteği göremeyen ve örgütlenmesini tamamlayamayan Milli Kalkınma Partisi, ülkedeki muhalefet ihtiyacına tam olarak cevap verememiştir. Ancak, aynı yıl Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü önderliğinde kurulan Demokrat Parti, Türk Siyasal yaşamını tamamen değiştirmiş ve 10 yıl boyunca iktidarda kalarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kaderine yön vermiştir.

Demokrat Parti'nin kuruluşu ile beraber Türk Siyasal Hayatında başlayacak olan çok partili yaşam ara ara darbelerle kesintilere uğramış olsa da günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarabilmiştir. Demokrat Parti'nin kuruluşu uzun yıllardır tek parti vasfı ile ülkeyi yöneten Cumhuriyet Halk Partisi'ni endişelendirerek yeni önlemler almaya itmiş ve Cumhuriyet Halk Partisi de gerek iç tüzüğünde gerekse de ülke yönetimi ile ilgili yeni kararlar almak zorunda kalmıştır. Bu kararların başında erkene alınan yerel seçimler gelmektedir. Genel seçimlerde de bir takım önlemler olarak iktidarını sürdürmeye çalışan Cumhuriyet Halk Partisi, iktidarını ancak 1950 yılına kadar sürdürebilmiştir. 1950 yılındaki seçim zaferi ile iktidarı eline geçiren Demokrat Parti, 27 Mayıs darbesine kadar iktidarda kalacak ve ülkenin kaderinde önemli söz sahibi olacaktır. Demokrat Parti Dönemi genel seçimleri Türkiye'nin tartışmalı seçimleri olagelmıştır. Özellikle 1946 yılı seçimleri ve 1957 yılı seçimleri bu açıdan oldukça önemli ve tartışmalı seçimler olmuşlardır.

Demokrat Parti döneminde gerçekleştirilen genel seçimler Türkiye'nin en önemli illerinden olan Gaziantep'te de ciddi yankılar uyandırmıştır. Özellikle 1957 yılı seçimleri Gaziantep'te tansiyonu yüksek bir şekilde geçmiş ve seçim sonuçları açıklandıktan sonra da şehirde bazı olaylar meydana gelmiştir. Seçim sonuçlarının itirazına yönelik olaylar Türkiye gündemine de düşmüş ve mecliste de tartışma konusu olmuştur. Hatta olayların ülke sathına yayılmasını önleme adına Demokrat Parti, Gaziantep'teki olaylar ile ilgili yayın yasağı bile koymuştur. Bu çalışmada Demokrat Parti döneminde gerçekleştirilen genel seçimlerin Gaziantep'teki yansımalarına değinilmiş ve her seçim ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

1. Demokrat Parti'nin Kuruluşu

İkinci Dünya Savaşında İtalya'da Faşizm ve Almanya'da Nazizm'e karşı İngiltere, Fransa ve Amerika gibi demokrasi bloğunun zaferle ayrılması yeni dünya düzenin değişmesini de beraberinde getirmiştir. Demokrasi ittifakının zaferi dünyada demokrasiye olan yönelimin artmasını sağlamıştır. Oluşan yeni konjoktürden etkilenen ülkelerden biri de şüphesiz ki Türkiye de olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı boyunca başarılı bir tarafsızlık politikası izleyen Türkiye'de savaştan sonra özellikle güçlenen ve kendisine bir tehdit oluşturmaya başlayan Sovyet Rejimine karşı Batı bloğunda yer alarak bu tehdidi ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu amaçla da ilk olarak bu dönemde kurulan Kuzey Atlantik Savunma Bloğu (NATO)'ya girmek istemiştir. Bu durum Türkiye'deki demokratik gelişmeleri tetikleyen unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca Türkiye, her ne kadar İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş olsa da getirdiği ekonomik ve sosyal yıkıntılarında nasibini almıştır. Bu dönemde alınan ekonomik tedbirler tek parti iktidarına olan

tepkilerin artmasına neden olmuş ve kendisine karşı muhalefetin güçlenmesini sağlamıştır.

Gerek değişen yeni dünya dengeleri gerekse de Cumhuriyet Halk Partisi'nin uzun yıllardır sürdürdüğü tek parti yönetiminin getirdiği yıpranmışlık Türkiye'de çok partili hayatın geçişini artık zorunlu kılmaya başlamıştır. İşte bu süreçte Mustafa Kemal Atatürk döneminde Başbakanlık görevinde de bulunan Celal Bayar önderliğinde ilk olarak Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde muhalif seslerin çıkmasına neden olmuştur. Celal Bayar, ilk olarak 1944 yılında “*Muvazene-i Umumiye Kanunu*” görüşmelerinde ülkede hayat pahalılığının arttığını, üretimin düştüğünü ve halkın yoksullaştığından bahsederek ilk ciddi eleştirisini yapmış ve kanun hakkında ret oyunu kullanacağını ifade etmiştir². Bu aynı zamanda Demokrat Parti'nin kuruluşuna giden sürecinde başlangıç olaylarından bir tanesini oluşturmuştur.

Demokrat Parti'nin kuruluşuna giden diğer bir önemli süreç ise 1945 yılında meydana gelmiştir. 21 Mayıs 1945 tarihinde başlayan bütçe görüşmelerinde Adnan Menderes, Feridun Fikri Düşünsel, Hikmet Bayur, Emin Sazak gibi milletvekilleri meclis kürsüsünde Şükrü Saraçoğlu hükümetini sert bir biçimde eleştirerek hükümeti istifaya davet etmişlerdir³. Bu durum şüphesiz ki Cumhuriyet Halk Partisi için alışılagelmiş bir olay değildi. Bir diğer önemli muhalefet hareketi ise bu kez 14 Mayıs 1945 tarihindeki “*Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*”⁴ görüşmelerinde meydana gelmiştir. Kanun görüşmeleri sırasında söz alan Adnan Menderes, gerek kanun tasarısını

² ASLAN, Emel, **Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2014, s. 6.

³ EROĞUL, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitapevi, Ankara, 1990, s. 9.

⁴ **Resmi Gazete**, 15 Haziran 1945, Sayı No: 6032.

gerekse de hükümeti sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu görüşmelerde Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü dörtlü takrir vererek kanuna karşı çıkmışlardır⁵. Bu aynı zamanda yeni bir siyasi partinin kuruluşuna giden süreci de hızlandırmıştır.

Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'nün yayımladığı bu takrir hemen Cumhuriyet Halk Fırkası içinde tepkilere neden olmuş ve tavrini imzalayanlar parti içinde ciddi eleştirilere maruz kalmışlardır. Ayrıca imzaladıkları takrir mecliste de reddedilmiştir⁶. Bu gelişmeler, Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde bu milletvekillerinin yeni bir parti kurma niyetinde oldukları görüşlerini de beraberinde getirmiştir. İlk etapta her ne kadar bu görüşlere karşı çıkmış olsalar da daha sonrasında durum değişecek ve yeni partinin kuruluş süreci başlayacaktır.

Parti içinde kendilerine gelen eleştiriler karşısında görüşlerini gazeteler aracılığıyla söylemeyi sürdüren Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün partiden ihraçları gündeme gelmeye başlamış ve nihayetinde 21 Eylül 1945 tarihinde toplanan parti divanı Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün partiden ihraçlarına karar vermişlerdir. Bu durumu eleştiren Refik Koraltan'ın kaderi de bu iki milletvekili gibi partiden ihraç olmak olmuştur⁷. Bu üç milletvekili arkadaşının partiden ihracı üzerine Celal Bayar da 26 Eylül 1945 tarihinde milletvekilliğinden ve partiden istifa etmiştir⁸. Her dört Milletvekilinin partiden ayrılması Demokrat Partinin kuruluşunu da başlatmıştır. Celal Bayar, basına verdiği demeçte “*Parti kuruyoruz, bu*

⁵ TUNA, Işıl, “Verilişinin 70. Yılında Demokratikleşme Belgesi Olarak Türk Siyasal Hayatında Dörtlü Takrir”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 15, Sayı 30, 2015, s. 206.

⁶ *Vatan Gazetesi*, 13 Haziran 1945

⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 22 Eylül 1945, s. 1.

⁸ *Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Eylül 1945, s. 1

*muhakkaktır, fakat birkaç gün geçmeden tafsilat veremem.”*⁹ Sözleri ile partinin kuruluşunu resmen ilan etmiştir. Üç gün sonra da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Celal Bayar bir araya geldiler. İsmet İnönü'nün de onayını alarak 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti adını verdikleri yeni partiyi resmen kurmuş oldular¹⁰. Böylelikle uzun bir aradan sonra Türkiye Cumhuriyeti günümüze kadar ara ara darbelerle kesintilere maruz kalsa da çok partili yaşama geçmiş oldu.

2. 1946 Seçimleri ve Muhalefette Demokrat Parti

Eski Başbakanlardan Celal Bayar önderliğinde kurulan Demokrat Parti'nin 85 maddelik programı 7 Ocak 1946 tarihinde Refik Koraltan tarafından hükümete sunulmuş ve kabul edilmiştir¹¹. Demokrat Parti dışında aynı dönemlerde Milli Kalkınma Partisi de kurulmuştur. Ancak Türk Siyasetine yön verecek asıl partiler Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti olurken ana muhalefet görevini 1950 yılına kadar Demokrat Parti üstlenecektir¹².

Demokrat Parti'nin kurulmasından sonraki ilk ciddi sınavını 21 Temmuz 1946 genel seçimlerinde vermiştir. Daha önce 26 Mayıs 1946 tarihinde yapılan Belediye seçimlerini ise seçim tarihinin erkene alınmasını protesto ederek seçimi boykot etmiştir¹³. 21 Temmuz 1946 Seçimleri gerek seçim sistemi gerekse de seçim uygulamaları nedeniyle Türkiye'nin en tartışmalı seçimlerinden birisi olarak tarihe geçmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi seçim kanununda bazı değişiklikler yaparak iki dereceli seçimler yerine tek

⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Aralık 1945, s. 1

¹⁰ İNAN, Süleyman, **Muhalefette Adnan Menderes**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta, 2002, s. 108.

¹¹ BİÇİCİ, Mehmet, **Gaziantep'te Siyasal Yaşam**, İKSAD Yayınevi, Gaziantep, 2020, s. 62; EROĞUL, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, s. 13.

¹² ÖZACUN, “Orhan, Siyaset Tarihimizde Milli Kalkınma Partisi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, 2013, s. 209.

¹³ TOKER, Metin, **Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)**, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 103.

dereceli seçimler uygulamasına geçmiş, seçim kanununda yapılan değişikliklere göre seçimler tek dereceli olacak, açık oy-gizli tasnif metodu uygulanacak ve seçim yapıldıktan sonra ise seçim pusulaları yakılacaktı. Demokrat Parti seçim kanununa her ne kadar tepki göstermiş olsa da seçimi boykot etmenin bir sonuç getirmeyeceğini düşünerek eldeki imkânlar ölçüsünde seçime katılma kararı almıştır¹⁴.

21 Temmuz 1946 tarihinde gerçekleştirilen Genel Seçimlerde Demokrat Parti, çıkardığı 61 milletvekili ile ikinci parti olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin arkasında yer almıştır. Aşağıdaki tabloda alınan oylar ve çıkarılan milletvekilleri tablo halinde belirtilmiştir.

Tablo 1¹⁵.

Partiler	Oy Oranları	Milletvekili Sayıları
Cumhuriyet Halk Partisi	85,4	397
Demokrat Parti	13,11	61
Bağımsız (Demokrat Parti Listesinde Yer Alarak Seçilen)	0,9	4
Bağımsız (Bağımsız Olarak Seçilen)	0,6	3
Toplam	100	465

1946 Genel Seçimlerinde Demokrat Parti her ne kadar 64 sandalye gibi görünürde az bir sandalye sayısına erişmiş gibi görünse de gerek kuruluşunun üzerinden henüz bir sene bile geçmemesi gerekse de seçim

¹⁴ AKANDERE, Osman, "1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 27, Sayı 75, 2009, s. 444.

¹⁵ 1946 Milletvekili Seçimleri, Erişim Linki: https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuculari/secim3_tr.pdf; Erişim Tarihi, 04. 03. 2022

sürecinde ve sisteminde yapılan haksızlıklara rağmen yine de hatırı sayılır derecede bir oy oranına eriştiği söylenebilir. Bu da Demokrat Parti'ye gösterilen ilginin büyüklüğünü ve potansiyelini göstermektedir.

Demokrat Parti, Gaziantep'te ikinci parti durumunda kaldığı için ve bu dönemde uygulanan çoğunlukçu seçim sistemi nedeniyle milletvekili çıkaramamış ve 7 milletvekillerinin tümü Cumhuriyet Halk Partisinden seçilmiştir¹⁶.

Demokrat Parti'nin seçim sonuçlarına tepkisi ise sert oldu. Demokrat Parti Başkanı Celal Bayar, seçim sürecinde partilerine büyük baskılar yapıldığını ve seçimlerde büyük yolsuzluklar yapıldığını belirterek İsmet İnönü'ye bu haksızlıkların düzeltilmesi yönünde telgraf çekmiştir. Ancak bu çabalar fayda etmemiş ve seçimler ilan edilmiştir. Bunun üzerine Demokrat Parti hem protesto mitingleri yapmış hem de Yeni Sabah ve Gerçek Gazetelerine protesto metinleri yayımlatmıştır. Bunun üzerine bu her iki gazete sıkıyönetim kararı ile kapatılmıştır¹⁷.

Cumhuriyet Halk Partisi, her ne kadar devlet gücünü de arkasına alarak seçimlerden büyük bir zafer ile ayrılmış olsa da halk nazarındaki desteğini yitirmiştir. Çünkü gerek seçimdeki yolsuzluk iddiaları ve gerekse de seçim döneminde rakibi Demokrat Parti'ye karşı uyguladığı baskıcı politikaları bir sonraki seçimi kaybetmesine neden olacaktır.

3. Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi ve Gaziantep

1946'dan 1950 yılına kadar geçen süre zarfında iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi ile ana muhalefette olan Demokrat Parti arasındaki en önemli tartışmalar 1946 seçimlerinde yaşanan usulsüzlükler ve seçim kanunu

¹⁶ TBMM Albümü Cilt 1, Erişim Linki: https://www5.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/Cilt1.pdf; Erişim Tarihi, 22. 02. 2022.

¹⁷ ASLAN, *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*, s. 20.

üzerinde olmuştur. Demokrat Parti mecliste Cumhuriyet Halk Partisi'ne seçim kanununun değişmesi yönünde baskılar kurmaya çalışmıştır. Eleştiriler karşısında ilk etapta sessiz kalan Cumhuriyet Halk Partisi, daha sonra seçim kanununda değişiklikler yapılmasını kabul etmiştir. 7 Şubat 1950 tarihinde seçim kanununda bazı değişikliklerin yapılması yönünde mecliste tartışmalar başlamış, 16 Şubat 1950 tarihine gelindiğinde de kanun tasarısı 12 ret oyuna karşılık 342 kabul oyu ile meclisten geçerek yasalaşmıştır¹⁸. Kabul edilen yeni seçim sistemi ile açık oy gizli tasnif yerine gizli oy açık tasnif uygulamasına geçilmiş, seçim güvenliği ve kontrolü yargıya geçmiş ve beraberinde Yüksek Seçim Kurulunun kurulmasına karar verilmiştir. Bu düzenleme ile liste usulü basit çoğunluk yerine aday esaslı blok oy sistemine geçilmiştir¹⁹.

14 Mayıs 1950 seçimlerine Demokrat Parti bu sefer tüm illerde aday gösterebilmiştir. 14 Mayıs'ta gerçekleştirilen seçimler Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin en önemli seçimlerinden biri olarak tarihe geçmiştir. 1923 yılından bu yana iktidarı elinde bulunduran Cumhuriyet Halk Partisi seçimden yenilgi ile ayrılarak ikinci parti olmuş ve bu kez ana muhalefet partisi konumuna düşmüştür. Kurulalı henüz 4 yıl olan Demokrat Parti ise seçimlerden büyük bir galibiyet ile ayrılarak iktidara gelmiş ve Türkiye'nin ikinci iktidar partisi ünvanını elde etmiştir. Bu ünvanını da 1960 yılında gerçekleşecek olan askeri darbeye kadar sürdürecektir. 1950 yılı seçim sonuçları aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

¹⁸ KARADENİZ, Yeşim, "Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 2018, s. 642.

¹⁹ ATAYAKUL, Fatma Alev, *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 439.

Tablo 2²⁰.**1950 Genel Seçim Sonuçları**

Partiler	Oy Oranları	Milletvekili Sayıları
Cumhuriyet Halk Partisi	39,6	69
Demokrat Parti	55,2	416
Millet Partisi	4,6	1
Bağımsız (Bağımsız Olarak Seçilen)	0,6	1
Toplam	100	487

1950 Genel Seçimlerinin Gaziantep'teki yansımalarına bakıldığında seçim süreci Gaziantep için hareketli olmuştur. Bazı ulaşım sorunları nedeniyle köylerden gelen sonuçlarda bazı gecikmeler yaşanmıştır. Gaziantep'te seçimlere %90 gibi yüksek bir katılım sağlanmış ve Gaziantep'te de Demokrat Parti birinci parti olmuştur. Aşağıdaki tabloda da Gaziantep ili seçim sonuçları ayrıntılı olarak gösterilmiştir²¹.

²⁰ 1950 Milletvekili Seçimleri, Erişim Linki: https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuclari/secim3_tr.pdf; Erişim Tarihi, 18. 02. 2022.

²¹ YURTER, Murat, **Demokrat Parti Dönemi Gaziantep Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri (1950-1960)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Niğde, 2017, s. 10.

Tablo 3²².**1950 Milletvekili Sonuçları Gaziantep İli**

Partiler	Oy Oranları	Alınan Oy sayıları	Milletvekili Sayıları
Cumhuriyet Halk Partisi	41,4	49.333	0
Demokrat Parti	58,6	69.792	7
Bağımsız (Demokrat Parti Listesinde Yer Alarak Seçilen)	0	0	0
Bağımsız (Bağımsız Olarak Seçilen)	0	0	0
Toplam	100	119.125	7

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Türkiye'deki siyasi atmosferin Gaziantep'te de Demokrat Parti lehine değiştiği söylenebilir. Demokrat Parti bu dönemde uygulanan çoğunluk sisteminin getirdiği avantaj ile Gaziantep'te birinci parti olması sebebiyle yedi milletvekilinin tamamını almayı başarmıştır. Aşağıdaki tabloda da Demokrat Parti listesinden Gaziantep milletvekili seçilen adayların isimleri ve meslekleri verilmiştir.

²² Yüksek Seçim Kurulu Seçim Sonuçları Sistemi, Erişim linki: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Gaziantep.pdf>, Erişim Tarihi: 20. 02. 2022.

Tablo 4²³.**Gaziantep Milletvekilleri ve Genel Profilleri**

Adı ve Soyadı	Partisi	Mesleği
Ekrem Cenani	Demokrat Parti	Avukat
Galip Kınoğlu	Demokrat Parti	Hâkim ve Savcı
Mustafa Samih İnal	Demokrat Parti	Doktor
Süleyman Kuranel	Demokrat Parti	Mimar
Ali Ocak	Demokrat Parti	Öğretmen
Cevdet San	Demokrat Parti	Mühendis ve Müteahhit
Selahattin Ünlü	Demokrat Parti	Hâkim

Demokrat Parti'nin Milletvekili profilleri incelendiğinde milletvekillerinin tümünün yüksek tahsil görmüş kişiler oldukları göze çarpmaktadır. Bu da Gaziantep'in meclise yüksek profilli vekiller gönderdiklerini göstermektedir.

Seçimlerden sonra Ankara'da tartışılan konuların başında seçimden yenilgi ile ayrılan Cumhuriyet Halk Partisi ve İsmet İnönü'nün iktidarı verip vermeyecekleri hususu gelmekteydi. Ankara'da süren tüm bu tartışmalara karşılık Millî Mücadele kahramanlarından ve Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü büyük bir demokrasi örneği göstermiş, önce Celal Bayar'ı köşkte ağırlamış ve ardından da Cumhurbaşkanlığı yetkisini Celal Bayar'a vererek

²³ TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 2, Editör, Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 561-562.

muhalefet saflarına milletvekili olarak geçmiştir. İsmet İnönü'nün bu davranışı Türk Siyasal Yaşamına “*Beyaz İhtilal*” olarak geçmiştir²⁴.

4. 1954 Seçimleri ve Gaziantep

1954 Genel seçimleri içeriği bakımından bazı ilkleri barındırması açısından önemlidir. Zira 1950 yılında ilk defa iktidara gelen Demokrat Parti'nin iktidar partisi olarak ve uzun süre iktidar olarak faaliyet gösteren Cumhuriyet Halk Partisi'nin de ana muhalefet partisi olarak katıldığı seçim olmuştur. Ayrıca Cumhuriyet Halk Partisi'nden sonra iktidar olarak Demokrat Parti'nin geçen dört yılının değerlendirildiği bir seçim olmuştur.

1954 genel seçimlerinde her iki partinin seçime giderken kullandıkları propaganda araçları ele alındığında Demokrat Parti, geçen dört yıllık sürede icraatlarını anlatırken Cumhuriyet Halk Partisi ise hayat pahalılığı ve Demokrat Parti'nin yabancı sermaye kanununda yaptığı bazı çalışmalarını eleştirmiştir²⁵. Seçim yılı olan 1954 yılına gelindiğinde iki parti arasındaki tartışmalar genel olarak Demokrat Parti'nin Milliyetçi Parti'yi kapatması ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin bazı mallarına el koyması olmuştur. Demokrat Parti ise dört yıllık icraatlarını anlatması ile beraber Cumhuriyet Halk Partisi dönemi yapılanları eleştirmesi üzerine olmuştur. Ayrıca Cumhuriyet Halk Partisi bu dönemde bir rejim sorunu olduğu savı üzerine meclisi dahi denetleyebilecek bürokratik bir mekanizma olan Anayasa Mahkemesinin kurulması gerektiğini savunmuştur²⁶.

²⁴ BİÇİCİ, Mehmet, “Gaziantep'te Vatan Cephesi”, **Journal of History School**, Sayı 44, 2020, s. 159.

²⁵ ATAYAKUL, **Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)**, s. 229.

²⁶ YILMAZ, Ensar, “1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasi Sonuçları”, **Journal of New World Sciences Academy**, Cilt 5, Sayı 4, 2010, s. 541.

1950-1954 yılları arası Demokrat Parti'nin bu dönemde gerek ekonomik gerek sosyal ve gerekse de demokratik yönden attığı adımların Türk halkı tarafından teveccüh görmüş ve bu teveccüh seçim sonuçlarına da yansımıştır. Demokrat Parti bu seçimlerde oyunu arttırarak önemli bir başarı sağlamış ve seçimlerden güçlenerek çıkmıştır. 2 Mayıs 1954 tarihinde gerçekleştirilen seçimlere dört parti katılmıştır. Bu seçimlerde Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi bu dönemdeki 64 ilin tümünde aday çıkarırken Cumhuriyetçi Millet Partisi 40 ilde, İlk kez seçime katılacak olan Türkiye Köylü Partisi de 19 ilde aday gösterebilmiştir²⁷. On milyonun üzerinde kayıtlı seçmenin olduğu seçimlere %88 gibi yüksek bir katılım sağlanmıştır. Bu oran dönemin koşulları düşünüldüğünde oldukça yüksek bir oran olduğu görülmekle beraber halkın demokrasiye olan inancının her geçen gün arttığını göstermektedir²⁸. Aşağıdaki Tablo 1954 seçimlerini ayrıntılı olarak göstermektedir.

²⁷ KAYA, Yakup, "Türk Siyasal Yaşamında 1954 Genel Seçimleri, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, Sayı 3, 2018, s. 2286.

²⁸ TUNCER, Erol, **Osmanlıdan Günümüze Seçimler (1877-2002)**, Tesav Yayınları, Ankara, 2003, s. 233-240.

Tablo 5²⁹.**2 Mayıs 1954 genel Seçim Sonuçları**

Partiler	Oy Oranları	Milletvekili Sayıları
Demokrat Parti	58,4	503
Cumhuriyet Halk Partisi	35,1	31
Cumhuriyetçi Millet Partisi	5,3	5
Köylü Partisi	0	0,6
Türkiye İşçi Partisi	0	0,0
Bağımsız (Bağımsız Olarak Seçilen)	0,6	2
Toplam	100	541

Tablo incelendiğinde Demokrat Parti, 1950 seçimlerine nazaran oyunu yaklaşık %3 oranında arttırmış ve mecliste çok önemli bir çoğunluğa ulaşmıştır. 541 milletvekilinin 503 tanesini elde etmiştir.

1954 seçimlerinin Gaziantep özelindeki durum ele alındığında Demokrat Parti'nin Türkiye genelindeki durumun aksine oy oranında önemli bir değişiklik olmadığı göze çarpmaktadır. Demokrat Parti, 1950 genel seçimlerinde oyların %58,6'sını alırken 1954 yılı genel seçimlerinde ise çok düşük te olsa oy oranı düşmüş ve oyların %58,5'ini alabilmiştir. Aşağıdaki tabloda 1954 genel seçimlerinin Gaziantep özelindeki durumu gösterilmiştir.

²⁹ TBMM, Seçim Sonuçları, Erişim Linki: https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuc_lari/secim3_tr.pdf; Erişim Tarihi: 23. 02. 2022.

Tablo 6³⁰.**1954 Genel Seçimleri Gaziantep İli**

Partiler	Oy Oranları	Alınan Oy Sayıları	Milletvekili Sayıları
Demokrat Parti	58,5	83,026	8
Cumhuriyet Halk Partisi	41,4	58,834	0
Bağımsız (Bağımsız Olarak Seçilen)	0,1	925	0
Toplam	100	142,785	8

Gaziantep'te 154,473 toplam seçmen sayısının 143,773'ü seçime katılmıştır. Bu da yaklaşık %93 katılım oranına denk gelmektedir. Bu durum Gaziantep'te seçime katılım oranının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğunu bize göstermektedir. Bu dönemde Gaziantep'i temsil eden milletvekili sayısının yediden sekize çıktığı görülmektedir. Gaziantep'te birinci parti olan Demokrat Parti mevcut milletvekillerinin tamamını çoğunluk sistemine göre almıştır³¹. Aşağıdaki tabloda da Demokrat Parti listesinden Gaziantep milletvekili seçilen adayların isimleri ve meslekleri verilmiştir.

³⁰ Yüksek Seçim Kurulu, *1950 -1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları*, Erişim linki: <https://ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Gaziantep.pdf>; Erişim Tarihi: 11. 02. 2022.

³¹ YURTER, *Demokrat Parti Dönemi Gaziantep Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri (1950-1960)*, s. 77.

Tablo 7³².**Gaziantep Milletvekilleri ve Genel Profilleri**

Adı ve Soyadı	Partisi	Mesleği
Ekrem Cenani	Demokrat Parti	Avukat
Abdülkadir Atik	Demokrat Parti	Doktor
Mustafa Samih İnal	Demokrat Parti	Doktor
Süleyman Kuranel	Demokrat Parti	Mimar
Ali Ocak	Demokrat Parti	Öğretmen
Cevdet San	Demokrat Parti	Mühendis ve Müteahhit
Selahattin Ünlü	Demokrat Parti	Hâkim
İhsan Dai	Demokrat Parti	İktisatçı ve İş İnsanı

Gaziantep Milletvekillerinin profilleri incelendiğinde milletvekillerin çoğu bir önceki milletvekilleri oldukları göze çarpmaktadır. Göze çarpan değişiklikler ise milletvekili sayısının bir artması ve bir önceki dönemde olan Galip Kınoğlu yerine İhsan Dai ile Abdülkadir Atik'in bulunmasıdır.

5. 1957 Seçimleri ve Gaziantep

1954 seçimlerinde Demokrat Parti her ne kadar güçlenerek çıkmış olsa da sonraki seneler parti adına olumlu geçmemiş ve 1957 yılı genel seçimlerine kadar gerek parti içi gerekse de parti dışı birçok sıkıntılar yaşamıştır. 1950'li yılların ortasından itibaren gerek ekonomik gerekse de sosyal alanda yaşanan sorunlar Demokrat Parti'yi zor duruma düşürmüştür. Ekonomik alanda yaşanan sıkıntılar ve hayat pahalılığı Demokrat Parti'ye olan desteği azaltırken özellikle ilk dönemlerde dağınık bir görüntü sergileyen

³² TBMM Albümü 1920-2010, s. 633-634.

muhalefetin son zamanlarda toparlanma sürecine girmesi ve iktidar üzerindeki baskıyı arttırması 1957 seçimlerinin Demokrat Parti adına kolay geçmeyeceğinin sinyallerini vermişti.

1954 yılından 1957 yılına geçen süre zarfında iktidar ve muhalefet arasındaki gerginliğin arttığı göze çarpmaktaydı. Muhalefet özellikle artan hayat pahalılığı ve iktidarın uyguladığı baskılardan şikâyetçiydi ve bunu tüm mecralarda sert bir şekilde ifade ediyordu. Demokrat Parti ise kendisine yöneltilen eleştirileri ilk dönemdeki liberal politikalar uygulamak yerine kamu gücünü de kullanarak muhalefet üzerine baskı kurmaya çalışıyordu. Bu amaçla gösteri yürüyüşü ve toplantılara sınırlamalar getiriyor, muhalefetin seçim dönemleri dışında açık havada gösteri ve yürüyüş yapmasını engelliyordu³³. Ayrıca Demokrat Parti, muhalif sesleri basından da baskı altına almaya çalışıyordu. Bu kapsamda 1956 yılında 5680 sayılı Basın Yasasında bazı değişikliklere gitti ve basın suçlarına verilen cezaları arttırmıştır³⁴.

Basına getirilen bu sınırlamalar ve toplantı ve yürüyüş sınırlamaları muhalefetin tepkisini çekmiştir. Hatta Demokrat Parti içinde bile bazı tepkilere yol açmıştır. Nitekim basın kanununda yapılacak değişiklik ile ilgili genel kurul oylamasına Demokrat Parti üyelerinin yarısı katılmamıştır. Bu durum Demokrat Parti milletvekillerinin bazılarının da huzursuz olduğunu göstermiştir. Ancak seçim sistemi gereği mecliste Demokrat Parti üyelerinin ezici çoğunlukta bulunmaları yasanın geçmesine mâni olamamıştır³⁵.

³³ ASLAN, *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*, s. 81.

³⁴ TBMM Zabıt Cerideleri, Cilt 12, Birleşim, 72-73, s. 850-853.

³⁵ ALBAYRAK, Mustafa, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004, s. 285-287.

Demokrat Parti'nin uygulamaları dağınık bir görüntü sergileyen muhalefeti bir araya gelmeye mecbur etmiştir. Muhalefet Partileri basın kanununa olan tepkilerini bir bildiri yayımlayarak dile getirmişler ve demokrasi için azimle çalışacaklarını beyan etmişlerdir.

Seçim yılı olan 1957 yılına gelindiğinde İktidarın artan baskılarına karşılık Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhuriyetçi Millet Partisi ve Hürriyet Partisi iş birliği konusunda anlaşmaya vardılar. Aralarında gerçekleştirilen bir dizi görüşmenin ardından Cumhuriyet Halk Partisi lideri İsmet İnönü 21 Ağustos 1957 tarihinde bir anlaşma yaptıklarını kamuoyuna duyurdu. Milli Muhalefet Cephesi adını verdikleri muhalefet gurubu 4 Eylül 1957 yılında bir bildiri yayımlayarak iktidara geldiği takdirde yargı bağımsızlığı, yargıç güvencesi, basın, sendika ve toplanma özgürlüğü, üniversite özerkliği, anti-demokratik yasaların kaldırılması, anayasa değişikliği ve basına ispat hakkı tanınması gibi konularda anlaştıklarını beyan ettiler³⁶.

Muhalefetin artan baskılarına ve toplumda azalan desteklerine karşı Demokrat Parti, seçimlerin öne alınmasında fayda görmüştü. 1958 yılında yapılması planlanan seçimler 27 Ekim 1957 tarihine alındı ve seçmenler 27 Ekim Pazar günü sandık başına gittiler. 27 Ekim 1957 tarihinde yapılan seçimler önceki iki seçime göre oldukça tartışmalı geçmiştir. Seçim süresince ülkenin çeşitli yerlerinde olaylar meydana gelmiştir. Tüm bu olaylar ışığında yapılan seçimler neticesinde Demokrat Parti katıldığı bu son seçimden de ciddi oy kaybetmesine rağmen birinci parti olarak çıkmayı başarmıştır³⁷. Aşağıdaki Tabloda 1957 Genel seçimlerinin sonuçları ayrıntılı olarak verilmiştir.

³⁶ ASLAN, *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*, s. 83.

³⁷ EROĞUL, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, s. 126.

Tablo 8³⁸.**1957 Genel Seçim Sonuçları**

Partiler	Oy Oranları	Milletvekili Sayıları
Demokrat Parti	48,6	424
Cumhuriyet Halk Partisi	41,4	178
Cumhuriyetçi Millet Partisi	6,5	4
Hürriyet Partisi	0	0,6
Bağımsız (Bağımsız Olarak Seçilen)	0	0
Toplam	100	610

Yukarıdaki tablo Demokrat Parti'nin bir önceki seçimde birinci parti seçilmesine rağmen yaklaşık 10 puan kaybettiğini ve meclisteki toplam milletvekili sayısının armasına rağmen 79 milletvekili kaybettiğini göstermektedir.

1957 Genel Seçimlerinin Gaziantep'teki yankılarına bakıldığında Gaziantep'te seçimlerin çok yüksek bir tansiyonda gerçekleştiği görülmüştür. Nitekim hem seçim günü hem de seçimden sonra şehirde tansiyon düşmemiş ve bir takım üzücü olaylar meydana gelmiştir. 27 Ekim gecesi Gaziantep'te radyolarda Cumhuriyet Halk Partisi'nin 700 oy gibi az bir farkla seçimi kazandığı söylenirken sabaha doğru ise köyden gelen yaklaşık bin kadar oyun seçimi değiştirdiği ve bu kez Gaziantep'te Demokrat Parti'nin öne geçtiğini ve kazandığı ilan edilmişti. Cumhuriyet Halk Partililer bu duruma itiraz etmişlerdir. Cumhuriyet Halk Partili üyeler,

³⁸ TBMM, Seçim Sonuçları, Erişim Linki: https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuc_lari/secim3_tr.pdf; Erişim Tarihi: 12. 12. 2021.

kendi seçmenlerinin kütüklerden silinerek yerlerine bazı Demokrat Partililerin getirildiğini iddia ettiler. Bu olay üzerine İsmet İnönü duruma “*kütük rezalet*” diyerek tepki göstermiştir. Kütükte isimleri bulunmayan bazı Gaziantep’liler duruma tepki olarak Cumhuriyet Bayramı törenlerinde belediye binası önlerinde toplanmış ve bazı olaylar çıkmıştır. Bu durum üzerine oylar, tutanaklar ve diğer belgeler Gaziantep Adliyesine getirilerek kontrol edilmek istenmiştir. Ancak pazar gecesi nedeni bilinmeyen bir sebeple Gaziantep Adliyesinde yangın çıkmış ve seçim tutanakları yangında yok olmuştur³⁹. Bu gelişme üzerine Cumhuriyet Halk Partililer Demokrat Parti Merkezi önünde toplanmış ve merkeze saldırmışlardır. Gaziantep’te yaşanan bu gelişmeler mecliste gündeme gelince Gaziantep’teki olaylara yayın yasağı getirilmiştir⁴⁰. Ayrıca Gaziantep’teki olaylarla ilgili olduğu gerekçesiyle Mersin’de bir kişi tutuklanırken aralarında Cumhuriyet Halk Partili Ali İhsan Göğüş ve Cemil Barlas’ın da olduğu yaklaşık 40 kişi tutuklanmış ve idam talebiyle de yargılanmışlardır⁴¹. 1957 yılı Gaziantep olayları daha sonra 27 Mayıs yargılamalarına da girmiştir⁴². Aşağıdaki tablo 1957 yılı seçimlerinin Gaziantep özelindeki sonuçlarını göstermektedir.

³⁹ YURTER, **Demokrat Parti Dönemi Gaziantep Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri (1950-1960)**, s. 111.

⁴⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Ekim 1957, s. 1.

⁴¹ ÇAPANOĞLU, Kadir, “1957 Gaziantep Olayları ve Yozgat”, **Yozgat Gazetesi**, 18 Haziran, 2013, Erişim Linki: <https://www.yozgatgazetesi.com/a-kadir-capanoglu/1957-gaziantep-olaylari-ve-yozgat-81919.html>, Erişim Tarihi: 21. 02. 2022.

⁴² YURTER, **Demokrat Parti Dönemi Gaziantep Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri (1950-1960)**, s. 111.

Tablo 9⁴³.**1957 Genel Seçimleri ve Gaziantep İli**

Partiler	Oy Oranları	Alınan Sayıları	Oy Milletvekili Sayıları
Demokrat Parti	48	70.848	10
Cumhuriyet Halk Partisi	47,3	69.762	0
Cumhuriyetçi Millet Partisi	1,6	2.294	0
Hürriyet Partisi	3,1	4.613	0
Toplam	100	147,517	10

Yukarıdaki tabloya bakıldığında aradaki oy farkının ne kadar az olduğu göze çarpmaktadır. Gaziantep'te yaşanan olaylar ile ilgili Gazeteci Halit Kıvanç Milliyet Gazetesindeki köşe yazısında olaylardan Gaziantep Valisi ile Belediye Başkanını sorumlu tutarak şu ifadeleri kullanmıştır:

“Gaziantep olaylarından bir gece önce yani 28 Ekim akşamı, bir kalabalık protesto etmek amacıyla adliye binasının önüne yürümüş, ancak bir gün önce Gaziantep'e tayin edilmiş olan emniyet müdürü Esat Mermi Erendor'un sükûnet çağrısı ile halkın dağılmasını sağlamıştır. 29 Ekim sabahı CHP il merkezi önünde toplananlar tören yerine doğru yürümeye başlamış, bu arada milletvekili adayları kalabalığa sükûnet çağrısında bulunmuş, CHP'li vatandaşlar ellerinde bayraklarla Şehitler Abidesi'ne doğru hareket etmiş ve burada çelenk koymuşlar ve buradan da törenin

⁴³ Yüksek Seçim Kurulu, 1950 -1977 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, Erişim linki: <https://ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Gaziantep.pdf>; Erişim Tarihi: 11. 02. 2022.

yapılacağı stadyuma doğru hareket etmişlerdir. Seçim öncesi DP Milletvekili adaylarıyla dolaşan ve “Reyinizi DP verin ” diyen Vali Hıfzı Ege, CHP'lilerin törene katılmak ve şeref tirübünün önünden geçmek istemesi üzerine emniyet müdürüne emir vermiş ayrıca halka küfür etmiştir. Bu sözler yalnız CHP'lileri değil tarafsız ve başka partili vatandaşları da öfkelenmiştir. Böylece kalabalık daha da büyümüş oldu. Valinin emriyle yürüyen halkı durdurmak için bir süvari birliği sevk edilmiş, ancak süvari birliği halka valinin beklediği şiddette davranmamıştır. Daha sonra vali ile DP'li belediye başkanı halkın üzerine su sıkarak dağıtmayı düşünmüşlerdir. Biraz sonra itfaiye arazözleri ile halkın üzerine şiddetle su sıkılmış, bayram kutlamaya gelen çocuklar dâhil birçok vatandaş sıırıksıklam olmuşlardır. Bu olaylardan sonra halk galyana gelmiş taşla sopayla arazözlere saldırmaya başlamıştır. Reaksiyonun şiddeti karşısında itfaiye personeli kaçıktan başka çaresi bulamamıştır. Halk yalnız bu olayların değil aynı zamanda adaletsizliği hürriyetsizliğin sorumlusu vali ve belediye başkanına karşı tam ihtilal halinde olmuştur. Kalabalık birden valinin evine doğru yönelmiş atılan taşlardan valinin evinde hasar oluşturmuştur. Bu arada DP Milletvekili Ekrem Cenani'nin evi de taşlardan nasibini almıştı. Halkın bir kısmı belediye bir kısmı da DP il merkezine doğru yönelmiş binanın cam ve çerçevesi yere inmiş ve bina içerisinde de tahribatlar oluşmuştur. Halkı islatan itfaiye arazözleri ve belediye başkanının cipi tahrip edilmiş bu arada da üç itfaiye eri yaralanmıştır. Bütün bunlar olurken polis gaz bombası ile panik havası yaratmaya çalışmış göstericiler DP binasının önüne gelince DP'liler tarafından ateş açılmıştır. DP'liler tarafından göstericilerin de ateş açtığı iddia edilse de, Gaziantep Milletvekili Ekrem Cenani'nin üzerinde görülen tabancalar ve bizzat olaya tanıklık eden yüze yakın vatandaşın ifadeleri herşeyi anlatmaktaydı. Bunlardan yirmi altısı cezaevi köşelerinde yıllarca yargılanmış, geçte olsa Yozgat Mahkemelerinde beraat etmişlerdir.

Gaziantep olaylarından bir ay sonra (27 Kasım 1957) Gaziantep Adliyesinde çıkan yangında 1957 Genel Seçimlerine ilişkin tüm vesikalar yanmıştır. Bu yangında adliyenin gece bekçisi de yanarak can vermiştir.”⁴⁴

Gaziantep Türkiye'nin önemli gelişmiş şehirlerinden biri olması nedeniyle nüfusu sürekli artan bir şehir olmuş ve bu milletvekili sayısına da yansımıştır. Her seçim döneminde milletvekili sayısı artmıştır. Aşağıdaki tabloda da Gaziantep Milletvekilleri ve meslekleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Tablo 10⁴⁵.

Gaziantep Milletvekilleri ve Genel Profilleri

Adı ve Soyadı	Partisi	Mesleği
Ekrem Cenani	Demokrat Parti	Avukat
Bahadır Dülger	Demokrat Parti	Öğretmen
Mustafa Samih İnal	Demokrat Parti	Doktor
Süleyman Kuranel	Demokrat Parti	Mimar
Ali Ocak	Demokrat Parti	Öğretmen
Cevdet San	Demokrat Parti	Mühendis ve Müteahhit
Selahattin Ünlü	Demokrat Parti	Hâkim
İhsan Dai	Demokrat Parti	İktisatçı ve İş İnsanı
Nedim Ökmen	Demokrat Parti	Maliye Başmüfettişi
Ali Şahin	Demokrat Parti	Savcı

⁴⁴ **Milliyet Gazetesi**, 16-17 Haziran 1960; YURTER, **Demokrat Parti Dönemi Gaziantep Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri (1950-1960)**, s. 112-113.

⁴⁵ TBMM Albümü 1920-2010, s. 715-716.

Bir önceki seçime göre Gaziantep milletvekili sayısı ona çıkmış ve çoğunluk sistemi gereği milletvekillerinin tamamı yine Demokrat Parti'den seçilmiştir. Her üç dönem Gaziantep milletvekili profili incelendiğinde Gaziantep Milletvekillerinin çok değişiklik göstermediği görülmektedir. Demokrat Parti milletvekillerinin çoğu üç dönemde de Demokrat Parti sıralarından milletvekili oldukları görülmektedir. Ayrıca bu milletvekilleri 27 Mayıs Askeri Darbesinden sonra Yassıda Mahkemelerinde de yargılanacak ve Bahadır Dülger idam cezasına çarptırılacaktır. Ancak daha sonra bu ceza ömür boyu hapse çevrilmiştir⁴⁶.

SONUÇ

Demokrat Parti Döneminde Gaziantep'te gerçekleştirilen seçimlere katılım oranı her dört seçimde de Türkiye ortalamasının üzerin olmuştur. Bu durum Gaziantep halkının seçimlere ve demokrasiye olan ilgilerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Gaziantep'in Türkiye Büyük Millet Meclisindeki temsil oranı Demokrat Parti döneminde her seçimde artmıştır. 1950 seçimlerinde 7, 1954 seçimlerinde 8 ve 1957 seçimlerinde de 10 milletvekili Gaziantep'i Türkiye Büyük Millet Meclisinde temsil etmiştir. Bu durum Gaziantep'in gelişimini göstermesi ve potansiyeli konusunda bizlere önemli ipuçları vermektedir.

Demokrat Parti dönemi Gaziantep seçimlerinin genel profiline bakıldığında Gaziantep'te Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki oy oranlarının 1946 hariç diğer üç seçimde birbirine yakın olduğunu bizlere göstermektedir. Bu da Gaziantep'te Cumhuriyet Halk Partisi tabanının da hatırı sayılır derecede yüksek olduğunu göstermektedir. Oy profilleri

⁴⁶ YİĞİT, Sultan Esra, **27 Mayıs 1960 Darbesi Sonrası Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin Ve 1961 Seçimlerinin Basına Yansıması**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yozgat, 2019, s. 33.

incelendiğinde merkezde Cumhuriyet Halk Partisi daha yoğun bir desteğe sahip iken kırsalda ve özellikle köylerde Demokrat Parti'ye olan desteğin güçlü olduğu göze çarpmaktadır. Demokrat Parti dönemi Gaziantep Milletvekili profilleri incelendiğinde hepsinin erkek olduğu ve aşağı yukarı birçoğunun her üç dönemde de milletvekili olarak görev yaptıkları dikkat çekmektedir. Ayrıca hepsinin yüksek tahsil görmüş kişilerden oluşması da dikkate değer bir husus olarak göze çarpmaktadır. Demokrat Parti Gaziantep Milletvekilleri mecliste de aktif siyasette bulunmuşlardır. Birçoğunun üç dönemde de milletvekili olmaları Demokrat Parti içinde de önemli konuma gelmelerini sağlamıştır. Bu milletvekillerinin birçoğu Askeri Darbe sonrası Yassıada'da yargılanmış hatta Bahadır Dülger önce idam cezasına çarptırılmış ancak daha sonra bu ceza ömür boyu hapse çevrilmiştir.

Demokrat Parti dönemi Genel Seçimlerinin Gaziantep'e olan en önemli yankısı şüphesiz ki 1957 yılı genel seçimleri olmuştur. Seçim günü akşamı ilk başta Cumhuriyet Halk Partisi'nin kazandığı söylenece de daha sonra Demokrat Parti'nin öne geçmesi ve kazanmasından sonra Cumhuriyet Halk Partililerin seçime itiraz etmeleri Gaziantep'te gerginliğin artmasına neden olmuştur. Ardından itiraz için Gaziantep Adliyesine getirilen oy pusulalarının nedeni bilinmeyen bir şekilde yangında yok olması şehirde tatsız olayların yaşanmasını kaçınılmaz kılmış ve bazı talihsiz olaylar meydana gelmiştir. Bu olaylar üzerine içinde Gaziantep Cumhuriyet Halk Partisi üst yönetiminden üyeler olmak üzere 40 kişi gözaltına alınmıştır.

KAYNAKÇA

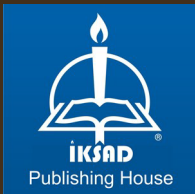
- 1946 Milletvekili Seçimleri.* (1946, 0 21). 03 04, 2022 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi: https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuculari/secim3_tr.pdf adresinden alındı
- 1950 Milletvekili Seçimleri.* (2022, 02 2022). Türkiye Büyük Millet Meclisi: https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuculari/secim3_tr.pdf adresinden alındı
- Akandere, O. (2009). 1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar I. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 25(75), 437-463.
- Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Aslan, E. (2014). *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atayakul, F. A. (2007). *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957) Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.
- Biçici, M. (2020). *Gaziantep'te Siyasal Yaşam*. Gaziantep: İKSAD Yayınevi.
- Biçici, M. (2020). Gaziantep'te Vatan Cephesi. *Journal of History School*(44), 157-175.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1945, 09 22).
- Cumhuriyet Gazetesi. (1945, 09 28).
- Cumhuriyet Gazetesi. (1945, 12 2).
- Cumhuriyet Gazetesi. (1957, 10 30).
- Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: İmge Kitapevi.
- İnan, S. (2002). *Muhalefette Adnan Menderes, Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Karadeniz, Y. (2018). Çok Partili Siyasal Yaşamın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 637-648.

- Kaya, Y. (2018). Türk Siyasal Yaşamında 1954 Genel Seçimleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 2276-2291.
- Milliyet Gazetesi. (1960, 06 16-17). 02 10, 2022 tarihinde alındı
- Özacun, O. (2013). Siyaset Tarihimizde Mill Kalkınma Partisi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*(2), 205-233.
- Resmi Gazete. (1945, 06 15). *Çiftçiye Topraklandırma Kanunu*.
TBMM Albümü Cilt 1. (2022, 02 22). Türkiye Büyük Millet Meclisi:
https://www5.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/Cilt1.pdf adresinden alındı
- TBMM Seçim Sonuçları*. (1954, 05 02). 02 2022, 23 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi: https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuculari/secim3_tr.pdf adresinden alındı
- TBMM Zabıt Cerideleri. (1956, 06 06). *5680 Basın Kanunu*, 12, 850-853.
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc038/kanuntbmmc038/kanuntbmmc03806733.pdf adresinden alındı
- Toker, M. (1970). *Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*. İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Tuna, I. (2015). Verilişinin 70. Yılında Demokratikleşme Belgesi Olarak Türk Siyasal Hayatında Dörtlü Takrir. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(30), 203-219.
- Tuncer, E. (2003). *Osmanlıdan Günümüze Seçimler (1877-2002)*. Ankara: Tesav Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2010). *TBMM Albümü 1920-2010* (Cilt 2). (B. K. Sema Yıldırım, Dü.) Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- Vatan Gazetesi. (1945, 06 13).
- Yiğit, S. E. (2019). *27 Mayıs 1960 Darbesi Sonrası Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin ve 1961 Seçimlerinin Basına Yansıması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Yılmaz, E. (2010). 1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasi Sonuçları. *Journal of New World Sciences Academy*, 5(4), 541-551.

Yozgat Gazetesi. (2013, 06 18). *1957 Gaziantep Olayları ve Yozgat*. 02 21, 2022 tarihinde alındı

Yurter, M. (2017). *Demokrat Parti Dönemi Gaziantep Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri (1950-1960), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Yüksek Seçim Kurulu Seçim Sonuçları Sistemi. (tarih yok). 02 20, 2022 tarihinde Yüksek Seçim Kurulu: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Gaziantep.pdf> adresinden alındı

ISBN: 978-625-8405-90-3